50 7/62

507/62

50 7/62
Гл. инв. N. 8303
И. V. 54.

СТЕФАН НОЙКОВ
ПОЛКОВНИК
БИВШ НАЧАЛНИК НА ОПЕРАТИВНИЯТ ОТДЕЛ
НА ЩАБА НА ДЕЙСТВУЮЩАТА АРМИЯ

ЗАЩО НЕ ПОБЕДИХМЕ

.....

1915 — 1918

СОФИЯ
Печатница на Армейския военно-издателски фонд
1922

1633
50 I 7
62

СТЕФАН НОЙКОВ
ПОЛКОВНИК
БИВШ НАЧАЛНИК НА ОПЕРАТИВНИЯТ ОТДЕЛ
НА ЩАБА НА ДЕЙСТВУЮЩАТА АРМИЯ

402

ЗАЩО НЕ ПОБЕДИХМЕ

.....

1915 — 1918

СОФИЯ
Печатница на Армейския военно-издателски фонд
1922

ВСИЧКИ ПРАВА ЗАПАЗЕНИ

Государств. публичная
историческая
библиотека РСФСР
1367722

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ

Събитията и условията, които докараха един малък, но храбър народ, какъвто е българския, до днешните тежки дни, са тъй сложни и тъй разнообразни, че в настоящия момент не могат да бъдат разгледани в своята цялост само от един човек.

Главните действуващи лица, които ангажираха България в мировия конфликт към страната на централните империи, и които водиха българската армия по бойните полета, не са си казали още думата, а това е от важно значение за откриване истинските причини на голямото и неизмеримо народно нещастие.

Бидейки обаче в един от най-важните периоди на войната твърде близко до главното командуване, аз имах възможността да бъда в течение на много неща и да съдя непосредствено за събитията, които ден по ден ни приближаваха към една неизбежна катастрофа. И мене се чини, че е мой обществен дълг да кажа онова, което мисля, и онова, което зная по воденето на войната и по причините на нашето военно поражение.

Нека обаче се знае, че тази книга не е написана против никого и в защита на никого. Още през ноември 1918. година, в битността ми началник на оперативното отделение на щаба на армията, аз връчих на Министра на войната един доклад върху причините на нашето поражение, и сега, след три години, смятам, че е време да направя този доклад, малко разширен наистина в документалната си част, но с нищо неизменен в заключенията, достояние на обществото.

Длъжен съм да отбележа също тъй, че настоящата книга не е един чисто военно-научен труд. Тя скицира само по-едрите линии на операциите и обяснява тяхната вътрешна връзка. Но никоя операция, дори тази при Добро поле, която непосредствено стана причина да се отвори

вратата на противника за старата граница на Бѫлгария, не е разгледана с оная техническа пѫлнота, с която е привично да се описват военните действия. Аз си поставих за начало да не разглеждам подробностите, как са протекли боевете, за да мога да запазя по-голяма обективност вѫв преценките и по голяма правдивост в изложението.

Днес, когато споровете за това, как са протекли действията пред атакувания фронт на 2. и 3. дивизия, се водят още с такѫв голям жар и с такава невѫзмѫржаност, мѫчно е да се съди за тях обективно. Вѫн от туй, най-често отклонение от истината се забелязва в събитията, които принадлежат в областта на тактиката. Документите, които ни разясняват истинските действия в един бой, са твѫрде редки, защото малцина са ония, които отбелязват нещата пред самия бой и през времето, когато той се води. По-кѫсно, когато се пишат спомените, събитията много пѫти губят от точността си, защото забравата, частният интерес, пристрастието и много други обстоятелства се вмѫкват, за да намалят кредита на подобни описания. Ето защо в тази област твѫрде мѫчно могат да се установят фактите в тяхната пѫлна достоверност, а следователно лесно може да се попадне в грешки при преценката на самите събития.

За изводите на тази книга аз си послужих главно с донесенията, които се получиха в щаба на действующата армия в дните, когато се водеха още действията, и смятам, че това е достатѫчно. Както ще се разбере, когато читателя прелисти настоящата книга, за мене Добро поле не е причина за нашето военно крушение. Добро поле е само последица от много причини, които го предшествуваха, и които бяха подготвили условията за създаването му. При положението, в което се намираше бѫлгарската армия още през лятото на 1918. година, едно Добро поле неминуемо трябваше да дойде, щом противника се решеше да атакува решително и с големи сили в някоя посока на фронта. Плода беше узрял, само трябваше да се откѫсне.

В историята се открива на всяка крачка едно частно условие, което в един даден момент идва да измени най-солидно обоснованите комбинации. Колко по-лесно това частно условие можеше да разруши комбинации, които самото бѫлгарско главно командуване още през юлий 1918. година считаше не по-силите на бѫлгарската армия.

Вѫв всяко разтягане на предметите има един предел, който не може да се задмине без риск на скѫсване. И ако това скѫсване последва, не е грешката само в материала. Това е особено вярно, когато този материал се сѫстои от живи сѫщества, които мислят и разсѫждават, и в това отношение сентенцията на Наполеона I., че на война всичко зависи от един човек — главнокомандующия — намира най-блескаво своето оправдание.

Да се командува значи да се предвижда. И тази предвидливост не липсваше на бѫлгарското главно командуване, само че то беше безсилно да накара да се вѫзприемат неговите разбирания по воденето операциите на Балканите и да направи да се зачита неговата воля. По този начин много работи бяха оставени на случая, и всичкото упование за добрият изход на войната се градеше вѫрху надеждата, че на западния фронт Германия ще победи — надежда, която самото германско главно командуване беше изгубило много месеци по-рано от датата на бѫлгарското поражение.

В страниците, които следват, аз се помѫчих да вѫзпроизведа сѫбитията чрез сѫответен подбор на фактите в техният истински вид и чрез преценка значението на тези сѫщи факти, поставени всред всички материални и духовни условия, при които се развиха сѫбитията. Моята задача обаче не е да критикувам личностите, а да посоча на някои от пѫтищата за тѫрсене истинските причини на нашето поражение. Нека и други след мене по-големи и по-важни фактори, кажат своята дума.

София, януарий 1922. год.

ВОЙНАТА

ПРЕЗ

1915 — 1918

ГЛАВА I

Намясването на Бългaрия в мировата война

През 1912. и 1913. години България води две големи войни за политическото обединение, в една държава, на българското племе. В съюз със сърби, гърци и черногорци, които също така мереха сломяването на едно иго, което тежеше на техните сънародници, българите туриха на разположение всичките си сили за борба срещу турската империя. След кървави боеве с турската армия, тежестта на които падна изключително върху българския войник, турската съпротива беше сломена, и мирния договор за завършване на войната, подписан в Лондон през май 1913. година, даваше във владение на съюзниците всичките европейски територии на турската империя западно от линията Енос—Мидия. Несъгласието между съюзниците за подялбата на тези освободени земи въз основа принципа на националностите и съобразно сключените предварително договори стана причина за нова война между България и нейните съюзници. В тази неравна борба срещу България се опълчиха още Турция, която отхвърли Лондонския договор, и Румъния, войските на която стигнаха без всякаква съпротива до София — столицата на българското царство.

Така срещу България застанаха въоръжените сили на Сърбия, Гърция, Черна-гора, Румъния и Турция, и на българския народ бе писано да изпие до дъно горчивата чаша на едно поражение след славни бойни дела. Договора за мир, подписан в Букурещ през юлий 1913. година, тури край на войната между България и бившите й съюзници заедно с Румъния, а един по-послешен договор за мир, подписан в Цариград през септемврий същата година, прекъсна положението на

война между Бѫлгария и Турция. По силата на тези договори Бѫлгария биде лишена от територии, които й принадлежаха, и от онази част на Македония, гдето се чува само бѫлгарска реч, и която, според договора сѫс Сѫрбия, беше предвидена като неделима част от бѫлгарското царство.

Така несправедливия Букурещки договор за мир отвори една голяма болезнена рана в здравия организѫм на бѫлгарския народ. Душата на бѫлгарина, покрусена от една междусѫседска политика, която го лиши от плодовете на победи, спечелени сѫс жертви и усилия, които, отделно взети, надминаваха жертвите и усилията, положени общо от сѫрби и гѫрци, не можеше да се примири с този акт на насилие. Изгубването на Македония, Добруджа и Източна Тракия тежеше на всички, и при общото разочарование на пѫрвото време, поради безсилието, в което се намирахме, малко по малко се сѫздаваше едно ободряващо настроение в обществото, което се крепеше с надеждата, че времето ще сѫздаде условия за поправяне на неправдата. Самото заявление в царския манифест, с който се обявяваше на армията сключения в Букурещ договор, че свиваме знамената си за по-добри дни, беше вече един протест срещу насилието и една програма за бѫдещето. Още сѫс сключването на мира, следователно, се готвеше нова война срещу нашите сѫседи, ако те не биха се сѫгласили доброволно да ни повѫрнат отнетите земи.

За бѫлгарския народ и за бѫлгарската политика вѫв вѫнкашно отношение имаше една точно определена цел — обединението на бѫлгарското племе. За постигане на тази цел, която беше идеал на много поколения, бѫлгарската политика трябваше да си послужи сѫс всички средства, за да сломи упорството на сѫрби, гѫрци и румѫни, като в краен случай им наложи своето право чрез силата на орѫжието. За този последен случай обаче беше крайно необходимо да се избере добре момента, когато задружната вѫорѫ-

жена сила на нашите съседи не би била в положение да се нахвърли едновременно върху нашата армия.

Избухването на голямата мирова война съживи във всички обществени кръгове в България надеждите, че неправдата, извършена в Букурещ, ще може да се поправи чрез приятелски разбирания със съседите или със сила. Въпроса беше само да се изберат най-правилни пътища, и да се издебне момента.

Че Македония, Добруджа и Тракия, жизнена част от българското тяло, бяха страстно желани от българския народ, е безсъмнено. Да се отречем от тях би значило да се откажем от онова, което е било и което е наша история. Не от чувство на интерес ние желаехме тези земи. Ние искахме Македония, Добруджа и Тракия, ние протягахме ръка към тях с онова топло чувство, с което майката се стреми към своите отделени чеда. Но и в този благороден стремеж към обединение ние не биваше да допуснем, щото чувствата да се разразят в нетърпение, което не ни позволи да преценим спокойно силите на народите, ангажирани във великата война, както и да теглим правилно заключение от настроенията на момента във вътрешността на царството в връзка с обществената култура на българския народ.

До днес не са напълно познати политическите разговори, които са предшествували намесата на България във войната. Но от онова, което се знае, ако се съди по изнесените документи, явствува, че правителството, което управляваше България през 1915. година, е имало да се спре върху три положения:

1) да стои настрана от мировия конфликт, като запази пълен неутралитет;

2) да се намеси във войната като съюзник на силите от Съглашението;

3) да се намеси във войната като съюзник на централните сили.

Неутратитета беше едно от положенията, което съвпадаше с настроението на голямото мнозинство от

бѫлгарския народ. Наистина, това положение можеше да ни сѫздаде големи мѫчнотии поради факта, че ние се намирахме между дѫржави, които воюваха, обаче не можеше да се допусне, че тези мѫчнотии биха се изразили в скоро време в един вѫоръжен натиск срещу Бѫлгария от страна на една от воюващите групировки. Колкото се отнася до Германия, тя не би се решила на една подобна стѫпка, която при отрицателното дѫржане на опозицията би означавала увеличение на числото на враговете ѝ с още един. Вѫоръжения натиск от страна на Сѫглашението изглеждаше по-вероятен. Като се облегнеше на известни обществени течения у нас, Сѫглашението би имало всички шансове да види, както по-сетне стана с Гѫрция, Бѫлгария на своя страна. Пѫлния неутралитет обаче до края на войната, ако би бил вѫзможен, би имал едно друго сѫществено неудобство за целите на бѫлгарската политика — то е да не видим осѫществен напѫлно нашия скѫп идеал за обединение. Това последно обстоятелство налагаше само по себе си необходимостта, в един пригоден момент да станем от зрители дейци в тази кѫрвава драма, която раздруса от основи европейския свят, защото историята ни учи, и фактите го показват, че в международните спорове правото и справедливостта имат значение дотолкова, доколкото са подкрепени сѫс силата. Поради мястото, което заемахме, и поради целите, които преследвахме, ако даже бихме били в сѫстояние да запазим неутралитет до края на световната война, ние не можехме да се надяваме на едно снисходително третиране от страна на победителите и бихме били лишени от моралната основа да предявяваме каквито и да било искания, макар и от правна гледна точка неатакуеми, за пѫлното обединение на нашето племе. Ако е вярно, както казва един стар философ[1]), че всяко сѫщество получава от природата своя дял на право в сѫотношение сѫс силата,

[1]) Спиноза.

която има за живот и борба, една млада нация като нашата не би могла, без риск на обезличаване, да се държи настрана в борбата, от изхода на която щеше да зависи нейния бъдещ живот. Това е още по-вярно и затуй, че при степента на цивилизация, в която се намират балканските народи, ние бихме станали прицелна точка на тяхната завист и обект на бъдещи действия.

Поради тези причини пълния неутралитет до края на войната, ако даже би бил възможен, не би бил желан. Наистина, широките маси на народа нямаха напълно това схващане на въпроса, но те инстиктивно разбираха, че намясата ни в световната война трябваше да дойде като последица от една наложена ни необходимост. Даже и тези, които бяха крайни в желанието си да се пази неутралитет на всека цена, не бяха чужди на идеята, че неправдата, извършена към България чрез договора за мир в Букурещ, трябваше да се поправи, което в края на крайщата пак щеше неминуемо да докара до едно намясване на България в мировия конфликт, макар и към неговия край.

Нам, следователно, предстоеше да избираме, рано или късно, едно от двете решения: със Съглашението против Тройния съюз, или с Тройния съюз против Съглашението.

Не може да се скрие, че, когато се поставяше така въпроса, народните течения бяха изобщо да се върви с групировката, в която се намираха Русия, Англия и Франция. Морални причини, чувство на признателност подтикваха българите в голямото си мнозинство да дадат своята дан на отплата към тези, които бяха сродени с тях по кръв, и които бяха техни освободители от турското иго. Че в това отношение Русия беше близко до нашето сърдце, не иска и дума.

Англия се ползуваше с голям престиж на силна и морална държава. Пресни бяха още в паметта на българите спомените от застъпничеството на велики държавници и обществени дейци в Англия в полза на

нашето освобождение. Наистина, Берлинския конгрес дойде да позатъмни малко светлите и благородни пориви на едни от най-добрите й синове, обаче бъдещето показа, че делото на Биконсфилда не е било насочено против независимостта на България. Голямата подкрепа, която английската дипломация ни даде в тежките борби, които водихме от 1885. година насам за независимост и обединение, отново възвърна вярата на масата от народа в нейното доброжелателство към България. В ръководните хора на страната преобладаваше убеждението, че намясата на Англия във войната означава борба до крайна победа.

Франция в духовно отношение заемаше особено място в нашият обществен живот. Българската интелигенция в голямото си мнозинство беше излязла из френските университети, и българската младеж, тъй свободолюбива и тъй демократична, се възпитаваше в духа на френската демокрация. Широкото разпространение на френският език в страната даваше възможност на един по-широк слой от народа да се възпитава и образова непосредствено от френската литература и наука. Това създаваше една духовна връзка и даваше възможност на българите да опознаят Франция, чрез нейните най-първи хора, и да я обикнат.

Колкото се отнасяше до Германия, тя в духовно отношение играеше доста малка роля в съзнанието на българите. Обаче германската солидност в действието и мисленето правеше впечатление на всички. Германската дисциплина, германския ред, германската работа, германската приложна наука възбуждаха наистина удивление, но германецът остана чужд за българската душа. Още много преди войната германците бяха приятели на турците и реорганизатори на тяхната войска. През време на войната срещу Турция през 1912. година много германски офицери се биха в редовете на турците срещу българите, а през 1913. година, при сключването на Букурещкия мир, германската политика даде пълна подкрепа за задоволяването ни гръцките желания.

При това положение за някои по-благоприятни настроения на българите към Германия, отколкото към силите от Съглашението, не можеше да се говори. Все пак обаче, след Балканската война, поради ред груби грешки на френзузката и руската политика и поради непочтителният език на френзуката преса към България, известни политически течения в страната потърсиха подкрепа в Германия. Тъй се създадоха връзки, които не намираха здрава опора в чувствуванията на българите, но които се крепяха на известен интерес, който в момента не можеше да бъде пренебрегнат.

При тези предпоставки бяше ясно, че в морално отношение по-естествен съюзник за българите от великите сили на Съглашението не можеше да има. И ако при все това българския народ тръгна и се би против тези същи сили, за това има причини, които ние трябва да издирим. Грешката не е само наша, тя е и тяхна, тя е, може би, толкова наша, колкото и тяхна.

Психологията на един победен народ е всякога една и съща—да търси де възвърне накърнения си военен престиж и да се стреми да си осигури ония придобивки, които той смята за свое право, и които му са били отнети. Събитията от 1913. година бяха още тъй пресни в паметта на всички, че, когато се говореше за едно сътрудничество със сърбите, мъчно можеха да се забравят враждебностите от вчера. За да се направи такъв прелом в душата на българина, и за да се отзове той на позива на Съглашенските представители в София за една борба срещу Турция и Германия в сътрудничеството на сърбите, необходимо беше да се даде на българския народ да почувствува веднага, че постановленията на Букурещкия договор се унищожават от деня, когато българската армия ще влезе в действие. Това не можеше да стане, защото никоя от великите сили на Съглашението не би могла да гарантира, че така увредена Сърбия не би намерила за по-изгодно, вместо да продължи борбата, да потърси други пътища за закрепване на положението си. Само присъствието на съглашенски сили

на Балканите би могло да въздействува за правилното поставяне на въпросите с оглед на общите интереси между българи и сърби, но такива сили липсваха. Това беше още по необходимо и затуй, защото не трябваше да се забравя, че един от най-важните фактори в управлението на страната беше българския цар.

Царя на българите беше пригърнал общобългарският идеал за обединението на българското племе, и желанието, което той имаше, да остави на историята едно име като това на великите български царе, блазнеше амбицията му на коронован глава. След като преживя големи разочарования в това направление през 1913. година, той беше станал мълчалив и до известна степен уединен. При тези условия, естествено, личното чувство в него клонеше към разплата със съседите, и между всичките възможни комбинации, които биха се представили за реализиране на българският общ идеал, той би предпочел не онази, която би го довела до целта с по-малко усилия и рискове, а тази, която, макар и с по-големи жертви и рискове, би му дала възможност да види едновременно с обединението на българското племе също тъй повалени и тези, които бяха негови съюзници през 1912. година. В това психическо настроение на царя на българите се криеше една голяма опасност за бъдещето на нашата страна, която само една предвидлива политика на правителството, подпомогната от силната подкрепа на държавите от Съглашението, можеше да отстрани.

За съжаление обаче, когато най-много се говореше за намясата на България във войната, пълномощните министри на Съглашението в София не можаха да схванат копнежите на българската душа и не съумяха или не пожелаха да предяват исканията си за намясване на България в тяхна полза с твърдост и решителност, които да не дават място на колебания. По такъв начин периодът от май до септември 1915. година премина само с размяна на ноти, които най-после дойдоха да конкретизират положението, че силите на Съгла-

шението гарантират на Бѫлгария безспорната зона от Македония според договора от 1912. година, ако войната се завѫршеше благополучно.

През това време германската дипломация работеше най-усилено. Принц Хохенлое-Лангенбург и Мекленбургския херцог, натоварени да водят преговорите за сѫюз между Германия и Бѫлгария, успяха да убедят бѫлгарското правителство, че военното положение на централните империи е блестящо, че Румѫния и Гѫрция ще пазят пѫлен неутралитет в случай че Бѫлгария се намеси вѫв войната на страната на Германия, че усилията за сломяване на Сѫрбия няма да бѫдат големи, и че най-после в замяна на подкрепата, която Бѫлгария ще даде на Сѫюза, тя ще получи като териториални придобивки цяла Македония, част от Сѫрбия, корекция на границите откѫм Турция и евентуално и земите от турската империя, които се паднаха на гѫрците през 1913. година, и Бѫлгарска Добруджа от 1912. година с една корекция на границата в полза на Бѫлгария. Всичко туй беше тѫй примамчиво, че правителството на Бѫлгария, без оглед на големите цели на мировия конфликт, който бе докарал до ужасна кѫрвава разправа най-цивилизованите народи в Европа, реши, че моментѫт е твѫрде благоприятен, да се направи пѫрвата смела стѫпка кѫм унищожението на Букурещкия договор, като се смаже Сѫрбия.

Да се убеждава в това царя на бѫлгарите нямаше нужда. Неговите лични чувства и вѫзки бяха всецяло на страната на престарелият австро-унгарски император, а с това заедно, по необходимост, на страната на Сѫюза. И в това отношение той намери в правителството на Д-р Радославова хората, които вярваха безпределно в германската мощ и в успеха на централните империи.

Кѫм края на м. август беше вече известно, че Бѫлгария ще бѫде сѫюзник на Германия. И в този краен момент се намериха в страната политически мѫже, които казваха открито на всички, че избрания пѫт е погрешен; обаче жребия беше вече хвѫрлен.

Государств. публичная историч. ая библиотека

Да се направи една правилна преценка, доколко военното положение на централните империи можеше да дава надежда за един близък окончателен мир, днес не е мъчно. В моментът обаче, когато правителството реши да вкара България във войната, военните събития се представляваха под една светлина, която оставяше още много тъмни кътове. Самия развой на събитията показа, че никакви предварителни предвиждания не можеха да отидат до безпогрешност. През това време привидно Германия беше още най-голямата бойна сила. Тя беше зарегистрирала важни успехи срещу русите. Чрез Макензена тя спаси австрийците от тежката криза, която преживяваха, и измести много на изток руския фронт, който от Карпатите застрашаваше унгарската равнина. Във Франция обаче се водеха тежки боеве, при които французи и англичани бяха нападателите, а германците търпяха частични неуспехи. Турската отбрана на Дарданелите се намираше в критическо положение. Съпротивата на турската армия се изчисляваше на седмици и дни. Големи бяха лишенията на тази армия, но главно тя страдаше от липса на муниции. На Изонцо италианците бяха нападателите, а австрийците само отбиваха ударите им.

Така се рисуваше накратко във външно отношение военното положение. Към това трябваше да се прибави още една обективна данна: през септември 1915. година Съглашението по количеството на войските си надминаваше вече значително войските на Съюза. Големи бяха също тъй и интересите, ангажирани в тази война, а при тези условия мъчно можеше да се каже със сигурност и увереност, че Германия ще наложи в скоро време волята си над многобройните си противници. Прибавена към това и слабата гаранция, която ни се даваше, че Гърция и Румъния ще пазят безусловен неутралитет, ще се разбере, доколко крачката, която правителството направи на 23. септември 1915. година, когато заповяда обща мобилизация на всички въоръжени сили на Царството, беше съпроводена с първоначални опасности.

Така намесата на Бѫлгария в световната война, като сѫюзница на централните империи беше решена, и всички обществени течения в страната бяха поставени от правителството пред един свѫршен факт. Да се противудействува на това решение на правителството не беше вѫзможно. В една конституционна и парламентарна страна като нашата всякога, когато едно правителство взема сѫдбоносни решения, както беше в случая, народѫт е склонен да вярва, че то действува с оглед на общите национални интереси, и че то притежава сведения, които го поставят в положение да сѫди по добре и по-вярно за сѫбитията, отколкото това може да направи отделния гражданин, който не е осветлен напѫлно по всички обстоятелства. И водителите на парламентарната опозиция изпѫлниха своя дѫлг, като изтѫкнаха пред цар и правителство, че намират избрания пѫт за опасен, и даже катастрофален за страната. Да се отиде по-нататѫк в един момент, когато бѫлгарския народ беше позван на вѫрховни усилия, не можеше. И ако, вѫпреки ясните предупреждения на опозицията, правителството остана на своето решение, основанието на това ние виждаме само в едно — в желанието да се завѫрши делото за обединението на бѫлгарското племе отведнаж и по най-кѫсия пѫт. На тази идея не бяха чужди и някои от македонските крѫгове, които сѫщо тѫй горяха от нетѫрпение де видят час по-скоро родината си свободна.

По такѫв начин правителството избра един от най кратките, но в сѫщото време един от най-трудните пѫтища, които ни водеха кѫм достигане на един за нас неделим идеал. Само в това се сѫстои вѫтрешната хубост на едно дело, което ни доведе до самопожертвуване и до днешните тежки дни. И нека това самопожертвуване и крѫвта пролята обилно по полята на Сѫрбия, Македония и Добруджа за този скѫп идеал — обединението на бѫлгарското племе—бѫде най-силното опровержение срещу онези хули, които ни се отправят, че бѫлгарския народ се намесил вѫв войната сѫс цен-

тралните империи водим само от чувството на отмъщение и за лесен грабеж.

Тук обаче трябва да се каже, че, ако българския народ още в началото на войната се яви единен относително нейните цели, той беше разделен по въпросите за пътищата, по които тези цели трябваше да бъдат постигнати. Това вече беше една слабост на сцеплението за борба, която най-ясно изпъкна в тежките дни.

ГЛАВА II

Договори и конвенции по намясата на Бѫлгария вѫв войната

От политическа гледна точка войната за нас можеше да има смисѫл дотолкова, доколкото тя се явяваше като средство за достигане пѫлното осѫществяване на народното единство на бѫлгарите в ония етнографически и исторически граници, които бяха начѫртани и признати от ред международни актове, някои от които издадени много преди сѫздаването на сѫвременна Бѫлгария. От икономическа гледна точка войната беше едно от средствата, които можеха да ни докарат до владението на ония пѫтища, които бяха необходими за правилния развой на увеличената бѫлгарска дѫржава.

Тези две цели, естествено, трябваше да легнат в основата на ония договори и конвенции, които щяха да определят намясата на Бѫлгария вѫв войната. За целта действително бѫлгарското правителство беше подписало три документа:

1) Договор за приятелство и сѫюз между Бѫлгария и германската империя.

2) Тайна спогодба между Бѫлгария и Германия.

3) Военна конвенция между Бѫлгария, Германия и Австро-Унгария.

Пѫрвия документ определя, че двете договарящи страни си обещават мир и приятелство, и че те не ще влязат в никакѫв сѫюз, насочен срещу една от тяхните дѫржави. Нещо повече: Германия гарантира чрез всички свои средства политическата независимост и териториялната цялост на Бѫлгария, против всяко нападение или посегателство, което би се извѫршило без предизвикателство от страна на бѫлгарското правителство. В замена на това, ако Германия, без всяко

предизвикателство бъде нападната от някоя съседна на България държава, българското правителство се задължава да тури в действие военните си сили против въпросната държава.

Втория документ прецизира главно териториалните придобивки, които се гарантират на България за войната срещу Сърбия и евентуално за война срещу Румъния и Гърция, ако тези последните без предизвикателство от страна на българското правителство нападнат България. Същата спогодба определя, че Германия и Австро-Унгария ще отпуснат на България един военен заем от 200 милиона франка и, ако войната продължи повече от четире месеца, ще отпуснат нов допълнителен заем.

Тези два документа са от 6. септември (24. август) 1915. година и са подписани от министър председателя Д-р Радославов и от германския пълномощен министър в София Михаелес.

Третия документ, който ни интересува по-отблизу, е именно конвенцията за общи военни действия срещу Сърбия. Тази конвенция бе съставена в Плес също на 6. септември 1915. година и носи подписите на началниците на щабовете на германската и австро-унгарската армии, генералите Фалкенхайн и Конрад, и на пълномощника на българското правителство, полковник Ганчев.

Странен факт е, че щаба на армията, единственото компетентно учреждение, което можеше да даде мнение по всички въпроси, които засягат мобилизацията, съсредоточаването и операциите на българската армия, не беше уведомен за командировката и мисията на полковник Ганчев. Много късно, по околни пътища, началника на щаба на армията, генерал Бояджиев, се научава за мисията на полковник Ганчев и подава оплакване до министра на войната генерал Жеков за туй, че мнението на щаба на армията е било пренебрегнато по въпроси от такова съдбоносно естество — нещо, което той счита за недоверие лично към него и поради което моли да бъде освободен от длъжност.

През това време обаче конвенцията беше вече свършен факт, и с обявяване на мобилизацията генерал Бояджиев, вместо да излезе в оставка, пое командуването на I. българска армия. По въпроса за намясата на България във войната не бе съобщено нищо и на висшия военен съвет.

Тази скритност на работата и това пренебрегване на компетентните учреждения по един въпрос от такава важност стана причина, щото нито мобилизацията, нито съсредоточаването на армията да могат да се извършат в определените в конвенцията срокове.

Тази военна конвенция, копие от която, доколкото можем да знаем, не се намираше в българския щаб на действующата армия, определяше целите за достигане и силите, които всяка една от страните ще тури в действие за война срещу Сърбия. Тези сили са определени за Германия и Австрия най малко по шест пехотни дивизии, а за България най-малко четире пехотни дивизии според организационният им състав.

Главното командуване на всички тези сили се възлагаше на генерал-фердмаршал Макензен, комуто се поставяше задачата:

„Да бие сръбската армия, където я намери и колкото може по-скоро, за да възстанови и осигури сухопътните съобщения между Унгария и България".

България се задължаваше да мобилизира най-късно 15 дена след сключването на договора четирете дивизии и да ги съсредоточи така, че на 35-я ден от сключването на този договор да стоят на сръбската граница готови за действие. От тези постановления на конвенцията се вижда, че за воюване срещу Сърбия България се задължаваше да мобилизира само част от въоръжените си сили, т. е. 88 пехотни дружини със съответната артилерия, конница и другите спомагателни войски и служби. Неопределеният израз „най-малко" естествено трябва да се разбира в смисъл, че, ако обстоятелствата наложат необходимостта от засилване на съюзните сили за действие срещу Сърбия, това засил-

ване ще стане, като се вземат войски пропорционално на дадените вече от Германия, Австрия и Бѫлгария. Не така обаче германците разбираха военната конвенция, и, както ще се види по-нататѫк, туй стана причина за големи недоразумения и дѫлги разговори между германското и бѫлгарското главни командувания, които никога не се приближиха до едно общо разбиране.

От друга страна военната конвенция поставяше на войските под началството на фелдмаршал Макензен една чисто локална цел за достигане: да се бият сѫрбите, за да се осигури сухопѫтното сѫобщение между Бѫлгария и Унгария, т. е между Германия и Турция.

Тези са главните и сѫществени повеления на военната конвенция, с която Бѫлгария се намеси вѫв великата война за обединението си — верен атестат за малката прозорливост на хората, натоварени да пазят бѫлгарските интереси, особено като се помисли, че в момента, когато се подписваше тази конвенция, ние бехме тѫрсените сѫюзници, а следователно и господарите да диктуваме условията.

Спираме се само вѫрху тези определения на военната конвенция, защото те ще имат значение при разглеждане на вѫпроса за военната помощ, която сѫюзниците бяха длѫжни да ни дадат през всичкото време на войната. Иначе цялата конвенция заслужва да се разгледа пункт по пункт, за да се види, с какви несериозни актове са били обвѫрзани най-висшите интереси и сѫдбата на Бѫлгария. Читателя ще намери тази конвенция на края на настоящата книга и ще си направи сам заключенията.

И тѫй, по силата на сключената военна конвенция, Бѫлгария беше задѫлжена да мобилизира само четире дивизии. По едно по-послешно определение на конвенцията (чл. 9.) Бѫлгария се задѫлжаваше да даде още една дивизия за окупационни войски в Македония. Известно е обаче, че Бѫлгария мобилизира пѫрвоначално не четире, а дванадесет дивизии, от които една конна, и сѫсредоточи на сѫрбската граница още в нача-

лото на операциите шест пехотни и една конна дивизии и една самостоятелна конна бригада. Скоро след почването на военните действия тези сили бидоха увеличени с притеглянето в Македония на 5., 11. и 2. пехотни дивизии.

По такъв начин България мобилизири и постави за действие срещу Сърбия още в началото на войната една армия близу два пъти по-голяма от тази, предвидена във военната конвенция, а впоследствие напрегна силите си, за да постави на бойна нога (без опълчението II. призив и без допълняющите части) една армия от 335 дружини, 396 батареи, 61 ескадрона, при личен състав 697,157 с каквато армия ни свари края на войната. Вземат ли се под внимание опълченските и допълняющите части, ще се види, че малката България беше мобилизирала 425. пех. дружини, 88½ ескадрона, 396 батареи и 15 пионерни дружини. Общата численост на тези войски на 15. септември 1918. година възлизаше на 877,392 души или близу 20% от общия брой на цялото население на българското царство. Това беше едно усилие, което никоя от воюващите държави не достигна. *Приложение I*

По силата на какви допълнителни конвенции е направено това грамадно засилване на българската армия вън от предвиденото по военната конвенция, не знаем. Вероятно такова съглашение трябва да съществува, защото е недопустимо, една такава важна и отговорна постъпка да е била направена без необходимите разговори със съюзниците, за да се гарантират на страната ни допълнителни изгоди съобразно новите усилия и жертви, които България си наложи за осигуряване успеха на общото съюзно дело.

Наистина, погледнато от чисто военна гледна точка, мобилизацията на цялата българска армия се налагаше поради неопределеното поведение, което държаха Румъния и Гърция, и поради необходимостта да се заемат с войски Моравско и Македония. Това бяха обаче обстоятелствата, които не изникнаха инцидентно. Напроти

тези условия бяха ясни, те съществувала и се знаеха от всички. Нещо повече, тази евентуалност, да видим срещу себе си Румъния и Гърция беше предвидена в тайните спогодби между Германия и България. От тук и пълното недоумение, в което изпада човек, като чете военната конвенция, която не предвижда начините за отстранение на опасности, съществуващи и възможни, поради неуясненото поведение на нашите съседи и поради големите, но точно определени цели, които българската политика имаше да достига. А целите на войната се поставят от политиката, и задачите на военните е да пригодят най-добре средствата и въоръжените сили на страната за достигане на тези цели в тяхната пълнота.

Непонятно е при тези условия, защо военната конвенция не предвиждаше съответните мерки за действие срещу тези две държави, в случай че те се намесят във войната срещу централните империи, както и защо се поставя като обект на операциите една ограничена цел, която не съвпада с крайната цел, на политиката на българското правителство.

Това последно обстоятелство товари с голяма отговорност хората, които са оговаряли условията за намесата на България във войната, ако те не са изтъкнали пред правителството всичките опасности, които това положение носеше за българската политика и за българската армия.

Известно е, че войната е продължение на политиката с други средства. И ако българската политика мереше заемането на цяла Македония, военната конвенция не можеше да пренебрегне това съществено условие, което даваше за българския народ смисъла на войната. Подписаната в Плес военна конвенция, противно на всеки здрав разум, беше направена изключително в интерес и в полза на нашите големи съюзници и визираше една цел за достигане: възстановяване и осигуряване на сухопътните съобщения между Унгария и България. С други думи това означава, че централните империи се съюзяват с българите, за да се бият

сѫрбите дотолкова, доколкото това е необходимо за да се осигури движението по железопѫтната линия Белград—Ниш—София, та да може по такѫв начин да се помогне на Турция, която отстояваше сѫс сетни сили отбраната на Цариград срещу пристѫпа на сѫглашенските войски пред Дарданелите.

Ясно беше, че за достигане на тази локална и точно определена цел, която военната конвенция поставяше, нямаше нужда да се отива чак при Гевгели и Битоля, още по малко при Демир-Хисар и Орфано. Наистина, конвенцията допущаше да стават изменения в пѫрво началната директива, по предварително споразумение на главните командувания, но трябва да се има пред вид, че това изменение може да засяга само средствата и начините за достигане главната цел, изрично указана в конвенцията, а не може да отиде до там, че да се иска поставяне на нови цели, сѫобразно сѫс желанията на бѫлгарското правителство.

Изобщо, сключената между Бѫлгария, Германия и Австро-Унгария военна конвенция е сѫвсем непѫлна. Тя е един акт на непрозорливост и на сляпо доверие в искреността на сѫюзниците. Тя носи отпечатѫк на прибѫрзаните и необмислени до крайните им последици работи.

Туй, което се каза до сега, мисля е достатѫчно, за да подкрепи верността на нашето твѫрдение. Но, ако то се сметне за недостатѫчно, ето още един везѫк аргумент, който не е лишен от значение. Член 7. от конвенцията определя: „Германия ще *достави* на Бѫлгария военни материали от всякакво естество, *доколкото туй е вѫзможно* с оглед кѫм собствените германски нужди". Като се остави на страна неопределеността на термина „достави", който даде повод на дѫлги тѫлкувания и обсѫждания, дали туй не означава „снабдява" в смисѫл на доставяне даром всички военни материяли, ние обрѫщаме вниманието на читателя вѫрху обстоятелството, че всички доставки са подчинени на условието, че ще се изпѫлняват, доколкото

това е възможно с оглед към германските нужди. Тази недогледаност в редакцията на този член стана причина за много и неприятни разправии между главните командувания и военните министерства на България и Германия. Знаеше се, че България не е индустриална страна, и, ако Германия не й доставеше оръдия, снаряди, барути и пр., тя не би могла да ги намери на никой друг пазар, следователно, никаква условност в тази доставка не трябваше да се допуща. Опита показа, че тази недогледаност в редактирането на чл. 7. беше използувана от германците, за да искат компенсация за всяка доставка на военни материяли, като по едно време спряха дори всякакви доставки за българската армия, докато не се внесат съответните суми. А това беше тъй лесно да се предвиди още от самото начало, и да се избягнат твърде неприятните разправии, които силно увреждаха искреността на съюзните отношения.

Ето тъй, тази военна конвенция, несъобразена с общото военно положение на Балканите, без предвиждания за вероятните събития през утрешния ден, поставяше българската армия чисто и просто за стража на пътя Берлин—Цариград, като не споменуваше нищо за това как ще се гарантират нашите политически цели, и как ще се отстранят вероятните и възможни действия от страна на нашите съседи румъни и гърци, без да говорим за тези от страна на войските на Съгласието, които мъчно можаха да се предвидят. От тук и печалните недоразумения, които последваха при настъпления в Македония, когато българската армия беше изоставена на собствените си сили, за да чака деня на едно тежко поражение.

И тъй, военната конвенция не държеше сметка за стремежите на българската политика, тя не взимаше под внимание възможните и вероятни усложнения, които намясата на България във войната можеше да докара на Балканяте; тя се позоваваше на сътрудничеството само на част от българската въоръжена сила — нещо което беше погрешно; тя, най-после, съдържаше неясни

и неточни определения, които дадоха място на порочни тълкувания. Всичко това в значителна степен би се избягнало, ако се вземеше под внимание опита с военната конвенции през 1912. година, и ако компетентното учреждение — щаба на армията не беше пренебрегнато при решаването на такива съдбоносни въпроси. А щаба на армията беше не само в положение да даде по обосновано мнение, къде, кога и как да се употреби българската въоръжена сила, но той също тъй притежаваше документи, които му позволяваха да даде една по-правилна и по-точна преценка на общото военно положение с оглед към възможните бъдещи събития.

Тук не става въпрос за това дали щаба на армията би въздействувал, да се промени курса на българската политика. Върху този въпрос сега мъчно могат да се правят догаждания. Онова обаче, което изглежда сигурно е, че намясата на щаба на армията щеше да позволи да се проучат по-основно въпросите и би спомогнала да се внесе по-голяма определеност и повече смисленост в съдържанието на конвенцията. Наистина, министра на войната беше в течение на много неща. Той познаваше и духа, и материалното положение на на армията, той знаеше и оперативните планове, при все това, да се игнорира учреждението, което при сключването на военната конвенция, подготовляваше войната беше признак, че се действува с предвзети решения, които не се нуждаят от корекция.

А от общ интерес беше, конвенцията да бъде по-пълна и да предвижда поне онния възможни събития в бъдещето, които бяха напълно вероятни. По такъв начин би ся избягнала, поне отчасти, една от не малките причини, които доведоха до постоянни и никога неуредени разправии по тълкуване на конвенцията, и които способствуваха тъй много, за да се отслаби сцеплението между съюзниците. В една от последуващите глави ние излагаме големите различия в гледищата на българското и германското главни командувания по този важен въпрос. Всичко туй създаде хладина в отноше-

нията, която не беше в полза на командуването. Самата конвенция, следователно, съдържаше в зародиш елементи на раздори, което беше една слабост вжв вреда на общите интереси на съюза.

ГЛАВА III

Главното командуване и уреждане на командните отношения сѫс сѫюзниците

Вѫпроса за главното командуване е от такова важно и деликатно естество, че ние не се наемаме да го третираме тук в неговата цялост. Риска да попаднем в погрешни заключения е тѫй голям, че ние бихме нарушили обективността, която сме си наложили, ако се отдадем на преценки, вѫтрешната страна на които не е осветлена. Подлежи следователно на хората, които беха главните водачи на бѫлгарската армия, да излязат и кажат своята дума по този голям вѫпрос, както това направиха други в чужбина.

При все това, пред вид целите на нашата книга, вѫпроса за главното командуване не може да остане, поне от неговата вѫншна страна, незасегнат. Необходимо е да се осветлят някои страни на командуването, които не бяха тѫй благоприятни за успешното водене на една война, кѫм която в продължение на много години трябваше да се насочат усилията на целия бѫлгарски народ.

Според Конституцията, царят е вѫрховен началник на всички военни сили в Царството, както в мирно, така и вѫв военно време. На практика обаче и според предвижданията на военните наредби царят имаше право да делегира правата си по командуването на армията вѫв военно време вѫрху друго едно лице, което облича с властта на главнокомандующ. През време на Балканската война царя сам командуваше армията в качество на главнокомандующ. Но, понеже нему липсваше необходимата техническа подготовка и призванието на военноначалник, той взе в близост до себе си един известен генерал от армията, когото наз-

начи за свой помощник. Това обаче създаде някои неприятни търкания със щаба на действующата армия, които се свършиха с това, че тогавашния началник на щаба трябваше временно да напусне длъжността си.

Било поради констатираните неудобства в уредбата на главното командуване в Балканската война, било поради туй, че целите, които имаше да преследва българската армия, бяха ограничени и подчинени в голяма степен от германското главно командуване, царя пожела да преотстъпи правото си на главнокомандующ върху едно друго лице. За целта, от малкото генерали между които имаше да се прави избор, той се спря върху генерал Жеков, тогавашен министър на войната.

Правата и задълженията на главнокомандующия не бяха определени с никакво законоположение. Новия главнокомандующ обаче имаше едно твърде широко разбиране за своята власт, което произтичаше от неговите чисти схващания на войник, натоварен с най отговорната работа. Той излизаше от началото, че днес войните са войни на народите, и че това налага на правителството задължението да тури безусловно в негово разпореждане всички сили и всички средства, които са необходими за успешното водене на операциите. И в това отношение, без да се държи голяма сметка, че в една конституционна държава не всякога правата на едната страна, която е главното командуване, водят към задължения за другата, която е правителството и която, според основния закон, също носи отговорности, главнокомандующия искаше да има пълна власт върху всичко, с което се води войната вън и вътре в страната, и той мислеше, че е достатъчно да каже „искам", за да му се даде[1]).

[1]) Това разбиране на главнокомандующия намираше подкрепа в § 4 от устава на Полската служба, който гласеше: „Главнокомандующия е пълновластен разпоредител с всички средства без изключение, които се намират върху територията обявена на военно положение и които са необходими за водене на операциите. Неговото пълновластие се разпростира и върху гражданското управление в тази територия".

Такова едно широко схващане на командните функции на главнокомандующия се зловидеше, естествено, на управниците. Те не можеха да се примирят с мисълта, че трябва само да изпълняват нарежданията на един генерал. Върху тази чувствена почва се появиха първите търкания между главното командуване и правителството. Твърде незабелязано най-първо се повдигна въпроса по назначаването на офицерския персонал в действующата армия. Под благовидния предлог, че е конституционен принцип, тези назначения да стават от царя по доклад на министра на войната, главнокомандующия се съгласи, те да стават по реда, който правителството искаше. Това беше една отстъпка не без значение, защото тя затрудни до известна степен правилното уреждане на въпроса за службата на офицерите на фронта и във вътрешността.

По-сетне различията в схващанията на главното командуване и правителството по администрирането на заетите територии и по уредбата на прехраната на армията доведоха отношенията до голямо изстудяване. Още през март 1916. година между главнокомандующият и министра на войната бяха разменени доста остри писма, в едно от които беше казано, че главнокомандующия няма намерение да дели правата си като главнокомандующ на всички въоръжени сили в страната с министра на войната, който трябва да остане като негов помощник и да допълня функциите му, а не да му се противупоставя [1]). Това вече не сочеше на добро, и се разбра, че може-би щеше да бъде много по-добре, ако главнокомандующия беше запазил за себе си и портфейла на министър на войната. Тогава той, в близко единение с правителството, щеше вероятно да избегне много от неприятните търкания, които при по-голям такт и преки сношения с министрите, като член от кабинета, можеха да се избегнат.

По такъв начин между главното командуване и правителството се създаде една атмосфера не само на

[1]) Писмо до министра на войната № 2714. от 27. март 1916 г.

натегнатост, но и на недоверие. Всичко това тежеше на главнокомандующия, но той не взе по тези въпроси никога едно решително становище. Работата достигна в началото на 1917. година до там, че се яви необходимост, да се определят правата на главнокомандующия чрез един правилник, изработен от министра на войната. Начина, по който този правилник, ограничителен за командната власт на главнокомандующия, беше изработен и публикуван, даваше всички основания на последния, след всичко станало, да вземе едно важно решение, макар и с пожертвуване на своето положение.

Това не стана, и затуй намясата в главнокомандуването продължаваше. През пролетта на 1917. година биде сменен началника на полската канцелария — достоен и предан на главнокомандующият офицер. По-късно, към края на 1917. година, биде сменен и началника на щаба на действующата армия, без да бъде заменен с друг генерал. Тези смени не бяха желани от главнокомандующия, те му бяха наложени. Така главнокомандующия се лиши от двама сътрудници, които една дълга съвместна работа в трудни времена му беше направила незаменими помощници. Това бяха действия на недоверие към главнокомандующия, за понасянето на които се искаше извънредна примиримост. И главнокомандующия ги понесе до степен, че при многото работа, с която беше претрупан, се нагърби и с непосредственото управление на щаба на действующата армия поради невъзможност да намери в армията един генерал, с когото да може да работи при взаимно разбиране.

Най-после, през юлий 1918. година, но все въпреки неговото желание и въпреки неговата воля, беше назначен нов началник на щаба, и беше създадена длъжност помощник на главнокомандующия. Всичката тази намяса в главното командуване, независимо по чии искания и чии наблягания, създаде една атмосфера, непоносима за едно действително и независимо командуване.

Ние знаем, че всички тези констатации са болезнени, защото сочат на един дълг, който не биде изпълнен, и на едно пожертвуване, което не биде направено. В една порочна книга[1]), която, за съжаление, носи одобрението на главнокомандующия, са очъртани приемите за прокарване тези искания за назначения и размествания. Тази задкулисна работа тук не ни интересува. Главнокомандующия носеше големи отговорности и не трябваше да допуща вмешателства, които не бяха продиктувани от интереса на командуването. Неговия път в случая беше определен и налагаше без друго задължението, да се пожертвува едно високо положение, защото се касаеше до нарушение на важни принципи в командуването, които безусловно трябваше да се зачитат от царят и от правителството.

Главнокомандующия, следователно, действуваше при една тежка атмосфера, която изключваше взаимното разбиране между фронтът и тила. Той съзнаваше всички несгоди от това, както и неудобствата и пагубността на разните назначения, които се правеха чрез насила изтръгнати съгласия, но той ни еднаж не се реши да приложи последното ефикасно средство, за да затвърди авторитета на командуването — да пожертвува себе си. Това вече беше една слабост, която се чувствуваше, и за която се говореше и на фронта.

*

Но, като се говори за командуването в свръзка с обстоятелствата, които предшествуваха септемврийските събития от 1918. година, не може да не се кажат няколко думи за онази аномалия, да се командуват с германски щабове български корпуси, дивизии и бригади, което беше обидно за достоинството на българското командуване и за престижа на българския началник, без да говорим, че то беше несъвместимо с понятието на суверенните права на българската държава.

Наистина, по въпроса за начина, по който командуваха тези щабове, не може да се каже лоша дума.

[1]) Принос към истината за катастрофата на България.

Германците положиха голямо усърдие и употребиха всичката методичност на своя ум, за да закрепят един фронт по свое разбиране и да го отбраняват по свое схващане. Те не познаваха обаче българина нито пък се вслушваха в разумните доводи, които от време на време бяха подсказвани от щаба на действующата армия. Те си останаха чужди на българската душа и независими в схващанията си до последния момент.

Известно е, че според военната конвенция главното командуване на войските за война срещу Сърбия беше възложено на генерал-фелдмаршал Макензен. В това отношение фелдмаршала действуваше независимо и получаваше заповеди само от германската главна квартира. В конвенцията не се говореше нищо за функциите и правата на българското главно командуване, обаче на практика те се изразиха в командуване войските, които настъпиха в Македония, и които не влизаха в числото на войските, определени за борба срещу сърбите.

Когато биде разбита сръбската армия, и се изгониха англо-френските войски оттатък гръцката граница, предстоеше да се стабилизира един фронт за отбрана в Македония. Въпреки обстоятелството, че през това време, както ще се види от по-нататъшното изложение, бяха изтеглени значително германски части от силите, предназначени за борба срещу Сърбия, българското главно командуване, колкото и да желаеше, не успя да измени командните отношения. Макар германското главно командуване и да даде съгласието си за подчиняване щаба на армейската група под българското главно командуобаче, в същност фелдмаршал Макензен остана и по-нататък независим общ началник на I. армия на генерал Бояджиев и на XI. армия на генерал Галвиц. По такъв начин, може да се каже, армейската група Макензен пое в оперативно отношение командуването на всички войски, разположенн на фронта от в. Високачука на Беласица до р. Шкумба, на същото основание и със същите права, предвидени във военната конвенция. Българското главно командуване запази за себе

си командуването на войските, разположени източно от в. Висока-чука и съставящи II. армия на генерал Тодоров.

Знае се, че постепенно германските войски бидоха отдръпнати от Македония, и по такъв начин оставената в Македония XI. германска армия се обърна само на един германски щаб, който командуваше български войски. Така също, следователно, и щаба на армейската група Макензен командуваше само български войски.

Понеже фелдмаршал Макензен имаше почти пълна автономност в командуването и не зависеше в нищо, колкото се отнася до операциите, от българската главна квартира, един голям въпрос за единството в командуването на целият отбранителен фронт от р. Шкумба до Бялото море стоеше открит и неразрешен. Това вече беше една слабост в командуването, която до известна степен, но само до известна степен, беше отстранена със сменяването на фелдмаршала Макензен от командуването на групата армии в Македония и изпращането му в Добруджа.

Мястото на фелдмаршал Макензен биде заето от генерал фон Белов. Българското главно командуване беше обнадеждено, че с назначаването на генерал Белов ще се премахнат ония пречки, които правеха невъзможно подчинението на армейската група направо на щаба на действующата армия. Поради високото и особено положение, което фелдмаршал Макензен заемаше, и поради голямото име, което той си бе спечелил с много сполучливи бойни дела, беше мъчно да се настоява, той да бъде подчинен на българския главнокомандующ, макар единството на фронтът и да изискваше това. Тактичността на фелдмаршалът и добрите разбирания на службата на неговият отличен началник на щаба генерал фон Зект спомагаха във всеки случай, въпреки тази неестественост в командуването, да се избягнат търканията и да се дойде до взаимно разбиране със щаба на действующата армия по много въпроси.

Новия командующ групата армии генерал Белов имаше инструкции да действува в по-близко единение с бѫлгарското командуване. В сѫщност, и той повече чакаше нареждания и заповеди от германската главна квартира и не желаеше да подчини разбиранията си по воденето на операциите на разбиранията на бѫлгарското главно командуване.

Това най-добре изпѫкна в мѫчните дни през есента на 1916. година, когато се водеха тежките боеве след падането на Битоля. Главнокомандующия генерал Жеков беше на полесражението, той следеше операциите от близу и беше уверен, че, ако 3. Балканска дивизия настѫпи, не само работите ще се поправят в наша полза, но и противника ще се постави в безизходно положение. Но той, бѫлгарския главнокомандующ, беше безсилен да заповяда на една бѫлгарска част да тръгне напред и се задоволи да телеграфира на полковник Ганчев да измоли за това разрешение от германската главна квартира. Тази телеграма е много характерна, защото рисува командните отношения и липсата на общи разбирания между бѫлгарското главно командуване и германските щабове. Ето нейното съдържание:

„Полковник Ганчев

„. . . Командующия XI. армия генерал Винклер[1]) и началника на щаба му като че ли имат главна грижа да отстѫпват. Техните заповеди са пълни с дреболии. Двойнственост в командуването, разбѫркване на частите дотолкова, ча сега нито един бѫлгарски началник на дивизия не командува своите части. Германските началници, подчинени на нашите, не обичат да изпълняват заповедите им, защото от самия щаб на XI. армия ги поощряват кѫм това . . . Всичко туй аз констатирах, *но съм безсилен да го отстраня.* Докладвайте по смисъл на гореизложеното и настойте отново върху необходимостта, да се спре час по-скоро отстѫплението на

[1]) Генерал Винклер бе сменил генерала Галвица в командуването на XI. армия.

бѫлгарския фронт, *както и да се вѫзприеме нашия план за контрофенсива на 3. дивизия, защото не само ще парализираме инициативата на противника, но и ще го поставим в безизходно положение в Битолската равнина.* № 4786, 21. ноември 1916. година".

Тази телеграма ясно рисува безсилието на бѫлгарското главно командуване, безсилие, което самия главнокомандующ признава; и ако е вярно, че напредването на 3. дивизия е щяло да постави противника в безизходно положение в Битолската равнина, необяснимо е, защо са били тѫрпени тези командни отношения при сѫзнанието, че те са пагубни за Бѫлгария и за сѫюзното дело. Но бѫлгарския главнокомандующ изпита не само тази горчивина, да остане зрител на бойното поле, без всякаква командна власт, когато бѫлгарските войски се изпращаха на смѫрт, но той допусна в сѫщото време да се увеличат германските командни инстанции в бѫлгарската армия.

В невѫзможност да ни засили сѫс значителни подкрепления в тежката борба, която водехме сѫс сѫрби и французи в Битолската равнина, германското командуване заедно с няколкото баталйона, които ни изпрати на помощ, намери удобния момент да вземе командуването на бѫлгарските части по-здраво в своите ръце. Без всякакво предупреждение на бѫлгарското главно командуване германците изпратиха на южния фронт корпусни, дивизионни и бригадни щабове и си разпределиха командуването на бѫлгарските части. В момента бѫлгарското главно командуване не реагира. Главнокомандующия тѫрпеше едно положение, което му беше наложено, и което той считаше за вредно, от страх, да не се развалят добрите отношения с германците, и от желание, може-би, да не си сѫздава лични неприятности.

Чак през 1918. година главнокомандующия взе едно по-решително становище по вѫпроса за германските щабове и не само се противупостави на новите искания на германското главнокомандуване, да се освободят

някои бѫлгарски началници на дивизии, и да се поставят на тяхно место германци, но поиска сѫщо, да се премахнат германските корпусни и дивизионни щабове. Естествено, в настояванията и сега не се отиде до край и се дойде пак до положението, старото да си остане тъй, както е, а новите искания на германците да се смятат за непредявени.

По такъв начин до края на войната правилни командни отношения между щаба на действующата армия и германските щабове не можаха да се установят. Било защото не доверяваха на разположението на бѫлгарите, било защото смятаха, че бѫлгарските командни инстанции са по-малко подготвени за длъжностите си, германците правеха всичко възможно, за да избягнат една подчиненост, която, явно беше, им тежеше. Щаба на групата армии неохотно изпълняваше разпорежданията на щаба на действующата армия и често пъти отбягваше да дава необходимите сведения за силите и разположението на разните части. Изобщо, сѫществуваше една натегнатост в командните отношения, която, трябва да се признае, спъваше главното командуване в изпълнение на функциите му и го лишаваше от онази свобода на действие, която единството на фронта налагаше. Наистина, голямата тактичност и твърде голямото разположение към общи разбирания, които новия командующ групата армии генерал фон Шолц показа, намаляваха донякъде пречките в командуването, без да ги отстранят окончателно. Сѫздадените привички и сложилите се вече убеждения мъчно се изкореняват, и то по вината на двете страни, Поради туй, ако сѫществуването на германските командни инстанции внасяше известно подобрение на фронтът и в тила в техническо отношение, сигурно може да се каже, че по отношение на операциите и по общите сѫображения за действие германското командуване имаше схващания, които не бяха продиктувани от условията на общото положение по целия фронт сѫобразно с бѫлгарските желания. А на схващанията на германците мъчно можеше да се про-

тивудействува, защото те бяха прокарвани чрез застжпничеството на вжрховното командуване.

Вжрховното командуване беше сжздадено или, по-добре, оформено (защото и преди това германската главна квартира имаше положението на общ разпоредител) през месец септември 1916. година. То засягаше вжпроса за общото главно командуване на централните сили и техните сжюзници и беше изразено в едно споразумение, подписано от фелдмаршал Хинденбург, генерал Конрад, Енвер паша и генерал Жеков. Изцяло това споразумение гласи:

1. За да се осигури единството в командуването при бждещите действия на бжлгарските, германските, австро-унгарските и турските армии, Негово Величество германският император поема вжрховното командуване на централните сили и техните сжюзници.

2. Височайшите права на вжрховните вождове на сжюзените армии по отношение на респективните им армии остават незасегнати.

3. Вжрховното командуване се простира вжрху общия план и изпжлнението на операциите в общи чжрти сжответно общото положение и главно по отношение:

а) на общите цели на операциите, които ще се водят на разните бойни театри;

б) на силите, които ще се употребяват за тези действия;

в) сжщо и относително командните отношения и подчинеността там, кждето ще участвуват войски от няколко сжюзни држави.

4. При упражнението на вжрховното командуване германският император има на свое разположение главнокомандующите на сжюзните армии и техните началници на щабове; в турската армия — само заместник-главнокомандующия.

Те трябва да бждат изслушвани за всяко важно решение, което засяга общите интереси. При това трябва да се гледа, да се постига пжлно единодушие между главните командувания.

5. Решенията, взети от германският император след изслушване главнокомандующите, са задължителни за всички съюзни въоръжени сили.

6. Главнокомандующите на съюзните въоръжени сили са длъжни да донасят постоянно на германският император:

а) за положението на подчинените им бойни сили,

б) за своите оперативни намерения,

в) за средствата, с които разполагат, тяхното разпределение и размястване.

7. Всички решения на Негово Величество германският император, както и другите негови съобщения до главнокомандующите на съюзните въоръжени сили, се подписват „За върховното командуване" от началника на щаба на германската действующа армия.

8. Воденето на преговорите между съюзните главни командувания се предоставя на германското главно командуване.

Идеи могат да се дават от всички съюзни армейски главни командувания.

9. Служебните отношения на главнокомандующите с техните върховни вождове, както и със централните учреждения на техните държави, не претърпяват никакво изменение. Служебно сношение между върховното командуване и тези инстанции няма.

10. Пренасянето и снабдяването с материали войсковите части, предназначени за една обща операция, по принцип се вменява в длъжност на съответните главни командувания. Отклонения са позволени само въз основа на особени споразумения.

11. Тези постановления влизат в сила само в случай че върховните вождове на всички съюзни армии дадат съгласието си за това.

Датата, от която те влизат в сила, ще се определи, след като се получи това съгласие.

Това споразумение оформено влезе в сила в началото на ноември 1916. г.

Наистина, от гледна точка на общият интерес, който изискваше победа над многобройните противници, обединението на командуването в едни ржце беше една мярка, която принципите за водене на войната налагаха. Обаче при коалициите това обединение на командуването всякога остава подчинено на частните интереси на всяка една от сжюзените джржави, и изпжлнението му среща непреодолими пречки от естество да направят илузорно всяко споразумение. И в това отношение нито Австро-Унгария, нито Турция, нито Бжлгария, по морални и политически причини, не можеха да направят за общото дело жертви по-големи от тези, които техните близки интереси допущаха. При тези условия не може да се говори за вжрховно командуване там, кждето липсва една единна воля да заповядва на подчинени, които безрезервно да изпжлняват. По такжв начин това споразумение беше и си остана един документ на благопожелания, който вжзлагаше на германското командуване, само на книга, общото ржководство на войната, без да му дава увереност, че то безрезервно може да разполага сжс силите на своите сжюзници, както обича, и за цели, за които то смята за добре. По такжв начин споразумението за общото командуване се явяваше като един теоретичен документ без практическо сждржание, защото в основата му не беше поставено едно конкретно положение и една ясна и определена цел за постигане. При коалициите всякога е необходимо, общото командуване да се явява като последица на една сжзната нужда, след всестранно проучване на общото военно положение от всички сжюзни командувания и след конкретизиране на операциите, които трябва да се водят с общи усилия за достигане реалната цел на войната—унищожаване сжпротивата на неприятеля. Тази практическа основа на споразумение липсваше, и затова то остана като още един излишен атестат на готовност да се пожертвуват без полза бжлгарските интереси за вжображаеми нужди на сжюза.

Като се сѫпостави споразумението за общото главно командуване с военната конвенция, ще се разбере, доколко не се е дѫржало сметка за задѫлженията на Австрия и Германия, и колко е било опасно, да се прави арбитѫр на положението един човек, па макар той и да е германският император, при различните локални интереси на всякого едного от отделните сѫюзници.

Така това споразумение по незабелязан начин унищожаваше и повеленията на военната конвенция за война срещу Сѫрбия относително помощта вѫв войски, която централните империи бяха дѫлжни да дадат на Бѫлгария. Това беше капитална грешка, неизмеримите последици от която се почувствуваха в тежките дни, когато на протестите от страна на бѫлгарското главно командуване, да не се изтеглят германски войски от южния фронт, понеже и без това техния брой е малѫк, началника на щаба на германската действующа армия, генерал-фелдмаршал фон Хинденбург, отговаряше: „Вѫрховното командуване е дѫлжно да настоява на своята заповед сѫгласно споразумението от 6. септемврий 1916. година". Ясно беше, следователно, че, когато се правеха споразумения от такова важно естество, които поставяха бѫлгарската армия в пѫлно разпореждане на германският император, не биваше да се увеличава грешката, сторена при сѫставянето на военната конвенция, а трябваше да се прецизират точно бѫлгарските желания и ония цели, за които Бѫлгария се намеси вѫв войната, за да не остава никакво сѫмнение, че фронта в Македония е фронт не само на Бѫлгария, а и на нейните сѫюзници.

И тѫй, според сѫздаденото положение и сѫгласно споразумението за общо командуване, ние имахме едно вѫрховно командуване, което се намираше в германски ръце, и друго почти автономно командуване, пак германско — това на армейската група Шолц, което непосредствено заповядваше на по-голямата част от бѫлгарската армия, сѫставена от девет пехотни дивизии,

разположени на най-важния фронт от Дойранското езеро до р. Шкумба.

Несправедливо би било обаче да виним за нашата катастрофа само германското командуване в Македония. Наистина, то носи своя дял на голяма отговорност, както ще се види по-нататък, но онова, което може да се каже още сега в тежест на тези командни инстанции, то е, че те бяха всякога пречка за установяване на правилни командни отношения при общо разбиране на хора, преминали една и съща школа и взаимно познаващи се. В това отношение, единството в командуването на фронта се налагаше като условие за единство в действията.

Колкото се отнася до върховното командуване, неговото влияние и неговото разбиране подготвиха в много отношения пътя за поражението на България. Никога не зачитащо най-правите и разумни доводи на българското главно командуване, то не влезе в нуждите на българите и не даде надлежна оценка на Македонския фронт.

Върховното командуване, водимо от чувства и интереси, които не съвпадаха с тези на българския народ, продължи, изключително с оглед към германските интереси, войната на Балканите, като ни изостави на нашите собствени сили. Разбира се, това не намалява с нищо отговорността на оние български ръководни фактори, които обвързаха България с конвенции и споразумения, неотговарящи на нашите нужди и цели, и които оставиха съществени и съдбоносни въпроси да бъдат разрешавани от времето.

И тъй, към многото причини на слабост се прибавяше още една — неуреденото командуване на българската действующа армия, което поставяше много пъти българското главно командуване в една безпомощност, която го лишаваше от авторитет и сила, без да говорим, че му отнемаше възможността за каквато и да е свобода в действията.

ГЛАВА IV

Общ поглед върху военните действия от началото на войната до септември 1918. година

За да може читателя да съди правилно за военното положение, което беше се създало на южния фронт през септември 1918. година, необходимо е да се нахвърлят, макар и в твърде едри черти, всички военни събития, които ни доведоха до необходимостта да приковем силите си на едно място и да ги поставим при всички несгоди на една неподвижна отбрана, края на която не се виждаше.

Както е известно, за война срещу Сърбия България беше задължена да мобилизира всичко пет дивизии, от които четире трябваше да бъдат турени под заповедите на фелдмаршала Макензен за непосредственото водене на операциите в Сърбия, а една трябваше да окупира в същото време Македония. Според военната конвенция тези дивизии трябваше да бъдат мобилизирани най-късно петнадесет деня след датата на сключването на конвенцията, т. е. най-късно на 21. септември. Най-късно на 11. октомври тези дивизии трябваше да бъдат развърнати на сръбската граница, готови за действие. За съюзните 12 дивизии конвенцията предвиждаше, че те трябва да бъдат готови за действие пет деня по-рано от българските.

Към определената в конвенцията дата, 6. октомври, съюзните войски бяха готови за действие и почнаха настъплението срещу Сърбия. В България обаче мобилизацията и съсредоточаването на войските закъсня с няколко деня. Мобилизацията на българската армия се обяви на 23. септември. Тя не се отнасяше само до пет дивизии, както беше оговорено в конвенцията, а беше обща и засегна всички класове на въоръжените

сили. Поради късното обявяване на мобилизацията и поради административни мъчнотии съсредоточаването и развръщането на българските дивизии към сръбската граница можаха да бъдат завършени едва на 13. октомврий, а военните действия почнаха на следния ден.

Мобилизираната българска армия беше групирана в 11 пехотни и една конна дивизия. Тези сили бяха разпределени както следва:

а) 1., 6., 8. и 9. пехотни дивизии образуваха I. отделна армия, командуването на която се възложи на генерал Бояджиев. Общата численост на тази армия възлизаше на 145,000 души при боен състав 89 дружини, 95 батареи и 16 ескадрона.

б) 3. и 7. пехотни дивизии заедно с конната дизизия образуваха II. отделна армия, командуването на която се възложи на генерал Тодоров. Численият състав на тази армия възлизаше на 70,000 души при една бойна сила от 43 пехотни дружини, 38 батареи и 18 ескадрона.

Тези две армии, общата сила на които беше 131 дружини, 34 ескадрона и 133 батареи с 532 оръдия, бяха предназначени, още от началото, за действия срещу сръбската армия.

в) Поради несигурното положение на Гърция и Румъния, за охрана на южната граница бяха оставени 2. и 10. пехотни дивизии с един конен полк, а за пазене на северната граница беше формирана една III. отделна армия, под командуването на генерал Тошев, в състав 4. и 5. пехотни дивизии и два конни полка.

Вън от тези сили, във вътрешността на царството в разпореждане на главното командуване се намираше 11. пехотна Македонска дивизия, съставена изключително от младежи-доброволци из Македония, формирането на която не беше още напълно завършено.

За похода срещу Сърбия съюзниците формираха две армии:

а) III. австро-унгарска армия под командуването на генерал Кйовеш. Тя се състоеше от две австро-унгар-

ски и три германски дивизии. Австрийците не можаха да дадат предвидените 6 дивизии, и германците, въпреки големите боеве, които през това време водеха на западния фронт, трябваше да допълнят силата, която Австрия не можа да даде.

б) XI. германска армия под командуването на генерал Галвиц. Тази армия се състоеше от седем пехотни дивизии, снабдени с многобройна тежка артилерия и отлично екипирани.

Общата численост на тези две армии не надминаваше 200 хиляди души.

За водене действията срещу Сърбия, от съюзното командуване в съгласие с българския главнокомандующ беше оговорено първоначалното развръщане на армиите. При това, поради липса на време, колкото се отнася до българските войски, не се направиха големи изменения в съществуващия вече оперативен план за война на България срещу Сърбия. Различието беше само в размера на силите. Изобщо този план допадаше добре за близките цели, които германското командуване преследваше с разбиването на сърбите, и той, въпреки очевидните му недостатъци по групирането на главните сили северно от Балкана, бе одобрен.

Макар че територията на Сърбия по отношение териториите на съюзниците позволяваше, чрез действия от изток и запад да се насочат операциите с оглед към пълното обкръжаване на сръбската армия, туй важно стратегическо предимство не бе използувано. Поради твърде непригодните теренни условия и съобщителни средства, едно настъпление в голям масщаб откъм запад трябваше да бъде изоставено. От друга страна желанието, да се дойде колкото се може по скоро в механическа връзка със съюзените армии, и да се освободи плаването по Дунава, привлече главния натиск на българите на север от Балкана, вместо на юг от него.

По такъв начин съюзените войски се развърнаха по двата катета на един правоъгълен триъгълник, като имаха на единия катет, образуван от Дунава, III. австро-

Приложение 2.

унгарска и XI. германска армии, а на другия катет, образуван от северните разклонения на западната Стара планина и от тези на Осоговската планина,—I. и II. бѫлгарски армии.

III. австро-унгарска армия беше сѫсредоточена в пространството между Дунава и Сава и развѫрната с главните си сили от Бялград до Митровица. Тази армия имаше задача да мине Дунава при Бялград и Купиново, след което да напредне кѫм Крагуевац, като вземе мерки за охрана на десното си крило.

XI. германска армия беше сѫсредоточена в района Панчево—Темешвар—Вайскирхен, с един отряд в Оршова. Главните сили на тази армия трябваше да минат Дунава при Рам, а останалите — по̀ на запад, при Смедерево. Отряда при Оршова трябваше да демонстрира желанието си да мине на десния бряг на Дунава. След минаването на Дунава задачата на армията беше да напредне от двете страни на Морава кѫм Ниш.

I. бѫлгарска армия беше сѫсредоточена сѫс 6. дивизия при Кула (една бригада при Брегово), 8.—около Белоградчик и прохода Салаш, 9. дивизия—около Чупрене и прохода св. Никола, 1. дивизия — току до границата от двете страни на пѫтя Пирот—Цариброд. Тази армия имаще задача, като изпрати бригадата при Брегово по посока на Неготин — Бѫрза-паланка за установяване на връзка с австро-германският отряд при Оршова, с останалите си сили да атакува решително противникът и, след като заеме Княжевац, Иново, Пирот, да нахлуе в долината на Морава и да достигне линията Парачин — Алексинац — Ниш.

II. бѫлгарска армия беше развѫрната на един широк фронт, който минаваше приблизително през вѫрха Голям, Гюшево, Ваксево, Джумая, Петрич. Тази армия имаше задача да прекѫсне сѫобщенията на Сѫрбия с Македония, за да не допустне, сѫрбската армия да се оттегли на юг, като в сѫщото време попречи и на всеки опит на сѫглашенските войски от Солун да подадат ръка на сѫрбите.

От изложеното се вижда, че за операциите срещу Сърбия бяха формирани четири армии, три от които се намираха под командуването на фелдмаршал Макензен, а една, II. българска армия, беше непосредствено под заповедите на българското главно командуване.

Срещу тези съюзнишки сили, които общо възлизаха на около 400,000 души, стоеше сръбската армия. Според сведенията, които имаше щаба на действующата армия, към деня на мобилизацията общата численост на сръбската армия се пресмяташе приблизително на 360,000 души при една бойна сила от 273 дружини, 159 батареи и 46 ескадрона.

Тази сръбска армия беше във война от 1914. година и беше вече претърпяла от водените до тогава боеве значителни загуби. При все това духа на войските беше добър поради дотогавашните успешни за сръбското оръжия действия и поради голямата надежда, че в скоро време ще пристигнат от Солун в Сърбия значителни съюзни подкрепления.

До средата на септември сръбската армия беше разположена главно за отбрана на северните и западните граници на кралството. След несполучливия голям опит на австрийците да бият сръбската армия през есента на 1914. година, на този фронт цареше сравнително спокойствие, и сръбското командуване не очакваше тук големи действия от австрийска страна. Твърде пригодните пък мерки, които германското командуване беше взело за запазване на тайната, не позволиха на сръбските разузнавателни органи да се уведомят на време за групирането на значителни германски сили северно от Дунава. Дори и след като бе обявена българската мобилизация, сръбското командуване оставаше под впечатление, че няма признаци за едно общо комбинирано нападение от страна на българи, германци и австрийци. За да се поддържа туй заблуждение помогна много и обстоятелството, че водените на западния фронт големи боеве даваха да се мисли, какво германците са в невъзможност да отделят войски за други операции.

Когато се заповяда мобилизацията на бѫлгарските войски, сѫрбите имаха на източната си граница сѫвсем слаба охрана. Сръбското командуване обаче веднага схвана, че бѫлгарската мобилизация не можеше да бѫде насочена против другиго освен срещу Сѫрбия, и почна да групира войски кѫм бѫлгарската граница. Усиленото превозване на сръбски войски от запад кѫм изток продължаваше до пѫрвите дни на октомврий, когато сѫрбите бяха изненадани от един голям удар от север. Тъй започна войната.

За по-голяма нагледност ние ще разгледаме действията в Сѫрбия и Македония в следната последователност:

а) сѫвместни действия на I. бѫлгарска армия с австро-германските войски до падането на гр. Ниш;

б) действията на II. бѫлгарска армия в Македония до падането на гр. Ниш;

в) общи действия на всички армии за окръжаването на сръбската армия до падането на гр. Призрен;

г) операциите срещу сѫглашенският експедиционен корпус;

д) спиране на преследването и действията от 1916. до септемврий 1918. година.

а) Сѫвместни действия на I. бѫлгарска армия с австро-германските войски до падането на гр. Ниш.

Както е известно, австро-германските войски трябваше да започнат действията срещу сѫрбите пет деня по-рано от бѫлгарските. Действително, рано сутринта на 6. октомврий III. австро-унгарска и XI. германска армии започнаха бомбардирането на десните брегове на Дунава и Сава в пунктовете, определени за преминаване на тези реки. През това време главните сръбски сили се намираха на бѫлгарската граница, от дето още сѫщия ден започна едно ново движение на войски кѫм север и запад. Така че от стратегическа гледна точка сѫрбите бяха напълно изненадани. Това улесни в значителна степен преминаването на такива големи пре-

пятствия, каквито са реките Дунав и Сава. Без големи жертви на 7. октомврий III. австро-унгарска армия премина Сава между Бялград и Купиново, а XI. германска армия премина Дунава при Рам. На следния ден остатъкът от XI. армия мина на десния бряг на Дунава при Смедерево.

Тази голяма операция, следователно, не срещна сериозна съпротива от страна на сърбите. Причините за това трябва да се търсят: в голямата скритност на съсредоточаването на германците — денем не е било разрешено да се извършват никакви значителни движения на войски; в предварителното проучване на всички въпроси, които засягат преминаването на реките — още през пролетта и лятото са били проучени пунктовете за преминаването им, са били определени пътищата на колоните и местата на батареите; в заблуждението, в което са били държани сърбите относително пунктовете за минаване на реките — чести канонади по фронта на р. Дрина и при Оршова; в многобройната и могъща артилерия; в доверието, което сръбското командуване имаше в уверенията на съюзниците, че за една голяма операция в Сърбия нито германци, нито австрийци ще могат да отделят достатъчно сили, та, следователно, от сезер може да става въпрос най-много за една диверсия, но не и за сериозни действия.

Всички тези причини и условия спомогнаха, щото сърбите да бъдат изненадани и да не могат да окажат никаква сериозна съпротива на германските и австрийските войски.

След минаването на Дунава настъплението по-нататък продължи бавно, и то не толкова поради съпротивата на сърбите, колкото поради лошото състояние на пътищата и поради мъчнотиите, които се срещнаха при построяването на мостовете на Дунава, които едва на 21. октомврий можаха да бъдат готови. Всичко това затрудняваше бързото напредване. Имаше обаче и друго едно обстоятелство, което не беше без значение при определяне възможността да се слезе бързо на

юг. Колкото мжчно и да беше за сжрбите, поради липса на удобни сжобщения, да пренесат бжрзо войските си от един фронт на друг, все пак една операция по вжтрешни линии беше допустима. Бжлгария обяви война на Сжрбия на 14. октомврий, т. е. осем деня по-кжсно от почването на германското и австрийското настжпление. Ако сжрбите бяха решили още на 6. октомврий да сжсредоточат повечето от силите си на север, те биха могли да поставят XI. германска армия в трудно положение. Това обстоятелство не е без значение, като се разглежда вжпроса за бавното напредване на германските и австрийските войски. Те имаха всички основания да се боят от едно частично разбиване, затова и тяхното напредване, в продължение на осем деня, не надмина 8—10 километра отсам Дунава и Сава. За да могат да напреднат по-смело, германците чакаха обявяването войната от страна на бжлгарите, които не бяха още сигурен сжюзник.

Бжлгарите обявиха войната на 14. октомврий, вместо на 11., както беше предвидено вжв военната конвенция. Това закжсняване беше от полза, понеже то спомогна да се отдржпнат още някои части от бжлгарската граница, за да се изпратят на другите фронтове, гдето се водеха боевете. Туй улесни до известна степен задачата на бжлгарската армия.

Още кжм края на септемврий сжрбите бяха сполучили да сжсредоточат на бжлгарската граница сили, които надминаваха 160 дружини. Като не подозираше голямата опасност, която го застрашаваше от север, сржбското командуване држжеше за една смела акция срещу Бжлгария, армията на която се намираше още в периода на сжсредоточаването. Резултатите от подобни действия сега не могат да се обзрат, но сигурно е, че едно напредване на сржбските войски в бжлгарска територия щеше да донесе разстройство в сжсредоточаването на бжлгарските дивизии и би оказало без друго вжздействие вжрху операциите в Македония, понеже II. армия щеше да бжде потребна за запазването на столицата.

Поради причини, които тепърва ще има да се пояснят, този план на сръбското командуване не се приведе в изпълнение. Но трябва да се признае, че дните от 1. до 6. октомврий бяха за българската армия една криза, която беше премината само поради бездействието на сърбите. Съсредоточаването на българската армия в пунктове току до границата, при един противник, който е вече мобилизиран и готов за действие, не беше един акт на благоразумие и точна сметка. Това беше едно смело действие, което не почиваше на пресмятане в момента, а се придържаше о нарежданията на онзи оперативен план, който беше съставен при предположение, че двете страни са заповядали мобилизация на войските си приблизително едновременно. Сърбите ни простиха тази грешка, която можеше да има доста големи последици, които сега не могат да се преценят с положителност, и трябва да им благодарим.

При почването на военните действия от страна на България сърбите имаха развърнати по границата от Дунава до Дойранското езеро близу 120 дружини с около 62 батареи, от които 88 дружини срещу фронта на I. армия, а останалите — срещу фронта на II. армия. Превъзходството, следователно, на българските сили над сръбските, колкото се отнася до пехотата, не беше значително. Българската артилерия обаче беше два пъти по-многобройна от сръбската.

Военните действия от българска страна почнаха на 14. октомврий. Срещу I. армия сърбите оказаха навсякъде жилава съпротива. Планинската местност, която образуваше граничната зона, се поддаваше твърде добре на отбрана, а лошите и разкаляни от дъждовете пътища затрудняваха твърде много движението на колоните и службата на подвоза. Вследствие на проливните дъждове всички реки бяха придошли, и тяхното поройно течение затрудняваше уреждането на редовни съобщения с мостове. Всичко това въздействува в голяма степен, за да се затегнат действията по нежелателен начин.

Поради тези причини I. армия едва към 27. октомврий достигна и зае първите й зададени обективи: Зай-

чар, Княжевац, Иново и Пирот. По-нататъшното настъпление на I. армия вървеше сравнително по-бързо. Вследствие на натиска от север и поради прекъсване на съобщенията с Македония, което накара сърбите да изгубят всяка надежда за помощ от страна на Съгласието, за сръбското командуване не оставаше нищо друго освен да потърси спасение на живата сила на армията, докато всичките пътища не са затворени. Поради туй и съпротивата, която сръбската армия оказваше, беше продиктувана само от необходимостта, да се печели време за уреждане на отстъплението, което за сръбското командуване беше вече решено.

На 5. ноември Ниш, столицата на сръбското кралство, падна под ударите на 8. и 9. дивизии; на другия ден гр. Лесковац също бе завладян, а една колона от 6. дивизия се насочваше към Парачин. По такъв начин вторите обекти, дадени на армията, бяха достигнати. По-нататъшната задача на армията беше да се затвърди по двата бряга на Морава и да подготви настъплението си в юго-западна посока. В същото време съседните XI. германска и III. австро-унгарска армии бяха достигнали до долината на сръбска Морава и през Крагуевац, Кралево, Чачак стигаха до Ужица. Една австро-унгарска дивизия, идеща от Босна, беше заела Вишеград.

По този начин със слизането в долината на р. Морава и р. Нишава всички армии, действуващи срещу сърбите, идваха в непосредствен контакт, и се възстановяваха напълно сухопътните съобщения между Унгария и България, което беше главната оперативна цел на армиите под началството на фелдмаршал Макензен.

б) Действията на II. българска армия в Македония до падането на гр. Ниш.

Действията на II. армия бяха бързи и скоро докараха до освобождението на Македония. Първата грижа на армията, естествено, беше да прекъсне съобщенията между Македония и Сърбия.

Ва целта щаба на действующата армия беше разпоредил, частите, стоещи на крайното ляво крило на I. армия и на десното крило на II. армия, да насочат една независима операция по долината на р. Морава. Войските, предназначени за тези действия, вѫзлизаха пѫрвоначално на три пехотни и два конни полка с 9 батареи. По-кѫсно за действие в тази посока бе притеглен още един пехотен полк с две батареи.

Тези войски, предназначени за едно общо действие, притежаваха всичките несгоди на новите формирания, и едно общо командуване над всички части можа да се установи едва кѫм края на октомврий. Поради тази причина тия части, вѫпреки положените усилия, не можаха да принесат всичката полза, която можеше да се очаква от тях. Впрочем, тази операция трябваше да се развива в една мѫчна планинска местност, без пѫтища, което поставяше войските, особено при лошо време, в твѫрде трудни условия на сѫществуване. От друга страна жилавата сѫпротива на сѫрбите за запазване на тази важна посока поставяше тези разединени части често пѫти пред мѫчни задачи и големи изпитания.

В тази посока настѫплението се почна на 14. срещу 15. октомврий. На 16. октомврий една колона зае гр. Враня и прекѫсна железопѫтните сѫобщения в този пункт. Тогава в щаба на действующата армия назря идеята за едно по-смело настѫпване на север по двата бряга на Морава по посока на Лесковац—Ниш, сѫс цел да се попречи на противника да слезе на юг и да се облегчи положението на частите от лявото крило на I. армия, които мѫчно си пробиваха пѫт в планината, като се застраши тила на сѫрбските части, които им се противупоставяха. Вѫн от това, настѫплението на север кѫм Лесковац и Ниш пресичаше пѫтищата на отстѫпление на сѫрбската армия — нещо, което от стратегическа гледна точка водеше кѫм едно близко обкрѫжаване.

Тази важна задача обаче не беше по силите на малкото части, които бяха назначени за действие в

тази посока, отслабени още повече с изпращането на двата конни полка за действие в друго направление. Вжн от това, обединението на тези части под едно общо командуване, под това на началника на 3. пехотна дивизия, стана едва на 27. октомврий. По такжв начин действията в тази посока, които трябваше да бждат смели и енергични, се изразиха в едно мудно напредване, което беше резултат не само на сжпротивата от страна на неприятелските войски, но и на заповедта, че главната задача на отрядажт е да не позволи едно отстжпление на противника по долината на р. Морава кжм Македония, което често пжти правше да се мисли, че мжчнотиите за напредване са много по-големи, отколкото бяха в действителност.

На 6. ноемврий, на следния ден от падането на Ниш, частите на този отряд дебушираха в Лесковското поле заедно с частите на 1. дивизия от сжстава на I. армия.

С това се завжрши тази операция, която, наистина, косвено спомогна да се облегчи положението на някои бжлгарски части при настжплението в Сжрбия, но не достигна онази голяма цел, която можеше да се очаква от нея. В продължение на 23 деня частите на отряда преминаха едно разстояние, което не надминаваше 60—70 километра, сметнато от изходните им пунктове, за да ударят в един от най-важните моменти на войната в празнина, без противник пред себе си. След туй тези части трябваше да бждат вжрнати на юг, и да им се дават нови обекти за достигане. И тук беше направена една грешка, защото много по-добре щеше да бжде, ако тези части, вместо да се вржщат, бяха оставени да действуват сжвместно с частите от 1. пехотна дивизия.

Другите насти от II. армия, които действуваха в Македония, имаха да разрешават една мжчна задача. Наистина, те нямаха пред себе си значителни неприятелски части, но тяхната задача се усложняваше от вжзможността на бждещи действия от юг и от север. Бойната сила на тази армия не беше голяма, но тя беше още повече намалена в началото на операциите чрез отде-

лянето на три пехотни полка за изпълнението на онази междинна операция към Враня и Лесковац, за която току-що говорихме. Щаба на действующата армия обаче имаше пред вид едно засилване на тази армия чрез притегляне в Македония на 11. Македонска дивизия и 5. Дунавска дивизия, без да говорим за 2. Тракийска дивизия, която беше разположена в съседство с II. армия и подчинението на която на командующия армията можеше да стане във всеки момент.

Рано сутринта на 14. октомврий частите на II. армия, минаха границата на Македония и при слабо съпротивление от страна на противника на 20. октомврий бяха вече при Куманово и Велес. Както другъде, така и тука главните мъчнотии при настъплението бяха грижата за прехраната на хората и добитъка, поради съвършено мъчния подвоз, и разкаляните пътища, които затрудняваха действията и изморяваха хората до неимоверност.

При боевете около Велес на 20. октомврий стана известно, че между сръбските има и французки части, пристигнали от Солун. На 22. октомврий едно българско отделение, изпратено към с. Удово да разруши ж. п. линия в този пункт, срещна сериозна съпротива от превъзхождащи го французки сили и бе принудено да се отдръпне. Това не бе изненада за никого. Щаба на действующата армия имаше достатъчно сведения, които даваха ясна представа за количеството на дебаркираните при Солун съглашенски войски. Беше известно също тъй, че още на 15. октомврий французките войски са отпътували по железницата за Гевгели.

Общата численост на тези войски се изчисляваше към 16. октомврий приблизително на 56,000 души, при една бойна сила от 38 дружини, 46 батареи и 7 ескадрона.

При получаването на сведенията, които даваха да се мисли, че е възможно едно настъпление на съглашенските войски в Македония, щаба на действующата армия още на 20. октомврий разпореди, Македонската

дивизия да ускори движението си и да се съсредоточи в района Щип—Велес—Клисели—Куманово. На 30. октомврий една бригада от тази дивизия стигна в Щип. След нея следваха другите две бригади. Бяха дадени нареждания и до 5. дивизия, от състава на III. армия, да се приготви за пренасяне в Македония. Една бригада от тази дивизия бе насочена през Крива Паланка за Бояновци. Другите две бригади — през Щип за Велес.

От този ден стана явно, че частите на II. армия ще трябва да се разделят за действие на два операционни фронта - северен срещу сърбите и южен срещу англо-французите. На северния фронт задачата на армията беше да препречи пътя на сърбите да отстъпят в Македония и да се стреми към тяхното пълно обкръжаване. На южния фронт, поради неопределеността на положението, налагаше се да се действува активно с разполагаемите сили, докато се срещне съпротива, която мъчно може да се сломи; при това последно положение да се мине временно към отбрана.

Тази ръководна идея беше легнала в основата на по нататъшните операции. Затова още на 21. октомврий командующия II. армия разпореди, да се преградят всички възможни пътища за едно втурване на сърбите от север в Македония. Тъй долината на Морава северно от Враня беше препречена, друга една колона стоеше при Прешово—Гиляне, за да препречи другите пътища за слизане на юг.

На 22. октомврий след кратък бой българските войски заеха Скопие. Едновременно с това една колона бе изпратена към прохода Качаник, за да препречи пътя на сърбите в тази посока.

Частите, които бяха натоварени със задачата да преградят пътя на отстъплението на сърбите към Македония, не бяха многобройни. Тяхната сила без голямото ядро, което действуваше северно от Враня, не надминаваше три пехотни полка с една конна бригада и няколко батареи. Това не бяха прочее сили, на които може да се възложи някоя голяма активна задача.

Скоро обаче, още на 27. октомврий, тези части бяха засилени с една бригада от 5. пехотна дивизия, и по такъв начин се заздрави едно положение, което не беше без опасности. Последвалите след това на няколко пъти смели атаки на противника при Гиляни и Качаник пропаднаха пред жилавата съпротива на Балканци и Дунавци. Във всеки случай, поради малкото сили, с които се разполагаше на север, щаба на действующата армия още не искаше да рискува с една активна акция. Едва след падането на Ниш биде заповядана една комбинирана акция от Гиляне и Качаник към Прищина.

Акцията не успя поради малкото сили (4 пехотни полка и една конна бригада), които бяха натоварени с изпълнението ѝ.

За действие в южна посока бяха отделени 4 пехотни полка от 7. пехотна дивизия и цялата конна дивизия. Скоро тези части бяха засилени с полковете от Македонската дивизия и с някои части от 5. дивизия. Към тези сили трябва да се прибавят и трите пехотни полка от 2. дивизия, разположени южно от Струмица.

Идеята на щаба на действующата армия, както се каза, беше да се действува първоначално решително в тази посока, за да се нанесе един бърз удар на съглашенските войски. Операциите обаче се затруднихa поради доста сериозната съпротива, която сърбите оказаха при Велес и Соничка глава, и поради необходимостта, да се чакат подкрепленията, които вече бяха насочени за Македония. През времето до 5. ноември последваха няколко сериозни сбивания главно с французките войски при Криволак и с английските войски южно от Струмица, които сбивания доведоха щаба на действующата армия до убеждението, че е необходимо да се премине на юг към отбрана, а на север да се насочи един удар към Прищина, за да се пресече пътя на сръбското отстъпление. В същото време поради туй, че частите на II. армия бяха значително разхвърляни на едно голямо пространство, и командуването им беше затруднено, щаба на действующата армия намери

за добре да подели командуването на армията между командующият армията и неговия началник на щаба. На пѫрвия бе вѫзложено командуването на войските, действуващи на юг, а на втория — на тези, действуващи на север. Командуването засягаше само операциите.

в) Общи действия на всички армии за окрѫжаването на сръбската армия до падането на Призрен.

Така в продължение на 23 деня съпротивата на сръбската армия под задружните удари на съюзниците бе окончателно сломена, и след падането на Ниш сръбското командуване не мислеше вече за друго освен да спечели необходимото време, за да може да организира отстъплението.

Наистина, сръбската армия се би храбро. Тя оказа на много пъти жилава съпротива на настъпващите и стана причина, съюзниците да увеличат силите си над предвиденото по конвенцията. Така, Германия бе принудена да изпрати в Сърбия Аллийския си корпус, за да подтикне напредването на III. австро-унгарска армия, която настъпваше твърде бавно, макар да имаше в състава си и германски части. България също тъй бе принудена да привлече в Македония, вместо една, цели пет пехотни дивизии (2., 3., 5., 7. и 11.) и една конна дивизия.

И тъй, една операция беше завършена: сръбската армия беше хвърлена в трудно достъпната западна Сърбия и откъсната от Македония. Сърбите, след понесени твърде тежки загуби, се намираха в пълно отстъпление към Косово поле.

Създаденото положение налагаше безспирно и решително преследване на отстъпващия противник със всички сили. Наистина, със слизането в долините на българска и сръбска Морава бойния фронт на армията значително се скъсяваше и правеше възможно оттеглянето на някои части, без да се попречи с това на успеха при преследването, още повече че се имаха вече сигурни признаци за разложението в сръбската армия. Начинът

обаче, по който се направи това отдрѫпване на частите, попречи, до известна степен, да се оберат всички плодове на победата.

Сѫс заемането на Ниш германското главно командуване сметна, че се е достигнала голямата задача, която се преследваше с разбиването на сѫрбите, и заповяда, някои части от XI. армия да се спрат, и веднага след това почна пренасянето им оттатѫк Дунава. Че германските войници от XI. армия, които в продължение на един месец бяха водили непрестанни боеве, имаха нужда от почивка, е безсѫмнено; обаче сѫздаденото военно положение, с оглед кѫм общите сѫюзни интереси, изискваше от германските войски още усилия. Това положение налагаше необходимостта, да се продължи преследването енергично сѫс сѫщите части в посока южно от Крушевац кѫм Куршумли и Прищина и от Кралево кѫм Рашка и Митровица, за да не се изгубва врѫзката с остѫпващата сѫрбска армия, и за да може тя да бѫде силно притисната и поставена в невѫзможност да уреди отстѫплението си през Албания. Вместо да се направи това, отдрѫпнаха се от фронта значителни германски части, и преследването се продължи само с три германски дивизии. Енергичното преследване от страна на германците беше още повече необходимо и затуй, че бѫлгарските части от 6. дивизия бяха останали назад, а тези от 9. дивизия, по липса на средства да преминат придошлата от поройните дѫждове р. Морава, не бяха в сѫстояние да почнат веднага енергични действия срещу отстѫпващата сѫрбска армия.

Тѫй бидоха изгубени няколко ценни дни, а това даде вѫзможност на сѫрбите да се посѫвземат и подобре ориентират в положението и да окажат една сѫпротива, която надминаваше очакванията. Тази сѫпротива бе още повече улеснена от обстоятелството, че армията действуваше в планинска местност, лишена от добри сѫобщения, която даваше големи изгоди на отбраната.

Положението, създадено след приключването на първия период на действията в Сърбия и Македония, беше твърде благоприятно за едно стратегическо обкръжване на сръбската армия. След падането на Ниш сърбите имаше да избират едно от двете решения: или да направят едно отчаяно усилие на юг и да се опитат да си пробият път през редовете на втората българска армия, за да потърсят връзка със съглашенският експедиционен корпус, части от който бяха вече заели линията по Вардара чак до Криволак; или да отстъпят в западна посока към Призрен, Дяково, Ипек и по-нататък към Дебър или Шкодра.

Първото предположение беше малко вероятно не само затуй, че пътищата на юг бяха преградени, но и за това, че значителни сили вървяха от север след отстъпващите сръбски войски. При все това, едно такова действие от страна на сърбите трябваше да се вземе в съображение, защото, колкото и малко вероятно, то беше възможно. Второто предположение беше по-вероятно, и тук щаба на действующата армия предполагаше, че „главните сили на сърбите ще бъдат насочени към Албания, още повече и затуй, че пътя към Дебър, при създаденото положение, не представлява сигурност за извършване на един отстъпателен поход".

В резултат от тези съображения щаба на действующата армия и главното командуване Макензен взеха решения:

1) Да се преследва най-енергично противника към юг и запад.

2) Да се преградят здраво посоките, по които едно отстъпление на сърбите в Македония е вероятно.

3) Да се настъпи от юг решително към Прищина със цел да се изпревари сръбската армия на Косово поле и се прегради пътя на отстъплението ѝ в западна посока.

В изпълнение на това решение щаба на армейската група Макензен организира преследването от север и изток към юг и запад.

За целта алпийския корпус (дивизия) бе насочен от Кралево към Рашка; друга една германска колона (101. и 103. дивизии) — от Крушевац към Куршумлие. За свръзка между тези две колони една германска бригада следваше по пътя от Тръстеник за Митровица. Две български дивизии бяха насочени от Алексинац и Ниш към Прокупле, Куршумлие, Прищина, и друга една българска дивизия — от Лесковац през Лебане за Прищина.

Останалите свободни първоначално една, а после две български дивизии, а също тъй и онези части, които действуваха по долината на река Морава към Лесковац, бяха отправени за засилване на II. българска армия.

Така засилената II. българска армия имаше задача да се отбранява на юг срещу англо-французките войски, а на север да действува нападателно и решително.

Тези разпореждания дадоха място на действия, които траяха от 5. до 25. ноември и се завършиха със заемането на Косово поле. Главната цел обаче, която се преследваше с тях — пълното обкръжаване на противника —, не можа да се достигне. Преследването от север не беше водено с онази енергичност, която се налагаше от момента. То беше значително забавено от необходимостта, да се притегли напред стоещата зад германските части 6. българска дивизия, и от големите трудности, които 9. българска дивизия трябваше да преодолява при преминаването на р. Морава западно от Ниш поради липса на подходен мостов материал, поради което това преминаване можа да бъде завършено едва на 11. ноември.

Срещу преследващите войски сърбите оказаха навсякъде значително съпротивление и проявиха активност в действията, която не беше привично да се очаква от една армия, която е претърпяла толкова големи крушения. При преследването, някои български части, поради изгубване на връзка със съседите, бяха изложени на сериозни опасности и претърпяха чувствителни загуби.

Колкото се отнася до действията на юг, те не можаха да се развият планомерно. Всичките опити да се настъпи към Прищина бяха осуетени от противника, който беше успял да струпа към застрашените пунктове (Бояновци, Гиляне, Качаник) сили, които превъзхождаха българските. По такъв начин назначените за действие към Прищина първоначално две пехотни и една конна бригади трябваше по-скоро да се отбраняват, отколкото да нападат.

Един опит за едно по-далечно окръжаване на противника бе направен към средата на ноември. След заемането на Тетово една колона от три дружини с планинска артилерия бе насочена през Шар планина за Призрен. Операцията не сполучи поради извънредно лошото време. След няколкодневната борба със снежните виелици, на 23. ноември тази колона трябваше да се върне обратно в Тетово.

Тези действия показаха за лишен път, че първоначалните грешки в оперативния план по развръщането на армията мъчно се поправят; затова и българската армия изпусна един от редките случаи да остави в историята един пример на пълно окръжаване на противника в открито поле. За пълното обкръжване на сръбската армия липсваха, наистина, достатъчно сили, но нямаше също тъй и нужната решителност, липсата на каквато произтичаше пък в голяма степен от липсата на едно обединяващо командуване. Всички тези грешки, наистина, постепенно се поправиха, но времето за удара беше преминало. На 23. ноември, след бой от север, Прищина бе зает от българските войски, но сърбите спокойно се отдръпнаха на запад. По-нататъшното преследване към Призрен, Дяково и по на запад беше възложено на части от II. българска и III. австро-унгарска армии.

На 29. ноември гр. Призрен бе зает, и контакта със сръбската армия, която се отдръпваше по долината на р. Бели-Дрин, в албанските усои, бе изгубен. Постепенно и другите градове от западна Македония, гдето

имаше още ядра сѫс сръбски войници, паднаха в ръцете на бѫлгарските войски. Така бяха освободени един след друг Кичево, Дебър, Струга, Ресен, Охрид, а на 4. декември бѫлгарските войски влязоха в Битоля. Тъй похода срещу сръбската армия бе завършен.

г) Операциите срещу сѫглашенският експедиционен корпус.

Наистина, сѫс заемането на Призрен сръбската армия беше окончателно разбита, но войната срещу Сърбия продължаваше. Сега главната грижа на бѫлгарското главно командуване беше, да се отхвърлят войските на Сѫглашението, които бяха дошли в Македония. А тези войски всеки ден растяха и бяха достигнали до 130,000 души, по-голямата част от които се намираха вече при Вардара и южно от Струмица. С този експедиционен корпус, командуван от генерал Сарай, трябваше да се ликвидира напълно час по-скоро, защото се имаха всички основания да се мисли, че той ще бъде засилен. Разузнавателния бюлетин на щаба на действующата армия от 23. ноември между другото даваше следната оценка на положението:

„Усилването на експедиционния корпус чрез ново стоварване на войски продължава . . . От разпоредбите и приготовленията, които интендантството на експедиционните войски прави в Солун, може да се заключи, че се вземат всички мерки за осигуряване едно продължително пребиваване на тези войски в Македония и за увеличаване на тяхното число. Независимо от приготвените и постоянно уголемяваните запаси на хранителни припаси, дадена е на предприемачи постройката на солидни жилищни бараки около Солун за една сума от около три милиона драхми. Всичко това сочи да затвърди убеждението, че операцията в Македония ще бъде продължена, и че при отказа на Гърция да вземе право участие във войната за вярване е, че войските на Сѫглашението ще бъдат засилени.

Няма признаци, които биха дали основание да се мисли, че армията на Съглашението ще напусне Македония. При най-неблагоприятното положение тези войски ще направят всичко възможно за запазване поне безопасността и сигурността на Солунското пристанище и за задържане тази база в ръцете си. Наистина, правите цели, за достигането на които беше предназначен този експедиционен корпус — помощ на Сърбия и въздействие срещу Гърция —, след унищожението на сръбската армия и след отказа на Гърция да се ангажира във войната губят вече своята цена и при други условия биха наложили отдръпването на този корпус; но твърде силно ангажирания престиж на Франция и Англия, особено след несполуката на Дарданелската операция, карат да се предполага, че войските от експедиционния корпус няма да бъдат отдръпнати. При тези условия, и понеже сега оперативните цели, които може да си постави англо-френската армия, освен в случаите, когато Съглашението би се ограничило с отбраната на Солунското пристанище, изискват едно много по-голямо число войски, то може да се допусне, че дебаркирането на нови войски ще продължи. В тази смисъл се правят големи усилия, да се склони и Италия да вземе участие в експедицията чрез дебаркирането на войски в Албания или Солун. До сега обаче още няма сведения за резултатът от тези постъпки.

В заключение може да се каже, че има изгледи, които показват, че операцията в Македония ще се разшири".

При тези условия, естествено, българското главно командуване, след падането на Прищина и Призрен, се върна отново върху идеята за активни действия срещу армията на генерал Сарай. През това време съглашенските войски на южния фронт заемаха една линия, която вървеше от Возарци на север по р. Черна, южно от Градско, северно от Криволак, гдето минаваше по левия бряг на Вардара, следваше северно от Демир-Капия и Удово за Беласица. Общата сила на тези войски се

изчисляваше приблизително на 100,000 души. Срещу тях се намираха приблизително и толкова българи.

Веднага със завършването на операциите в Сърбия, към юг бяха насочени, както се вижда от приложението № 3, значителни подкрепления. Докато обаче тези сили стигнат до фронта на Вардара, командуването на Източните съглашенски армии беше вече решило въпроса за отдръпване на изнесените напред части от експедиционния корпус към Солун.

Още на 30. ноември щаба на действующата армия имаше сведения, че противникът е почнал да се оттегля на някои пунктове. Явно беше, че след разбиването на сръбската армия командующия съглашенските войски не намираше вече смисъл в една акция срещу бългаите, която би ги изложила на сигурно поражение. Вместо енергично преследване, от българска страна се заповядва, да се произведат усилени рекогносцировки и, ако се установи, че наистина противника се оттегля, да се почне преследването му със частите, които са под ръка. По такъв начин се изгубиха няколко деня, и, когато на 3. декември II. армия почна общо настъпление, срещу българските части имаше само една завеса от патрули и разезди, подкрепяни от слаби ариергарди, които все пак забавяха бързото напредване. Лошото, студено и снежно време и трудния подвоз, от друга страна, също тъй попречиха твърде много на бързото преследване.

При твърде мъчни условия и често пъти след сериозни сбивания с прикриващите неприятелски части, на 11. декември 2., 5., 7. и 11. дивизии стигнаха до границата на Гърция в долината на Вардара. Тъй цяла Македония беше очистена от англо-французките войски, и II. армия се спря на гръцката граница, след като получи няколко пъти от българската главна квартира предупреждение. че минаването в гръцка територия е абсолутно забранено.

а. Спиране на преследването и действията от 1916. до септември 1918. г.

Така, след два месеца от почването на войната Македония беше освободена. На българската армия обаче предстояха нови усилия и нови жертви.

Източната армия на Съглашението не бе разбита. Тя се оттегли към Солун и под закрилата на един странен неутралитет на гръцката държава започна да се реорганизира и попълва за бъдещата борба. В това се заключаваше една голяма опасност, която българското главно командуване много пъти се опита да отстрани, но всякога без успех. Самото стоварване на съглашенски войски върху територията на гръцката държава беше вече едно нарушение на принципите на международното право, и то даваше на държавите от Съюза всяко основание да поставят категорично на Гърция въпроса за тяхното обезоръжаване. Българското главно командуване направи в това отношение сериозни постъпки, обаче германците не се оказаха разположени да възприемат българските искания, които отиваха до там, че предлагаха, Гърция да се счита за враг на Съюза. Германското главно командуване даваше ухо на гръцките извинения в безпомощност и намираше, че поради изложеността на гръцките брегове и поради липса на храна Гърция не би могла да направи някакъв натиск върху Съглашението, за да опразни то гръцките земи, без риск да си навлече най-големи злини.

Разговорите по този въпрос се проточиха през ноември и декември. Българското главно командуване не искаше да търпи едно положение, което способствуваше на съглашенската армия да се организира и увеличава в Солун под видимата и действителна закрила на мобилизираната гръцка армия. Затова то твърде правилно заяви, че ако гърците търпят една чужда въоръжена сила върху своята територия и са безпомощни да направят да се зачита техния неутралитет, те на същото основание трябва да позволят и на българската армия да настъпи към Солун и да изгони

съглашенските войски. При това, понеже гръцката армия беше мобилизирана, и върху истинските намерения на гърците съществуваше известно подозрение, българското главно командуване молеше, акцията на българите към Солун да бъде подкрепена от една германска армия от 100,000 души — помощ по малка от тази, която военната конвенция предвиждаше за похода срещу Сърбия. Тази помощ беше необходима, за да се гарантира успеха на операциите, в случай че Гърция вземе страната на Съглашението.

Най-после, след дълги преговори, по въпроса се постигна известно споразумение, и се изработиха общите линии за една операция към Солун. За тази операция германското главно командуване обещаваше да даде два корпуса. Но и в този случай съгласието на германците, да се атакуват и изгонят съглашенските войски от Солун, не беше искрено. Същата телеграма, с която германското главно командуване даваше съгласието си за тази оперция и разпределяше силите за настъпление към Солун, завършваше с покана към българското главно командуване, да се проучи въпроса за отбрана от южния фронт, в случай „че намеренията ни да атакуваме не се сбъднат".

По повод на това последно искане щаба на действующата армия отговори на германското главно командуване[1]), че Македонския фронт е дълъг 600 километра, че отбраната на такъв фронт ще бъде трудна и рискована работа, че да се прикове нетърпеливата българска душа към неподвижността и несгодите на една дълга отбрана е грешка, и че най-после, пред вид на възможните бъдещи усложнения, за нас е предпочитително не да се спираме на никаква позиция, а да вървим напред да атакуваме противника, за да го изгоним от Солун.

Всички тези правдиви искания от българска страна останаха само пожелания. Интимната мисъл да ни

---

[1]) Телеграма № 1667 от 26.XII. 1915 г.

држи ангажирани в Македония срещу сглашенските войски не напущаше германското главно командуване. И под предлог на това, че Гърция скоро щяла да се определи към страна на Съюза, поради туй, че другде трябвало да се държат сили за по-важни действия, по причина, че пътищата не били поправени, и снабдяването било затруднено, операцията се отложи за по-благоприятно време.

Наистина, от всичките аргументи лошите съобщения и трудностите в подвоза бяха най-веският аргумент. Но и този аргумент падаше при предложението, че се отнасяше за едно напредване само на 70—80 клм. от линията, на която армията се беше спряла, и че се касаеше да станем господари на земи, средствата на които можеха да гарантират съществуването на армията за много дни, без да говорим за онова улеснение, което българската армия щеше да има със заемането на ж. п. линия Серес—Драма.

През времето, когато се водеха тези разговори между двете съюзни командувания, сглашенските войски в Солун работеха трескаво да създадат около града една укрепена позиция, която да може да противустои на един сериозен удар. В същото време пристигаха нови подкрепления. Българското главно командуване, като виждаше, че германците няма да дадат исканата помощ, за да се свърши войната на Балканите, се спря на друга една идея. Проникнато от съзнанието, че, ако се заеме за отбрана граничната с Гърция линия, отбраната ще се разтегне твърде много, и че такава разтегнатост не е по силите на българската армия, българското командване на 8. февруарий 1916. год. отправи до германското главно командуване нова молба, да се разреши на българската армия да заеме за отбрана една линия, която да дава следните предимства:

1. да съсява фронта, понеже отбранителната линия от в. Бабия до устието на р. Марица е дълга и изисква много войски за заемането ѝ;

2. да представлява солидна линия за упорна отбрана като позиция;

3. да гарантира маневрирането в тила във всички посоки;

4. да осигурява удобни комуникационни пътища за правилния подвоз в тила на армията.

За такава се сочеше линията, която минава от устието на р. Струма през Тахинското и Бутковското езера, Круша планина, Дойранското езеро, в. Поглед (к. 1430), Паяк планина, Воден, Островското езеро, езерото Рудник, Костурското езеро, в. Бук и южните краища на Преспенското и Охридското езера.

И това искане на българите не биде възприето от страна на германците. Под благовидния предлог, че, ако се изпълнел плана на българското главно командуване, щял да се наруши неутралитета на Гърция, и щели да се появят усложнения, които не били в интереса на Съюза, и тази операция се отхвърли. Ясно беше обаче, че германците се бояха, да не би един лесен успех при заемането на гореозначената линия да насърдчи българите да продължат операцията и понататък за заемането на Солун, което не беше по сметките на германското главно командуване и на германската политика, насочена да менажира Гърция.

И тъй, поради скритата цел, която германското главно командуване преследваше, и поради недоверието към българите като съюзна сила, на която може да се разчита при всички обстоятелства, беше нарушен един от най-важните принципи по воденето на войната, като се даде възможност на един бит противник да се организира и подготви за нова борба. Подобни схващания за воденето на войната, която мери унищожението на противника, не са привични на военното изкуство в новото време и можеха да намерят място само в коалициите. Но за това требваше да плати скъпо не само България, а и целия съюз.

И тъй, въпреки волята си, българското главно командуване трябваше да заповяда на българската армия да

заеме за отбрана една дълга и неудобна линия и да забрани на войските да минават гръцката граница и тогава, когато тактическите условия и свръзката за отбраната на разните пунктове изискваха това. Така по граничната линия с Гърция се наредиха три армии: на десното крило I. армия на генерал Бояджиев, в центъра от двете страни на Вардара XI. германска армия на генерал Галвиц, на лявото крило от двете страни на Струма II. армия на генерал Тодоров. И се започна една трескава работа по укрепяването на позициите, които очаквахме засилилия се в Солун противник да дойде да атакува. Как тогава щеше да се тури край на войната на Балканите?

Ясно беше, че, след като се отвори пътя Берлин—Цариград, и след като се премахна онази страшна угроза, която тежеше на австрийците от страна на сърбите, Балканите станаха за германското командуване един второстепенен театър на войната. За тях войната срещу Сърбия беше евентуално свършена, и те оставиха в Македония на първо време само три дивизии, но запазиха за себе си общото командуване на I. и XI. армия чрез щаба на армейската група Макензен и командуването на XI. армия, в състава на която влизаха значителни български части.

Но една отбрана има смисъл дотолкова, доколкото на нея ще се гледа като на едно временно положение, предизвикано от една необходимост, от което положение обаче трябва да се стремим да излезем колкото може по-скоро. Ясно беше, че, колкото по-дълго време се стои на едно място, толкова военното положение на българските войски се влошава, независимо от издигнатите укрепления. А противника се засилваше. Към март вече неговите сили достигнаха до 270,000 души, от които 11,000 сърби. Към средата на пролетта работите по укрепяването на Солун бяха завършени, и съглашенските войски започнаха да се изнасят напред. През април те бяха навсякъде в контакт с българските войски, срещу които нападенията зачестиха. Към май вече

сведенията бяха, че генерал Сарай се готви за едно нападение на фронта.

При това положение българското главно командуване се върна отново на идеята, да се коригира отбранителния фронт на армията, като се настъпи с двете крила (армията на генерал Бояджиев и на генерал Тодоров) в гръцка територия. В това отношение едно подобрение на позицията пред фронта на II. армия се постигна още към края на м. май със заемането на Рупелското дефиле.

Това окуражи българското главно командуване, и то още през юний направи пред германското главно командуване настоятелни постъпки за едно бързо настъпление с I. армия към Лерин и с II. армия към долна Струма. Пред вид на несигурното положение на Румъния и пред вид на това, че армията на генерал Сарай беше значително засилена, генерал Фалкенхайн не искаше да даде съгласието си за една операция към Лерин. Този страх на германското главно командуване не беше неоснователен. По това време Съглашението беше намислило да действува на Балканите активно. Предстоеше на Румъния да обяви война. Армията на генерал Сарай трябваше да мине в настъпление, за да попречи на Бългaрия да отдели войски срещу Румъния. Това настъпление беше много вероятно и за туй, че съглашенската армия беше засилена с 80,000 сръбски войници, които бяха сведена в 6 дивизии. Вън от това, една руска дивизия беше пренесена от Франция в Македония. На южния фронт, следователно, беше се създала една значителна сила, която вече не можеше да се пренебрегва.[1])

Щаба на армейската група също тъй не намираше тази операция удобна за момента. На 14. август фелдмаршал Макензен съобщи на бългaрския главно-

[1]) Щаба на действующата армия още на 11. юний беше предупреден от полковник Ганчев за едно настъпление към Битоля. Това той узнал от кореспондент на неутрална държава.

командующ, че командующия I. армия не се наемал да атакува и искал значителни подкрепления. Пред вид на това армейската група считаше въпроса за изчерпан и даваше мнение, да не се минава в настъпление.[1])

Запитан по този въпрос, командующия I. армия генерал Бояджиев отговори, че той се наема да атакува, но е сигурен само в първия успех, обаче за хода на по нататъшните операции изказваше известно съмнение.

Това заявление на командующия I. армия беше породило и в главокомандующият известно съмнение върху успеха на една голяма операция с нашето десно крило. През това време обаче имаше всички признаци, че генерал Сарай се готви да атакува позициите на XI. армия от двете страни на Вардара. При невъзможността да спре удара на противника чрез изпращане на резерви към застрашения пункт, българското главно командуване предпочете да остане на първото си решение, да действува активно със частите от I. армия, със цел да изпревари съглашенската армия в действията, за да й нанесе едно поражение, което би въздействувало благоприятно за въздържане на Румъния. Затова на 15. август главнокомандующия съобщи на генерал Фалкенхайн,[2]) че противникът обстрелва силно българските позиции от двете страни на Вардара, че това вероятно е началото на голямата офенсива на генерал Сарай, и че, за да се облегчи положението в центъра, главнокомандующия моли, да се ускори настъплението на I. армия към Лерин, Воден и това на II. армия към Струма. Германското главнокомандуване, най-после, пред тези доводи се съгласи, да се почне настъплението в гръцка територия. На 16. август частите бяха готови за настъпление, което и почна на следния ден.

Операцията на II. армия към Струма се разви твърде благоприятно, и в скоро време частите достигнаха поставените им обективи, след като сломиха слабата съпротива на неприятеля. Тази съпротива стана по-значителна в доли-

[1]). Писмо № 1570 от 14. август 1916. год.
[2]) Телеграма № 3701 от 15. август 1916. год.

ната на Долна Струма, обаче и това не попречи на армията да заеме една изгодна и сравнително по-къса линия за отбрана. Колкото се отнася до гръцките войски от IV. корпус, които се намираха в източна Македония, те имаха инструкции да не се съпротивляват на българското настъпление. Работата се завърши с това, че войниците от този корпус бидоха обезоръжени и и впоследствие изпратени в Германия. Другата гръцка армия. постепенно бе демобилизирана.

Операциите с десното крило не можаха да се развият с успех. През първите дни армията напредна доста на юг. Тя зае след слаби боеве Лерин, Баница и Костур, но по-нататък по посока Суровичево, Воден и към Острово българските полкове срещнаха една силна съпротива от сърби и французи, която въпреки всичките ненадминати героични усилия на българския войник не можа да бъде сломена. Паметни в това отношение ще останат боевете при Чеган. Тъй още на 24. август трудностите в настъплението станаха тъй големи, че беше необходимо, да се изпращат за засилване на армията нови части, които с мъка се намираха.

Положението към средата на септември стана тежко, и отговорността за това трябваше да понесе генерал Бояджиев, който командуваше армията. Неговата грешка беше, че той бе разхвърлил армията си на голям фронт. Той беше заместен с генерал Гешев, който до тогава командуваше 2. Тракийска дивизия. Но и генерал Гешев не остана дълго време на този фронт. Пред вид на това, че положението изискваше, да се изпратят бързо подкрепления от Германия, главокомандуващият охотно се съгласи, да стане една размяна в командуванията между I. и XI. армия, която щаба на армейската група предложи. По този начин командуващият XI. германска армия генерал Винклер, който беше заместил генерал Галвиц, повикан на западния фронт, на 26. септември пое командуването на I. армия, която се преименува на XI. германска армия, а генерал Гешев пое командуването на войските от двете страни на Вардара.

От това обаче положението не се измени. Срещу слабите сили на бѫлгарите (65 дружини с 52 батареи) стояха две французки дивизии, една руска бригада и цялата сръбска армия — нещо около 84 дружини, снабдени с артилерия, която превъзхождаше бѫлгарската, и със всички нови средства за борба, които бѫлгарите още не познаваха. Въѫн от това, бѫлгарските части бяха претърпели значителни загуби, които нямаше от къде да се попълнят, и понасяха лишения, които подлагаха на изпитание техния морал. При това положение новия командующ армията се видя принуден още в началото на октомврий да заповяда едно одържване на изнесения напред отбранителен фронт към завоя на р. Черна и южно от Битоля.

По-нататък боевете продължаваха непрекъснато до края на ноемврий. Противникът особено силно наблягаше завоя на р. Черна. Големи и кървави боеве се разиграха на този фронт, особено към средата на ноемврий, което докара ново одържване на отбранителната линия и изоставяне на Битоля в неприятелски ръце (18. ноемврий с. г.). Положението понататък бе заздравено от пристигащите подкрепления, и в началото на декемврий генерал Сарай трябваше да напусне мисълта за едно напредване по̀ на север.

Така се завърши тази голяма операция, която струваше на бѫлгарската армия повече от 40,000 души убити и ранени, офицери и войници. Но тази операция е важна в друго отношение. Тя беше последния голям опит от бѫлгарска страна, да се мине в настъпление на юг. Цели две години след това армията ни остава на южния фронт почти неподвижна, без да може да си постави една голяма цел за постигане. През време на тази операция също тъй се забеляза за първ път чувствително пречупване в духа на много части, които преживяваха първите разочарования след много успехи.

Така от края на 1916. година и до началото на голямата офенсива на Съглашението през средата на м. септемврий 1918. година бѫлгарската армия остана на

една и сѫща позиция. Наистина, противника през пролетта и есента на 1917. година прави много опити да пробие южният отбранителен фронт, но не успя. По-важни нападения в това отношение бяха направени от двете страни на Вардара, при Добро поле, в завоя на Черна, при Битоля и между Охридското и Преспанското езера. Всички тези нападения обаче, макар и добре подготвени, пропаднаха пред жилавата сѫпротива на бѫлгарския войник. Само кѫм Битоля неприятеля реализира един малѫк частичен успех, който не бше от значение.

Предвиждаше се, че 1918. година ще бѫде година на по-големи активни действия от страна на Сѫглашението в Македония. Гѫрция вече формално беше влязла вѫв водите на Франция и Англия, и три дивизии на революционното правителство на Венизелос бяха засилили неприятелските редове.

На тези дивизии трябваше да се даде увереност в борбата за един частичен успех. И генерал Гийома, тогавашен командующ Източните армии, не закѫсня да организира едно нападение на един участѫк от бѫлгарския фронт, което, изкусно водено, даде неочаквани резултати. Кѫм края на м. май последва едно нападение по десния бряг на Вардара срещу така наречените Яребични висоти, южно от с. Хума. В това нападение взеха участие две гръцки и една французка дивизии. Щаба на I. армия беше напѫлно ориентиран в намеренията на противника, знаеше се даже точно деня и часа за началото на атаката. Вѫпреки това неприятеля с леснина доби успехи, които не очакваше там, кѫдето, преди една година, при много по-трудни условия, неговите удари бяха отбити. Заповяданите действия за отвоюване на изгубените позиции не можаха да дадат даже едно начало на изпѫлнение, главно поради лошото морално сѫстояние на войските и поради невѫзможността, да се групират необходимите резерви. Този лесен успех на противника срещу една добре укрепена позиция можеше да има твѫрде тежки последствия за задѫржане на

целият обранителен фронт, ако съглашенското командуване не беше си поставило една ограничена цел за достигане. Но това, което стана при Яребичните височини, не беше привично за българската армия, и то импресионира твърде силно и българския цар, който на 9. юний изпрати на главнокомандующия следната телеграма:

„Главнокомандующия действ. армия генерал Жеков.

Благодаря за съобщението касателно обиколката Ви на фронта. Много съм доволен, че направихте преглед на нашите войски, и че положението в 5. п. дивизия е закрепено. Знам, че духа на войските е много лош, и че те са, за жалост, съвършено заразени от разни пресъпни агитации. Действующата армия е окончателно отровена от политически и партизански страсти. Заради това не мога да разчитам, както по-напред, на нея. Катастрофалните последствия от това грозно положение няма да закъснеят да турят край на моята дейност на Изток.

Царя".

Положението беше тежко, но главнокомандующия даде на царя уверение, че то ще се поправи, — уверение, което не почиваше на никакви обективни данни. И тук беше пропуснат един удобен момент, да се използува това настроение на царя, и да се убеди той, и да се настои здраво, че, ако съюзниците не изпълнят задълженията си към България съгласно военната конвенция, ние ще бъдем осъдени на сигурна гибел.

И друга една нападателна операция на крайното десно крило, западно от Охридското езеро, от дълго време приготовлявана, трябваше да бъде изоставена поради липса на достатъчни войски и поради мъчнотиите в подвоза, без да говорим за това, че германското главно командуване не намираше за целесъобразно, да се предприемат нападателни действия на южния фронт, от страх да не би това да стане причина за задържане германските войски в Македония в

един момент, когато те бяха тъй потребни във Франция.

По такъв начин, както ще се види по-сетне, поради ред причини, на първо място слабата численост на войските, лошото материално положение, неудовлетворителността в прехраната и намалената маневрена способност на частите поради измирането на добитъка, българската армия беше прикована към един начин на неподвижна отбрана, която при най-благоприятните случаи можеше да осигури печелене на време, но не и едно решение на войната, което всякога се постига чрез нападение.

Българското главно командуване с болка гледаше на това положение, но беше безсилно да наложи на върховното командуване своите разбирания по воденето на войната.

Общото отбранително положение на южния фронт от устието на Струма до Вардара представляваше една вглъбната към юг дъга, в която като клин се вмъкваше неприятелското разположение по Круша-планина. Останалия фронт от Вардара до Шкумба имаше тенденцията да се доближи до правата линия.

На този фронт, дълъг близу 360 клм., войските и на двете страни бяха разположени почти равномерно с известно по-чувствително групиране на сили в долината на Вардара. Това беше едно линейно разположение в пълната смисъл на думата; а познато е, че при това разположение силата на упорната и активна отбрана на тъй дългите фронтове лежи толкова върху жилавата отбрана на предните линии, колкото и върху достатъчно силните резерви, които чрез своевременното намясване в боя са в състояние да парализират частичните успехи на противника, винаги възможни поради лесното, която дават дългите фронтове, да се произвеждат ненадейни удари с превъзходни сили в известни пунктове.

Силите, с които българите и Съглашението разполагаха на южния фронт, далеч не бяха достатъчни за сигурната и трайна защита на всички участъци. На западния фронт във Франция, гдето гъстотата на бой-

ците в участъците надминаваще 4—5 пъти тази, която двете страни имаха в Македония, заемането на дълги и непрекъснати фронтове имаше всичките тактически предимства на линейното разположение без неговите недостатъци. Действително, непрекъснатото разположение дава възможност да се използуват в най голяма степен всички бойни средства (оръдия, картечници, гранатохвърлачки, минохвърлачки, пушки и пр.), а стоещите отзад близки и далечни резерви, при удобните средства за съобщения, каквито съществуват във Франция, имаха възможност да пристигнат всякога на време и да направят мъчна всяка акция на противника, която мери пробив на фронта.

На източния германски фронт, гдето гъстотата на заемането на позициите беше по-малка, частичните удари, подготвени с изненада от едната и другата страна, са давали всякога резултати много по-големи от тези на западния фронт и са излагали на опасност голяма част от общото разположение.

Това схващане беше проучено в един обстоен доклад на началника на оперативният отдел, който намери пълното одобрение на главокомандующия[1]). В този доклад по въпроса за разпределението на силите се казваше:

„При мъчнотиите за отбрана на дългите непрекъснати линии с малко войски, поради невъзможността да се формират необходимите резерви, явява се въпрос, дали не би било по-рационално, като се възложи отбраната на позициите на най-необходимото число войски, с останалите части да формираме една или две ударносни групи срещу най-чувствителните пунктове на неприятелското разположение. По такъв начин, в случай, че в един даден момент се почувствуваме посилни от противника, ние ще бъдем в състояние да използуваме веднага това превъзходство с един удар в най-чувствителната за него посока. Ако ли пък неприятеля, чрез съответно прегупиране на частите си или

[1]) Доклад № 4 от 20. декември 1917.год.

поради това, че е получил подкрепления, поиска да ни атакува в някой пункт, ние чрез един контър-удар, в една по-важна за него посока, ще парализираме косвено усилията му и ще отстраним опасността, която ни застрашава другъде. Поради особеното положение на неприятелския фронт, поради недостатъчността на силите, с които разполагаме, и поради липсата на добри и достатъчни напречни пътища, този начин на косвена защита отговаря по-добре на нашите местни условия. Разбира се, че при този вид на действие ние ще бъдем принудени някъде по фронта и да губим, но това ще бъдат временни загуби, които ще направят поражението на противника по-действително".

Но друга една необходимост препоръчваше този начин на действие:

„При предположенията, че противника може да предприеме нападателни действия в споменатата горе оперативна посока, ние едва ли ще бъдем в състояние да предугадим на време групирането на неприятелските сили към фронта на нападението и, следователно, няма да бъдем в положение да вземем своевременно съответните контра-мерки чрез съсредоточаване на необходимите резерви.

Поради тази причина и при познатите мъчнотии по прехвърляне на резервите, за нас се явява необходимо да се отбраняваме, като атакуваме".

По-нататък в доклада се казваше:

„Изобщо, ако ние успеем да съсредоточим един резерв от една или две дивизии с пет-шест пехотни и един-два полски артилерийски полка и около 20—25 тежки батареи зад фронта на I. армия и да групираме друг резерв поне от три-четири пехотни полка с десет-петнадесет батареи северно от Прилеп, вън от войските, които сега заемат фронта, ние ще можем с известно спокойствие да дочакаме събития, които би се развили на южния фронт и при намясата на гръцката армия".

Към времето, когато е писан този доклад, съюзниците имаха на южния фронт още 23 дружини, от които

18 германски, 3 турски и 2 австрийски заедно с 84 съюзни батареи. Тогава се поиска от фелдмаршал Хинденбург да не изтегля от южния фронт никакви съюзни части с изключение на трите турски дружини; по такъв начин с пристигащите части от III. армия беше възможно да се формират предвидените резерви. Ще се види по-сетне, как върховното командуване посрещна тези наши искания, и как постепенно, въпреки всички протести от българска страна, бяха изтеглени от Македония 20 дружини и 33 батареи съюзни войски, за да се намерим в решителния момент подпомогнати само с три дружини и 51 батареи германски войски.

За да поправи отчаст несгодите по отбраната на позициите, които се почувствуваха с изтеглянето на германските войски, щаба на действующата армия заповяда на армейската група Шолц да направи всички икономии по заемането на позициите с минимално число войски и да изтегли в резерв поне три пехотни полка с няколко батареи. Заповяда се на командующия II. армия да тури в разпореждане на главното командуване два пехотни и един артилерийски полкове, които да съсредоточи между Струмица и Петрич, а на командующия IV. армия се предписа да съсредоточи една пехотна бригада с едно артилерийско отделение при Доксат.

По силата на тези разпореждания още през юний и юлий бяха групирани всички резерви, които можеше да се отделят от фронта, без да се отслабва чувствително отбраната на предните линии.

Идеята обаче, която легна в основата на употребението на тези резерви, беше различна от първоначалното схващане. Те бяха предназначени за една пасивна цел — да бъдат хвърлени там, където противника насочи удара си, за да възпрат неговото настъпление и ограничат резултатът от неговото действие.

Причината, за да си постави главното командуване такава ограничена цел, ще се види от по-нататъшното изложение за моралното състояние на войските.

ГЛАВА V

Въпроси в свръзка с военната помощ, която Германия и Австрия трябваше да дадат на България по воденето на войната

Както се каза, военната конвенция, сключена в Плесна 6. семтември 1915. година, обещаваше на България, за сломяването на Сърбия, една съюзна помощ от 12 дивизии. Естествено, тази голяма помощ идеше да успокои българското главно командуване и правителството, че тежестта по воденето на войната няма да засегне силно българския народ, още повече и затуй, че се предполагаше, какво войната срещу сърбите ще трае само късо време.

Щом обаче се реализираха първите големи успехи срещу сръбската армия и стана ясно, че България има на разположение достатъчно сили, за да продължи сама действията за окончателното сломяване на сърбите, германското главно командуване сметна, че задачата, с която беше натоварена германската армия, е вече свършена, и започна да изтегля германските дивизии от Сърбия и да им дава друго назначение. По такъв начин още в началото на ноември 1915. г., след падането на Ниш, някои германски части бидоха изтеглени на север от Дунава, а много части от австрийската войска заминаха да завладяват Черна-гора. За отбелязване е факта, че това оттегляне стана без предупреждение и мимо знанието на българското главно командуване. По такъв начин всичките действия по-нататък на юг от линията Лесковац-Куршумлие, до окончателното изгонване на сръбската армия оттатък Призрен, легнаха главно върху плещите на българския войник със слабо съдействие на германски и австрийски войски. Цялата пък операция в Македония срещу англо-френският експедиционен корпус се води изключително от българските войски.

В една книга като настоящата, която мери да изтъкне причините, които ни докараха до примирието в Солун, не може да не се отдели достатъчно място и на въпроса за взаимната помощ, която съюзниците си дължаха за воденето на войната, понеже всичките разговори, които се водеха по него, рисуваха вече едно положение, което включваше всички признаци на безпокойство за утрешния ден.

В периода от ноември 1915. година до края на септември 1918. година се размениха по този повод много писма с германската главна квартира и с германското правителство, обаче на българските протести срещу нарушенията клаузите на конвенцията не се обърна никакво внимание. Първоначално фелдмаршал фон Макензен, ползувайки се от правата, които военната конвенция му даваше като пълноправен разпоредител със всички сили, предназначени за война срещу Сърбия, действуваше напълно самостоятелно, без да се допитва до българското главно командуване. Щаба на действующата армия, след като узна за преждевременното оттегляне на германски части от Сърбия, протестира пред германското главно командуване, което намери за добре да оправдае това изтегляне с необходимостта, да се заемат други бойни фронтове, и с това, че било излишно, да се държат безполезно германски сили на един театър, гдето от тях нямало нужда.

При тези обяснения българското главно командуване не се формализира да иска, щото помощта от 12 дивизии германци и австрийци да остане изцяло в Македония. Пред вид на незначителните сили, с които Съглашението разполагаше в Македония, и пред вид на ограничените за момента оперативни цели, които имаше да се достигат, главнокомандующия се съгласи, макар това и да беше противно на буквата на конвенцията, да се оттеглят ония германски войски, които не бяха строго необходими за водене на близките бъдещи операции.

Голямата грешка обаче, която бе извършена през ноември 1915. година, е, че двете главни командувания,

бѫлгарското и германското, не дойдоха до едно общо разбиране по повеленията на конвенцията за размера на сѫюзническата помощ. Сѫмненията не останаха разрешени, и, докато от бѫлгарска страна намаляването на германските войски под нормата, определена в конвенцията, се смяташе като отстѫпка от временен характер, от германска страна бяха убедени, че това е чисто и просто едно тяхно договорно право. По такѫв начин този важен и голям вѫпрос за сѫюзната помощ, дѫлжима на Бѫлгария, не можа да получи едно определено тѫлкуване още от самото начало, поради което, за сѫжаление, по-сетне през цялото траене на войната не бе вѫзможно да се дойде до едно общо разбиране по него.

Не иска и дума, че беше грешка от бѫлгарска страна, дето се допусна, да се изтеглят германски и австрийски войски от Сѫрбия, за да им се даде друго назначение, преди войната на Балканите да бѫде свѫршена. Десанта на сѫглашенските войски в Солун и мобилизираната гръцка армия бяха нови обстоятелства, непредвидени вѫв воената конвенция, която смяташе като единствен вѫзможен противник само сѫрбската армия. Тези нови обстоятелства налагаха една ревизия на конвенцията.

Наистина, по онова време не сѫществуваха опасности, които да изискват претоварването на Македонския фронт с излишни войски, още повече и затуй, че прехраната и снабдяването на тези войски бяха затруднени, обаче, ако за момента военното положение в Македония не преставляваше опасности, не сѫщото може да се каже за бѫдещето. Скоро бѫлгарското главно командуване сѫзна грешката си. Да се остави битата армия на Сѫглашението да се организира и увеличава в Солун под видимата и сѫществуваща закрила на мобилизираната гръцка армия, и, да се прикове бѫлгарската подвижна и нетѫрпелива душа кѫм неподвижността и несгодите на една дѫлга отбранителна война, не сѫвпадаше сѫс желанието на бѫлгарския главнокомандуващ.

Много телеграми и писма се размениха в края на 1915. година и началото на 1916. година между бѫл-

гарското и германското главни командувания по този въпрос. Тези документи свидетелствуват, че от българска страна е имало едно правилно разбиране и схващане на опасностите, на които ни излагаше едно бездействие, наложено ни от германците по силата уж на необходимостта, да се пази неприкосновеността на гръцката територия.

От германска страна не се е оспорвала правдивостта на българските разбирания за нуждата, да се ликвидира час по-скоро с експедиционния корпус на Съглашението в Солун. Германската главна квартира обаче всякога търсеше да отложи изпълнението на една акция, която щеше да изисква употребението и на германски войски, особено в случая, ако Гърция не останеше неутрална.

Друго едно важно обстоятелство караше германците да бъдат против една операция към Солун. За тях беше износно, французи и англичани да разделят силите си. Те знаеха, че една съглашенска армия в Солун, па макар и от 300—400 хиляди души, е всякога едно облегчение за западния фронт. Да се ликвидира с експедиционния корпус на Съглашението в Македония, би значило, да се видят тези сили във Франция без надежда да се закарат там български дивизии, за да ги уравновесят. Затова, каквото и да се казва, па това явствува и от спомените на генералите Фалкенхайн и Лудендорф, германското главно командуване е било всякога вътрешно противник на всеки план, който мереше изгонването на съглашенските войски от Македония.

И действително, както имахме случая да кажем в глава IV., никаква операция в Македония оттатък гръцката граница не бе предприета до август 1916. година. Най-после, през август почна онова злощастно настъпване с армията на генерал Бояджиев, което свърши с изгубването на Битоля. Българските части бяха разстроени и изтощени от големите загуби, и тогава се съзна най-силно, че само една действителна помощ във войски от страна на Германия може да спаси положението.

Напразни бяха обаче апелите за помощ от страна на бѫлгарското главно командуване. Едва когато положението стана извънредно критическо, германците се решиха да пратят няколко баталйона заедно с множество германски щабове.

Колко голяма беше мѫчнотията, да се изискат тези малки подкрепления, явствува от следния документ. Когато на 18. ноември Битоля падна в ръцете на противника, главнокомандующия донесе на царя за тази загуба и молеше застѫпничеството му пред германския император, да се, оцени надлежно положението на Македонския фронт, и да се изпратят, докато е време, няколко цели дивизии подкрепления.

На тази телеграма царят отговори на другия ден сѫс следната:

„Дълбоко покъртен от голямото народно и военно нещастие — изгубването на Битоля — изказвам Ви от името на бѫлгарския народ моите най-скръбни съболезнования. След всичко, което аз поисках в Плес през септември от фелдмаршал Хинденбург и от императора, за което е свидетел и самия княз Борис, след нееднократни депеши, които отправих до Хинденбург през октомври и ноември, за което и получих напоследък дързък и оскърбителен за мен и армията ни отговор, *не искам да прося повече. Направете остри и заплашителни постѫпки в Плес* чрез Ганчева. Денят 18. ноември е един триумф с неимоверни последици за Съглашението".

Приведохме този документ, за да се види, колко силно е било упорството на германското главно командуване, че дори застѫпничеството на самия цар на бѫлгарите не беше в състояние да го склони да изпълни задълженията си по една конвенция, която за него вече не съществуваше. Германското главно командуване оставаше с убеждението, което съобщи и на главнокомандующия генерал Жеков, че Македония, с оглед на общите цели на войната, е един второстепенен театър на операции, и че загубването на няколко квадратни километра бѫлгарска земя не може да има абсолютно

никакво значение за крайният изход на войната. Много по-важен беше за него западния фронт, гдето тогава големите боеве още продължаваха, и сломяването на Румъния, срещу която бойните действия бяха в пълния си разгар. Тези съображения обаче, които могат да бъдат съвсем правилни, когато една нация води война по вътрешни линии на много фронтове, не можеха да намерят приложение в коалициите. Българския войник виждаше, че е принуден от противниците си да жертвува български земи, които току-що бе освободил, и оценяваше неизпращането на определените във военната конвенция подкрепления не като резултат на някои по-висши съображения в интереса на общото съюзно дело, а като израз на немощ и на зло разположение към българите. Дори българските командни инстанции гледаха това неизпращане на уговорените сили като един резултат на порочно тълкуване на военната конвенция. А всичко това не беше от естество да закрепи в българския войник и офицер, които съдеха за нещата по онова, което виждаха, вярата им в германската сила и увереността им в крайната победа.

Тук не е безинтересно да се обърне внимание върху друго едно обстоятелство. Телеграмата на царя подканваше главнокомандующия да направи в Плес остри и заплашителни постъпки за изпращане подкрепления, понеже той, царя на българите, не иска вече да моли за помощ, защото за застъпничеството си в тази смисъл бил получил дързък и оскърбителен за него и армията отговор. Това налагаше на главнокомандующия да постави ясно и определено на германското главно командуване въпроса за военната помощ, за да се определят веднаж за винаги взаимните отношения между съюзниците. Вместо да стори това, той на другия ден се задоволява да прати до полковник Ганчев онази телеграма (която приведохме на стр. 38), с която се молеше, да се изпрати помощ на южния фронт, и да се разреши на 3. п. дивизия да настъпи, като за всеки случай полковник Ганчев се предупреждаваше да пре-

даде това на германското главно командуване „в подходяща форма". Мотивите на това боязливо дѫржане на главнокомандующия кѫм германското главно командуване, след като царя беше го подканил да дѫржи заплашителен език, подлежат на пояснение.

Необходимо беше, да се започне малко по-отдалеч, за да се изтѫкне, че този важен вѫпрос (за намаляването на германските и австрийските войски в Македония) не беше нов, и че той датираше още от ноември 1915. година, когато се достигна оперативната задача, поставена вѫв военната конвенция.

И споровете по този вѫпрос се проточиха цели три години, без той да получи едно определено разрешение поне по силата на една допѫлнителна конвенция, която непременно трябваше да бѫде сключена в момента, когато се намѣсвахме вѫв войната срещу Румѫния, поради сѫздадените нови условия.

Тогава беше тѫй лесно, да се предявят определени искания от наша страна, с голям шанс да бѫдат приети от германското главно командуване, защото дори генерал Лудендорф в спомените си, като говори за Добруджа, казва, че бѫлгарите пропуснали случая да предявят исканията си в момента, когато обявиха война на румѫните. Това показва, че, ако тези искания бяха предявени, те щяха да бѫдат разгледани и вероятно удовлетворени. Вместо да стори това, в този сѫщи момент бѫлгарския главнокомандующ подписа онова споразумение за общо командуване, което, тясно взето, поставяше цялата бѫлгарска армия под заповедите на фелдмаршал Хинденбург.

Наистина, изглежда, че щаба на действующата армия е настоявал, да се ревизира военната конвенция в момента, когато се намѣсвахме вѫв войната с Румѫния, обаче сондажа, който е бил направен за това пред германското главно командуване чрез бѫлгарския военен пѫлномощник, не е бил насѫрдчителен. Полковник Ганчев е отговорил, че намира, какво в морално отношение момента не е удобен, да се повдига подобен

въпрос, понеже германците биха погледнали на нас като на хора, които искат да ги изнудват, и биха ни нарекли „нелоялни съюзници". Тъй работата е била оставена да заглъхне.

Колко тази наша постъпка, продиктувана от чувство на съюзническа вярност и войнишка доблест, е била надлежно оценена от германското главно командуване, стана ясно едва след една година, когато на настоятелните искания от българска страна, да не се изтеглят германски войски от Македония, защото и без туй военната конвенция не е изпълнена, колкото се отнася до войските, които Германия трябва да държи на Балканите, фелдмаршал Хинденбург отговори на българския главнокомандуващ без всякакво стеснение тъй, както следва:

„Във военната конвенция, сключена в Плес на 6. септември 1915. година между България, Германия и Австро-Унгария, с договор биде установена взаимната поддръжка за войната срещу Сърбия. Аз мисля, че всички оговорени задължения са били изпълнени напълно от договорящите страни. *След свършване на похода срещу Сърбия подобен договор не съществува*". [1])

Това беше отговора, който българското главно командуване получи като награда за прекомерната си скрупулозност да не обиди германската чувствителност и да не огорчи своя велик съюзник през септември 1916. година, когато още един враг се нахвърляше срещу централните империи.

Този отговор беше една заслужена отплата за прекомерното доверие, което българските ръководни хора имаха в германската искреност и честност. В същото време обаче този брутален отговор налагаше на българското командуване и на българското правителство да помислят по-сериозно върху въпроса, дали продължаването на войната по-нататък е по силите на българ-

[1]) Телеграма от германската главна квартира № 4722 от 25. септември 1917. година.

ската армия и по средствата на бѫлгарския народ. Тази телеграма правеше необходимо едно по-ясно и категорично поставяне на вѫпроса за по-нататѫшно оставане на Бѫлгария в сѫюза на централните сили, защото нашите усилия не се ценяха, и защото пѫлна недобросѫвестност беше да се твѫрди, че войната сѫс Сѫрбия била вече свѫршена, когато на южния фронт редом сѫс сѫрбите стояха и техните сѫюзници — французи, англичани, италианци и гѫрци. Похода срещу Сѫрбия за целите, определени вѫв военната конвенция, колкото се отнася до осигуряване движението по железнопѫтната линия Бялград — Ниш — София, беше действително свѫршен; но войната срещу сѫрбите продѫлжаваше в много по-голям размер, и сѫвѫршено погрешно беше, следователно, германското схващане, да се даде на Бѫлгария предвидената в конвенцията помощ изцяло само тогава, когато сигурността на този пѫт бѫде изложена на сериозна опасност, т. е. когато неприятелските войски дойдат на няколко десетки километра от Ниш. Подобно тѫлкуване на конвенцията беше не само порочно, но и пагубно за общото сѫюзно дело. То издаваше обаче и друга една некрасива страна на работата: че сѫставителите на конвенцията още при редактирането ѝ сѫ имали скритото желание да вкарат Бѫлгария в мировия конфликт и да я направят орѫдие на своите цели. Наистина, една по-голяма прозорливост от бѫлгарска страна в момента, когато се е подписвала конвенцията, както се казва в глава II., би позволила да се избягнат тези нежелателни и вредни за сѫюзното дело разбирания; но неоправдателно е за германското командуване да се ссилае на едно договорно право, произхождащо от една погрешна редакция, неотговоряща на действителното военно положение.

Истината иска да признаем, че бѫлгарското главно командуване действуваше в това отношение с по-голям замах и искреност в полза на общото сѫюзно дело, без да дѫржи сметка за отговорностите. Вѫн от задѫлженията си по конвенцията и рѫководено само от идеята

да победи противника, то напрегна до неимоверност въоръжената сила на България, без да предявява предварително формални искания, предполагайки, че тези големи жертви ще бъдат надлежно оценени от германското главно командуване. Опита показа, че да се разчита на чувствата в това направление е било погрешно.

Положенията, създадени първом с телеграмата на царят от 19. ноември 1916. година и после с телеграмата на фелдмаршал Хинденбург, развързваха на два пъти ръцете на българския главнокомандующ да постави ясно и определено на германското главно командуване въпроса за по-нататъшното водене на войната, още повече че и намесването на Гърция в полза на Съглащението идеше да го улесни в тая задача. Вместо обаче да се даде определеност на едно положение, което тежеше на всички, започва се пак само писане на писма при всяко искане на германците да изтеглят някои части от южния фронт. Наистина, в тези писма са казани много прави думи, но в края на краищата германското гледище е бивало всякога прокарвано въпреки българските протести. Тъй дните минаваха, без спорните въпроси да получат едно надлежно разрешение.

Изобщо, като бойна сила, след сломяването на сръбската армия, германците държаха на южния фронт средно между 15—20 дружини срещу повече от 250 български. През есента на 1916. година, поради събитията на Битолския фронт, тия сили бяха доведени до един максимум до 30 дружини, но веднага, щом се закрепи положението, германското главно командуване пак започна да отдръпва частите си и да ги изпраща на други фронтове под разни предлози и нужди. В началото на ноември 1917. година на македонския фронт бяха останали само 18 германски дружини с 51 батареи, когато германското главно командуване повдигна решително въпроса за окончателното изтегляне на германските войски от Македония под благовидния предлог да замести с тях българските части в Румъния и Добруджа,

които пък да бъдат притеглени в Македония.[1]) Към това време в Добруджа и Румъния се намираха три пехотни и една конна български дивизии.

Като мотив за това изтегляне на германските войски се изтъкваха също недобрите отношения между българските и германските командни инстанции и произнесените в края на октомврий 1917. година в Народното Събрание от страна на опозицията непочтителни думи по адрес на германската армия.

От датата на тази телеграма (3. ноемврий 1917. година) трябва да се смята, че въпроса за пълното изтегляне на германските части от Македония беше решен окончателно за германското командуване.

Как българското главно командуване е гледало на този въпрос, се вижда от отговора, който главнокомандующия даде на фелдмаршал Хинденбург по повод писмото му от 3. ноемврий, и който гласи:

„На № 5204. Предложението на Ваше Превъзходителство за размяната на войските от Сборната дивизия и III. армия с германски от южния фронт, което означава напускане на Македония от германски войски, е въпрос от твърде важно политическо естество, което засяга същността и стипулациите на договорите и военната конвенция, сключени между България и Германия.

Известно е на Ваше Превъзходителство, че според военната конвенция, за похода срещу Сърбия, Германия и Австрия трябваше да участвуват с по шест дизизии, и то при една точна определена обстановка и при категоричното уверение на Германия в неутралитета на Гърция и Румъния, и без да се е допускала намясата на Франция, Англия, Италия и Русия във войната срещу нас на южния фронт.

Войната срещу Сърбия не е още свършена; напротив, с участието на Антантата и Гърция тя влиза във своята решителна фаза.

Длъжен съм да припомня на Ваше Превъзходителство, че през време на действията в Сърбия австрий-

[1]) Телеграма № 2122 от 3. XI. 1917. година.

ските войски се отеглиха, за да водят самостоятелни операции срещу Черна-гора, а фелдмаршал Макензен в най-големия разгар на войната започна да изпраща още от Крагуевац германски войски на други бойни фронтове, макар да се знаеше за англо-френския десант в Солун. С постепенното приближаване на съглашенската армия към сръбско-гръцката граница количеството на германските войски прогресивно намаляваше, и, когато се стигна на границата, тежестта на отбраната на извънредно дългия фронт легна изключително на българската армия, на която се възложи непосилна задача. *Всичко това се вършеше не само без съгласието, но и мимо знанието и без предупреждение на българското главно командуване.* България, която е във война от 1912. година, напрегна силите си до максималния предел, искрено вдушевявана от съюзническа лоялност и коректност, и не се формализира да иска точно спазване постановленията на конвенцията; напротив, с едно рядко самопожертвуване тя турна всичките си въоръжени сили в услуга на съюзната кауза. И българската армия с досегашното си държане, вярвам, е допринесла достатъчно за настоящото блестящо положение на Съюза.

Предложението на Ваше Превъзходителство създава едно извъндоговорно положение, което по политически, военни и морални причини е неприемливо; затова аз съм длъжен безусловно да го отклоня, още повече че разрешението му не е от изключителна моя компетентност. Затова моля Ваше Превъзходителство да се откажете от предложението си. Аз смея да Ви уверя и дълбоко съм убеден, че това Ваше предложение, ако стане публично достояние, ще предизвика негодуване в българския народ и такива политически усложнения, които биха имали непоправими последствия.

Ако III. армия, в състава на която има голям процент добруджанци, напусне този край, тамкашното българско население ще се види изоставено, а това ще се отрази твърде болезнено върху целия български народ.

Виждам се принуден да изтъкна за лишен път пред Ваше Превъзходителство, че източника на печалните недоразумения и триения не трябва да се търси във войските на фронта, гдето всичко се изглажда при пълно взаимно разбиране, а главно в тила на войските, гдето се е създало едно анормално положение, което налага бързото и енергично вмешателство на всички фактори.

Аз най-много скърбя и искрено съжалявам, че някои от опозиционните представители в Народното Събрание, в борбата си срещу правителството, са казали някои оскърбителни думи по адрес на доблестните германски войници. Причините за това трябва да се дирят в парламентарните нрави. Но правителството, респективно министър-председателя, си е изпълнило дълга по този печален случай. Във всеки парламент, гдето има представители на всички обществени класи и слоеве, противниците на правителството в борбата си срещу него внасят повече елементи на страсти и чувства, отколкото здрав разум, и в минути на общо възбуждане и раздразнение, предизвикано от взаимни нападки, преминават границата на допустимата свобода в прения, като вършат осъдителни постъпки. От подобни случайни факти, плод на минутни настроения, не трябва да се влияе великото съюзно дело, а още по-малко факторите, които са длъжни да го крепят и засилват.

Пред вид на гореизложеното, аз моля Ваше Превъзходителство да се откажете от предложението си. № 8292. 25. XI. 1917. година".

Понеже на горните аргументи германското главно командуване не е могло да възрази, то намира нов претекст да иска оттеглянето на германските войски от Македония — необходимостта, да се помогне на Турция, която по това време действително не стоеше добре на палестинския фронт. За целта генерал Лудендорф беше определил дружините, батареите и картечните отделения, които трябваше да се изпратят за Цариград, и беше разпоредил направо до щаба на армейската група

в Скопие, да се нареди необходимото за тяхното отпѫтуване.[1]) Бѫлгарското главно командуване и по този случай протестира, но най-после се сѫгласи, да се оттеглят някои части, като се задоволи само с формалното обещание от страна на фелдмаршал Хинденбург, че, в случай на нужда, на Бѫлгария ще бѫде дадена необходимата германска подкрепа.

Само няколко деня след това обаче се направи нов натиск вѫрху главнокомандующия за изтеглянето на войски от южния фронт. Под предлог, че на западния фронт предстоят важни и решителни боеве, и че Румѫния е сключила вече примирие, фелдмаршал Хинденбург се връща на старото си искане и настоява, да се преместят бѫлгарските войски от Добруджа в Македония, а да се освободят германските войси от южния фронт, още повече и затуй, че имало признаци, какво Сѫглашението намалявало войските си в Македония и се готвело да се отегли кѫм Солун и Тесалия.[2])

На тези искания на германското главно командуване се отговори сѫс следната обширна и обстойна телеграма:

„Известявам на Ваше Превѫзходителство, че по вѫпросите, изложени в телеграмата Ви № 5762, моето гледище е следното:

1) Сключеното примирие и растещото разложение на руската армия ни дават действително вѫзможността да разполагаме с нашите войски от III. армия, обаче, при все това, до окончателното разяснение на положението, ние ще трябва да дѫржим в Добруджа достатѫчно войски за избягване вѫзможните изненади. Поради тази причина отдрѫпването на нашите войските от Добруджа ще става постепенно.

2) Относително желанието на Ваше Превѫзходителство, да се изтеглят от Македония германски войски и щабове, аз имам да направя някои вѫзражения, които се налагат от положението. Преди всичко преждевре-

---

[1]) Телеграма № 5412 от 30. ноември 1917. година.

[2]) Телеграма № 5762 от 7. декември.

менно е да смятаме, че Съглашението ще се реши да намали количеството на войските си на Балканите. Затова няма още никакви признаци, а освен това, по причини от военен и политически характер, не е вероятно, противника да се отслаби и оттегли доброволно. Напротив, трябва да допуснем за вероятно и възможно, какво Съглашението ще успее към началото на пролетта да постави срещу нас, ако не цялата, то част от гръцката армия. Поради тези причини аз не мога да се съглася на едно по-нататъшно отслабване на южния фронт с изтегляне на германски войски даже и тогава, когато получим максимума подкрепления, които можем да вземем от Добруджа — около 18 дружини, 20 ескадрона, 24 полски и 10 тежки батареи.

Действително, нашите сили на южния фронт сега едва се подравняват с тези на противника, и, ако ние вместо пристигащите наши войски от северния фронт продължаваме да освобождаваме съответното число германски части, *то през идната година ще бъдем тъй безсилни да направим нещо, както бехме през текущата година. А в Македония ние трябва да бъдем достатъчно силни, не само за да браним с успех позициите си против войските на Съглашението, засилени даже от гръцката армия, но и да бъдем готови да минем в решително настъпление при първият удобен момент.*

Поради тази причина за нас е желателно и необходимо да засилим с войските, които ще вземем от Добруджа, армията си на южния фронт, за да образуваме поне слаби ядра от резерви във важните посоки, а не да си послужим с тях за замятване съответното число германски дружини и батареи.

В заключение по този пункт, аз моля върховното командуване, освен исканите до сега седем пехотни дружини, десет картечни отделения и шест полски батареи, други войски да се не изтеглят от Македония. В краен случай, ако положението на другите фронтове налага изтеглянето на още войски, то моля най-насто-

ятелно, в Македония да се остави поне една пехотна германска дивизия с 9—12 дружини.

3. Ако Сжглашението би намалило евентуално войските си в Македония и би се оттеглило в разширения Солунски укрепен лагер и на границата на Тесалия, моето мнение е, че това положение трябва да се използува напжлно с оглед на общите сжюзни интереси. Естествено, ако противника почне да отстжпва, той ще се преследва по цялата джлжина на фронта до тогава, до когато се дойде до главните позиции на сжглашенските войски. В тази смисжл са дадени вече необходимите разпоредби. По-нататжшните действия, свжрзани с атакуването на Солунският укрепен лагер и с окончателното изгонване на неприятеля от Балканите, ще зависят от преценката на общото положение и по другите бойни театри. Вжв всеки случай ние трябва да бждем готови за едно такова крайно решение на вжпроса, както трябва да мислим и да бждем достатжчно силни да посрещнем и другата евентуалност — намясването на гржцката армия вжв войната.

Като изтжквам пред Ваше Превжзходителство тези обстоятелства и като подчжртавам, че до днес няма абсолютно никакви сведения и признаци, от които би могло да се заключи, че силата на неприятелските войски на южния фронт е намалена, аз моля, да се вземат под внимание нашите твжрде малки желания, изложени в пункт 2.

На Ваше Превжзходителство е известно, че войната сжс Сжрбия е още непривжршена, че тя продължава в много по-широки граници от предначжртаното, а утре кжм многото неприятели на южния фронт вжзможно е да имаме и още един. Това налага, да бждем в Македония силни, *защото за нас бжлгарите сигурността на положението на южния фронт е от жизнено значение, и в никой случай ние не можем да рискуваме в едно, макар и временно, частично отстжпване на някой участжк, понеже такава слабост, при днешното положение у нас, би силно парализирала издржжливостта*

на духа на армията. 8657, 26. декември 1917. година".

Разбира се, тези разумни и прави доводи не спомогнаха за нищо. Германското главно командуване остави да се измине известно време, но още в края на януарий се вѫрна пак към пѫрвоначалните си искания, да се освободят германските части. На това ново искане главнокомандующият отговори:

„На № 6011. В писмото си № 8657 от 26. декември миналата година аз изложих обективно и мотивирано на Ваше Превѫзходителство ония доводи, които ме карат да настоявам, да не се намалява силата на германските войски в Македония. С това аз не исках безогледно да се основавам на едно право, което бѫлгарското главно командуване има по силата на договорите, а мотивирах нашето искане с положението на работите на южния фронт и сѫс специалното жизнено значение, което този фронт има за нас.

От тогава обстоятелствата не са се изменили; напротив, има всички основания да се приеме като положително, че Сѫглашението не само се готви за една здрава и упорна отбрана вѫрху позициите, които сега заема, но смята в началото на пролетта да премине в настѫпление срещу известни участѫци от нашия фронт. Положително е установено, че генерал Гийома е предприел вече известни размествания по фронта, за да си образува необходимите резерви за маневриране; знае се, че в Солун са пристигнали две нови сѫрбски дивизии; сигурно е тѫй сѫщо, че след един месец ние ще имаме срещу нас, ако не цялата гѫрцка армия, то поне още няколко гѫрцки дивизии. *При това положение на нещата и при познатата малобройност на нашите войски, аз не мога да гледам сѫс спокойствие и безгрижие на бѫдещето; потребно е, тук, в Македония, да се вземат всички мерки, за да се осигури поне здравото задѫржане на позициите, които сега заемаме.* За тази цел аз смятам за необходимо да сѫздам две групи за маневриране от 18—20 дружини — едната северно от Прилеп, а другата в долината на Вардара, за да поставя отбраната на по-сигурна основа

и да спомогна за частичното сменяване на частите, които от година стоят безсменно на позиция.

За да стане това обаче, неоходимо е, не само нашите войски от Добруджа да бъдат прехвърлени на южния фронт, а и германските войски в Македония да останат на местата си — иначе не би се получило никакво засилване на фронта, и ние не ще можем да посрещнем със сигурност за успех събитията, които ни очакват през пролетта.

От друга страна, ще изповядам с пълна откровеност на Ваше Превъзходителство, че аз не считам положението на румънския фронт за сигурно и лишено от опасности до там, че да се реша да прехвърля цялата III. армия в Македония. Сведенията, които имам, показват, че румънската армия е още силна, морално твърде бодра и е на път чрез придобивките в Бесарабия да получи ново засилване със значителни контингенти румъни от тази руска провинция.

Като познавам настроението на този наш съсед, аз не мога да не допусна, че румъните биха се възползували от първия случай, когато узнаят, че ние сме слаби, да създадат прецеденти, за да оттиснат нашите постове и да навлязат в Добруджа.

Със чувство на верен и лоялен съюзник аз трябва да изповядам, че последиците от едно такова положение на нещата биха били гибелни не само за България. Ето защо, докато не се реши въпроса за мир и война с Русия и Румъния, аз не мога да се реша да намаля нашата бойна сила в Добруджа. Това решение ми се налага не от тясно български гледище, а от гледището на общите ни съюзни интереси с оглед на бъдещето.

За да дам обаче израз на моите най-добри желания и за да устоя на обещанието, което дадох на Ваше Превъзходителство с телеграмата си от 26. декември миналата година, аз ще заповядам, щото, щом се уясни положението на Румъния, 7. 31. и 48. пехотни полкове заедно със щаба на 4. дивизия да почнат да се превозват

за Македония. В замена на тези полкове ще разпоредя да заминат за Добруджа два опълченски полка, взети от вътрешността на царството, за да не отслабвам значително силите на III. армия.

В заключение, аз моля Ваше Превъзходителство да влезете в същността на мотивите, които ме заставляват, не без основание, да държа върху искането си, да се не отслабва южния фронт. Аз ще бъда особено благодарен, ако върховното командуване, което знае, доколко аз никога не съм се формализирал със стипулациите на известни конвенции при други случаи, не настоява повече в искането си за изтегляне на германските войски от Македония, понеже положението на птотивника на южния фронт ми задава *сериозни грижи, и аз не бих могъл самостоятелно да поема отговорността за по-нататъшното намаление на съюзните войски на Балканите*. № 8906. 2. февруарий 1918. год.".

Но и на този протест на главнокомандующия не бе обърнато внимание. Фелдмаршал фон Хинденбург отговори, че положението на западния фронт изисквало, да се изпратят за там непременно всички сили, от които другите фронтове биха могли да се лишат, вследствие на което искаше незабавното изпращане за Германия на два баталйона тежка артилерия. На това искане на фелдмаршал Хинденбург главнокомандующия генерал Жеков отговори: „Понеже върховното командуване, въпреки всички наши основателни доводи, не дава надлежна оценка на нашите нужди на македонския фронт, принуден съм да се примиря временно с положението и да наредя, да се изпълни искането Ви".

Приведохме тези документи, за да се илустрират твърде правилните гледища на българското главно командуване, което обаче в края на краищата отстъпва от съобразените с положението и договорите разбирания, за да се подчини безусловно на волята на германците.

И тази слабост на българското главно командуване е била добре известна в германската главна квартира и е била всякога напълно използувана.

Поради тази причина германското главно командуване, след като се измина известно време, в началото на месец април отново повдигна въпроса за окончателното оттегляне на германските войски, като този път към другите причини прибави и тези: че прехраната на германските части в Македония била затруднена, че военното положение не позволявало на противника да води големи операции в Македония, че гръцката армия се оказвала „все повече и повече призрачна", че освен туй, по сведения, които германската главна квартира имала, три френски и една английска дивизии от македонския фронт щели да бъдат пренесени в Франция. [1])

Пред една такава настойчивост от страна на върховното командуване да ликвидира окончателно с въпроса за съюзната помощ, която се дължи на България според военната конвенция, главнокомандующия не можеше да не заинтересува правителството.

На 12. април той изпрати на фелдмаршал Хинденбург следният отговор:

„Известявам на Ваше Превъзходителство, че продоволствието на българските части, както в Македония, тъй и в Добруджа не стои действително тъй добре. В това отношение положението обаче е такова, че намаляването на германските войски би спомогнало твърде малко за прехраната на нашата армия.

От едно току-що получено сведение за състоянието на подвоза аз виждам, че през изтеклите десет деня е било изпратено за българските части едва 44% от полагащото се брашно. При тези условия, естествено, малката икономия, която би се получила от изтеглянето на германските войски, не би могла да повдигне този процент дори до 50%, което във всеки случай е нищожно. Ето защо аз не намирам, че изтеглянето на германските войски от Македония е средство, което би спомогнало да се подобри по задоволителен начин прехраната на армията ни. . . . . .

. . . . . .

[1]) Телеграма от фелдмаршал Хинденбург № 7467 от 3. април 1918. г.

От чисто военно гледище аз съзнавам твърде добре основателното искане на върховното командуване да употреби и последния германски войник на решителния фронт във Франция. Съображения обаче от гледна точка на българските интереси на южния фронт и такива от морално естество ми налагат длъжността да моля, да не се задминава в това отношение известен предел, прехвърлянето на който би ни поставило в твърде трудно положение.

Сегашното искане на Ваше Превъзходителство мери окончателното изтегляне на германските войски от Македония. Преди да дам съгласието си по него, длъжен съм да предупредя върховното командуване, че тази мярка, без да спомогне за подобрение на прехраната, ще накара да се почувствува в армията и народа, че нашия фронт се напуща в един момент, когато имаме насреща си нов противник, и когато предстоят още сериозни задачи на македонския фронт. Това би оказало въздействие върху нашите войски, последиците от което мъчно може да се предвидят, и аз сам лично не мога да поема отговорността, понеже въпросът е еднакво политически и военен, поради което трябва да взема мнението на българското правителство.

Вън от това, преждевременното отслабване на южния фронт е свързано с опасности и изненади, които в дадения момент не съ желателни. Наистина, ние ще пренесем от Добруджа всичко, което е възможно, но това няма да бъде достатъчно, да запълним съществуващите празнини в пехота и артилерия, а присъствието на фронта, вече положително констатирано, на войски от кралската гръцка армия показва, че ние в скоро време ще имаме срещу нас и гръцката армия, стойността на която не може да се подценява.

Наистина, вероятно и възможно е, да бъдат изтеглени в замена на това някои английски и френски части, обаче това са обстоятелства, за които с положителност не може да се каже нищо. Ето защо за момента македонския фронт има нужда, ако не от засилване, то

поне от запазване онази сила на отбраната, която съществуваше на този фронт, преди да се отдръпнат германските части, за които по-рано дадох съгласието си. Сега, с настъпването на пролетта и продобрението на съобщенията и подвоза, и за нас тук настъпва един по-силен период на дейност, и за не бих искал да пропусна случая за една операция в по-голям размер, която при сегашното положение има своя смисъл.

Във всеки случай, като съзнавам напълно значението на западния фронт и като ценя високо геройските усилия на германската армия, аз пак обещавам, след като се пренесат всички части от Добруджа, и след като се систематизира фронта на отбраната при новите условия, да поставя веднага в разположение на В. П. всички германски пехотни и артилерийски части, които няма да бъдат строго необходими за защита на позицията. Засега обаче аз моля още веднаж, да се отложи временно изтеглянето на останалите германски части от Македония. № 9579."

Изпратената след това до правителството телеграма по същия повод гласеше:

„София — Министър-Председателя.

Германското главно командуван... настоява, да се съглася с искането му, да се изтеглят от южния фронт и пренесат в Германия всички намиращи се сега в Македония строеви германски пехотни и артилерийски части. Понеже това искане е равносилно с окончателното напущане на южния фронт от страна на нашите съюзници и не отговаря на задължението, което Германия и Австрия имат спрямо нас съгласно конвенцията, моля правителството да вземе становище по въпроса и да ми съобщи решението си.

При това известявам, че, освен административните войски, германците имат на южния фронт само девет пехотни дружини и 51 батареи. Изтеглянето на тези войски би увеличило и без това голямата тежест на България, която сама ще трябва да отстоява на многобройните противници, когато според конвенцията гер-

манците и австрийците би трябвало да имат в Македония по шест дивизии. Вън от това, нашата и съюзната задача в Македония далеч не е завършена. Ние и без германците ще можем да държим позициите си в Македония при сегашните условия[1]) обаче рисковете и изненадите могат да бъдат големи в случай, ако цялата гръцка армия дойде де засили войските на Съглашението. № 9580 — 13. IV. 1918. г."

На тази телеграма правителството отговори както следва:

„За Главнокомандующия — Кюстендил.

На № 9580. Понеже по военната конвенция Германия и Австро-Унгария са длъжни да държат по шест дивизии, което си задължение те не са изпълнили, правителството не може да се съгласи, да се изтеглят толкова малкото германска пехота и артилерия от южния фронт, гдето неприятеля се засилва с гръцки войски. № 1050 — 15. IV. 1918. г. Министър Радославов".

При наличността на този отговор от страна на правителството, главнокомандующия имаше всичкото основание да вземе едно здраво становище по изпълнение на конвенцията, както той я разбираше. Това обаче и сега не стана. Отговора на правителството беше съобщен на германската главна квартира текстуално, обаче и тук войника не можа да влезе в ролята на политика и към края на телеграмата добави следното уверение, което отнимаше нейната сила: „аз, щом видя, че е възможно отслабването на фронта, сам ще разпоредя, лишните германски войски да се изпратят в Германия . . ."

---

[1]) Пишещия настоящите редове е в положение да знае, че този пасаж относително възможността, да се отбраняват позициите само с наши войски, не беше поместен в проекта на телеграмата, независимо от това, че резолюцията на главнокомандующия беше в смисъл, да се каже на правителството това обстоятелство. Въпроса беше за изпълването на едно договорно начало, което не биваше да се подчинява на условието на нашата възможност или невъзможност да отбраняваме сами южния фронт.

Но германското главно командуване имаше нужда от войски по-рано от времето, когато бѫлгарския главнокомандующ щеше да реши сам. Големите боеве, които се водеха на западния фронт, струваха грамадни жертви, които правеха ценно сѫдействието на всяка дружина и батарея. Явно беше, че Германия прави вѫрховни усилия, за да наложи волята си чрез една победа над противника. При тези условия доброволното решение на бѫлгарския главнокомандующ не можеше да се чака. Затова още на 17. април в отговор на телеграмата на главнокомандующия № 9579 (стр. 104) фелдмаршал Хинденбург искаше, да се освободят от южния фронт и изпратят в Германия шест дружини и един полски артилерийски полк от две отделения. Бѫлгарския главнокомандующ, поставен при наличността на правителствената телеграма в трудно положение, забави да даде отговор на това германско искане, което впрочем беше захванало да се изпѫлнява, понеже нареждания в сѫщата смисѫл бяха дадени от вѫрховното командуване и направо до щаба на армейската група Шолц в Скопие. При това положение едва на 29. април главнокомандующият изпрати на правителството следната телеграма:

„От страна на германската главна квартира продѫлжават да се правят настоятелни постѫпки за освобождаване от нашият южен фронт шест дружини пехота и един полк полска артилерия, които били твѫрде необходими за операциите на западния фронт, като обещават, в случай на нужда, да ни подкрепят с необходимите сили. При това положение на нещата, и понеже вѫпроса се поставя в сръзка с успеха на операциите на западния фронт, гдето се водят решителните боеве, аз бих могѫл да се сѫглася с искането на германската главна квартира, ако само правителството вѫзприеме сѫщото гледище.

При това добавям, както известих с телеграмата си № 9580 от 13. того, че при сегашното положение ние ще можем да отбраняваме позициите си в Македония и без тази германска помощ.

За взетото решение моля бързо отговор. № 9732 — 29. IV. 1918. година".

Във същото време с № 9746 се поиска от фелдмаршал Хинденбург отсрочване на нареждането, да се изтеглят германски части, съобразно желанието на правителството.

Какъв е бил отговора на правителството, не намираме следа нито в документите, нито в паметта си. Факт обаче е, че германските дружини си заминаха, и съюзната помощ в Македония остана три дружини и 51 батареи. При това положение, на 24. май главнокомандующия се обърна, чрез министра на войната, до правителството с писмо, в което изтъкна, че отслабването на войските на македонския фронт е вече опасно за сигурната защита на позициите, и молеше правителството да направи пред германското правителство бързи постъпки за размера на помощта, която нашите съюзници ни дължат.

Ето самото писмо:

Поверително.

„До Министра на войната.

Известявам Ви, Господин Генерал, че от известно време германското главно командуване прави постоянни и настоятелни постъпки за изтегляне на германските войски от Македония, понеже били твърде необходими за успешното водене на бовете на западния фронт.

Водим от чувството на съюзническа лоялност, като взех пред вид нашите нужди и усилията, които са потребни за водене на гигантската борба във Франция, аз през разни времена турих в разпореждане на германското главно командуване всички германски войски, които положението позволяваше да се освободят, като задържах само ония от тях, които считах, че са крайно необходими за сигурната защита на позициите в Македония.

По този начин на южния фронт останаха само три дружини и 51 батареи германски войски, които изобщо взето не надминават 15—18,000 души.

Сега германското главно командуване с телеграма № 8200 от 17. май, препис от която се прилага, настоява за окончателното изтегляне на германските войски от Македония, като обосновава това с привидния мотив, че без тези незначителни сили борбата на западния фронт щяла да се затегне.

Без да влизам в преценка на този всякога изтъкван довод, аз, като вземам пред вид сегашното военно положение на южния фронт, намирам, че едно по-нататъшно отслабване на силите в Македония би било опасно за сигурната отбрана на позициите, понеже всички сведения говорят, че Съглашението засилва войските си в Македония с гръцката армия и с отрядите от доброволци, формирани в Америка и Русия.

Независимо от това, одържването на германските войски от Македония би означавало окончателно отказване от страна на Германия от договорното задължение за помощта, която ни е обещала за водене на войната срещу Сърбия, която война не само продължава, но и се е разширила до размер, който далеч надминава предвижданията на конвенцията.

Също тъй въпроса за окончателното оттегляне на германските войски има и своя морална страна, която е от голямо значение. Духа на войските, колкото за сега и да е добър, все таки е в зависимост от ред обстоятелства, на първо място от които стои вярата в силата на нашите съюзници германците и увереността, че те ще ни поддържат с всички средства, за да изкараме войната до победен край. Ако сега германците ни напуснат в един момент, когато гърците със всичките си сили идат да усилят редовете на нашите противници, аз се боя, че ще настъпи едно пречупване на моралното състояние на войските, което, усилено от другите неблагоприятни условия по прехраната, облеклото и безсменното заемане на позициите, може да ни доведе до голямо разочарование. Ето защо, от морално гледище, задържането на германските войски на южния фронт се явява от първостепенно значение.

По такъв начин, от гледна точка на фактическото положение на южния фронт, по съображения от чисто правно естество, произтичащи от задълженията на Германия и Австрия, съгласно конвенцията, най-после и по-морални причини, аз не мога да се съглася с искането на германската главна квартира за окончателното оттегляне на германските войски от Македония.

Колкото се отнася до предлаганото отстъпване материалната част на тежката артилерия, главното командуване трябва да отхвърли и това искане, понеже за целта вън от многото щабове, които ще трябва да се формират, ще бъдат потребни близу 7,000 войници и 5,000 вола, които при изчерпаните средства на страната няма от къде да се вземат. Вън от това, откупването на материалната част е един паричен въпрос, който ще ангажира държавата с много милиони.

Горното като Ви съобщавам, моля разпореждането Ви, Господин Генерал, да се внесе предложението на германците за окончателното оттегляне на германските войски от Македония на разглеждане в Министерския съвет, и да се вземе по него решение съгласно изискванията на военното положение и съобразно със съществуващите конвенции. Въпросът е от твърде спешен характер. По него трябва да се влезе в разговор и с германското правителство, за да се даде едно правилно и ясно тълкуване на ония постановления на конвенцията за намясата ни в войната, които определят размера на помощта, която нашите съюзници ни дължат. Във всеки случай не може да става някаква дума за намаляване на тази помощ, когато освен Сърбия срещу нас се бият войските на Франция, Англия, Италия и Гърция — напротив, ние имаме всички основания да искаме увеличение на тази помощ.

За резултатът от решението на министерския съвет моля да бъда уведомен. 24. май 1918 г.

Понеже правителството забави да даде отговор на горното писмо, на 7. юний главнокомандующият изпрати следната телеграма:

„София,
Министра на войната.

Моля съобщете, какъв е резултатът от постъпките по писмото ми под № 9946 от 24. май, понеже военното положение налага, час по-скоро правителството да вземе становище по този извънредно важен въпрос. 10104".

На 10. юний министра на войната отговори [1]), че по решение на правителството телеграфирал на полковник Ганчев да направи постъпки пред германското главно командуване, а на министра на Външните работи писал да направи същото пред германското правителство.

Разбира се, и тези протести не дадоха никакъв резултат, а между това, въпреки съпротивата от българска страна, германското главно командуване продължаваше да дава заповеди направо на групата фон Шолц за оттеглянето на германските части. По този повод главнокомандующия протестира със следната телеграма:

„Генерал Ганчев.

Германският офицер за връзка представи телеграма от армейската група фон Шолц под № 873. оп., с която се съобщава, че, съгласно заповедта от върховното главно командуване № 88494. от 11. юний, ще бъдат приготвени за пренасяне от македонския на западния фронт: а) веднага: пионерния щаб; 2. рота от 19. пионерен полк и 2/11. опълченска пионерна рота; б) след четире седмици — 201. пионерна рота.

Оттеглянето на тези пионерни части от Македония става без предварително съгласие на българското главно командуване, за което протестирайте в германската главна квартира и съобщете, че ние се намираме в невъзможност да заменим това масово оттегляне на германските пионерни части. Ако по този начин и занапред ще се продължава да се отслабва отбраната на Македонския фронт, *още от сега трябва да се признае, че ние не ще имаме сили и средства, за да държим фронта срещу цялата сегашна съглашенска армия*

[1]) Писмо № 431.

в Македония, която вече има две френски дивизии в резерв, готови за активни действия, а след известно време ще трябва да очакваме и цялата гръцка армия, независимо от постоянното засилване на италиано-французките войски в Албания, гдето, поради неуспехите на австрийците по р. Деволи, ще се затсраши и десното крило на нашия фронт. Чудно е, по какъв начин с уморената наша армия, която постоянно се отслабва с оттеглянето на германските части, ще се посрещне напора на много по-големи непрриятелски сили, снабдени изобилно с артилерия и бойни припаси. Изтъкнете това гдето трябва и дайте да се разбере, че положението на македонския фронт е твърде сериозно и, ако оттеглянето на германските части продължи, ще стане обезпокоително. № 10,183—14.VI. 1918. год."

Понеже германците продължаваха наново да настояват за изтегляне на войските си от Македония, главнокомандующият изпрати на 15. юний до фелдмаршал Хинденбург следната телеграма:

„Генерал Ганчев

2624. Предайте на Негово Превъзходителство фон Хинденбург следната телеграма:

„8200. Преди всичко аз моля извинение от Ваше Превъзходителство, че забавих тъй много отговора на телеграмата Ви. Въпроса за оттеглянето на германските войски от южния фронт е тъй важен, дори съдбоносен, че аз не можех да взема по него решение, преди да проуча основно положението и преди да чуя мнението на българското правителство.

Сега, когато бях цели две седмици в непосредствено съприкосновение с началниците и войниците в Македония, след като проучих на самото място основно военното положение, аз със нищо немога да изменя изказаното от мен по-рано мнение, че всяко по-нататъшно отслабване на силите на южния фронт ще има за нас и за съюзното дело опасни последици.

Водим от чувството на съюзнишка лоялност, като взех пред вид условията, които са необходими за воденето гигантската борба във Франция, аз през разни времена турих в разпореждане на върховното командуване всички германски войски, като отидох в това отношение до крайния предел.

Със съжаление трябва да изповядам обаче, че моята добра воля не намери надлежна оценка, и исканията за отдръпване на германски войски продължават, без да се държи сметка за най-насъщните наши нужди. Какво е материалното положение и моралното състояние на нашата армия, след близу три годишно воюване, на Ваше Превъзходителство е добре иввестно от донесенията, които получавате от армейската група Шолц. *Аз няма да скрия, че българската армия, слабо хранена и много лошо облечена, се намира в едно състояние на духа, което ми задава сериозни грижи, и аз се боя, че проектираното отдръпване на германските части, което ще се изпълни в един момент, когато гърците със всичките си сили идат да засилят редовете на нашите противници, ще допринесе много, за да се изложи на голям риск моралната издръжливост на нашите войски.* Аз съм длъжен да привлека сериозно вниманието на Ваше Превъзходителство върху това положение на нещата и да подчъртая, че духа на нашата армия е в зависимост от ред обстоятелства, но на първо място между тях стои вярата в силата на нашите съюзници германците и непоколебимата увереност, че те ще ни поддържат със всички средства за изкарване войната до победен и благополучен за нашите народи край.

Сега фактическото положение на южния фрот изисква не отслабване, а засилване на българските войски. Действително, на един фронт от 350 километра, от устието на Струма до западно от р. Шкуба, съ наредени в една линия, без всякакви резерви, 14 непълни български дивизии. Срещу тях се намират 4 английски, 8 французки, 6 сръбски, 1 италиянска и 6 гръцки дивизии, или всичко 25 дивизии. Към тези сили в скоро време ще се при-

съединят най-малко още 6 гръцки дивизии. Това съ противници, за които трябва да се държи сметка, когато се решава, да се изостави България сама на себе си.

Поради оскъдица в прехраната и поради липса на провозни средства, ние повече от година насам сме приковани към нашите позиции, изоставили сме напълно инициативата в ръцете на Съглашението и само приемаме ударите, без да можем да нанесем такива. При увеличените бойни сили и познатата маневрена способност на съглашенските войски, положението ни ще стане още по-лошо, ако не бъдем засилени, и ако не се погледне с надлежната сериозност въпрху военното положение на Балканите.

Ето защо, в съгласие с българското правителство, повдигам въпроса за помощта, която съюзниците са длъжни да дадат съгласно конвенцията на България, *като изтъквам, какво аз съм сериозно загрижен, дали чие с нашите слаби сили и нищожни средства бихме били в състояние да задържим до край един силен натиск на многобройните ни противници. Българската армия, най-много, може да уравновеси сръбската и гръцката армии, обаче ефикасната помощ, която тези последните армии получават от Франция, Англия и Италия, и която сега е равна на 13 дивизии с близу 1500 оръдия, трябва да бъде уравновесена от силите на нашите съюзници.* Само така положението на южния фронт ще може не само да се закрепи здраво, но и да се помисли за едно решително действие, което ще повдигне духа на българските войски и ще затвърди вярата им в силата на нашия съюзник.

В съзнание на големите отговорности, които падат върху мене за благополучното завършване на великата и несъразмерна със силите на България война, аз моля Ваше Превъзходителство да преустановите отдържването на малкото германски войски, които са оставени на южния фронт, докато една обща конференция на представители от правителствата и главните командувания

на съюзните армии се произнесе и вземе решение по всички въпроси, които новото военно положение налага.

№ 10198 — 15.VI.1918. г."

Тази телеграма е много важа по следните съображения:

а) защото е писана под пресните впечатления на една току-що завършена обиколка на фронта;

б) защото изтъква, че, ако войските ни не бъдат засилени, може да настъпи пречупване в тяхната морална издръжливост с опасни последици за нас и за цялото съюзно дело;

в) защото въпроса за помощта, която съюзниците трябва да ни дадат, се слага конкретно, т. е. те трябва да ни дадат помощ равна на французките, английските и италианските сили на южния фронт, понеже нашата армия може да уравновеси най-много сръбската и гръцката;

г) защото настоява, да се свбере една конференция от представители на правителствата и на главните командувания, за да се произнесе и вземе решение по всички въпроси, които новото военното положение налага.

Разбира се, всички тези разумни доводи и напълно обосновани искания не стигнаха за нищо. Германците ги отхвърлиха и не приеха дори предлаганата конференция, като несъвместима с понятието за върховното командуване.[1])

С една последующа телеграма Хинденбург изказва очудването си, че българското главно командуване не изпълнявало заповедите на върховното командуване по изпращането на артилерията. Главнокомандующият и тук отговори, че изпращането на повече войски от Македония за Германия е вън от нашите сили и средства. Това писмо завършваше:

„Многократните обяснения на българското главно командуване, вярвам, са убедили Ваше Превъзходителство, че българската армия се разгъна пряко границите на

1) Телеграма от Фелдмаршал Хинденбург № 8767 от 19.VI.1918 г.

възможното, и че особено нашата артилерия през времето на самата война се развн извънн силите си.

Като се има пред вид всичко това, и с оглед на тежкото положение, в което изпадна нашата армия с изтеглянето на германските сили от македонския фронт, и то в един момент, когато съглашенските войски там, без да се отслабват, се постоянно засилват с пресни дивизии от армията на кралство Гърция, смея да вярвам, че, ако на всичко това бъде дадена надлежната преценка, мероприятията на българското главно командуване, без да възбуждат нито най-малко очудване, биха били сметнати като напълно отговарящи на истинското военно положение на Балканите, твърдото запазване на което се налага не само от интересите на България".[1])

При това положение, българското главно командуване съзираше ясно опасностите, на които се излагаше изоставената на собствените си сили българска армия в случай на една голяма атака от страна на съглашенските войски, която считаше като неизбежна към края на август и началото на септември. За големите грижи, които му задаваше това положение, главнокомандующия донесе на правителството с един доста обстоен доклад, от 18. юлий 1918. година, в който по въпроса, който ни интересува в настоящата глава, се казва следното:

„Южния фронт без бреговата отбрана, от устието на р. Струма до височините западно от р. Шкумба, е дълъг близу 350 километра. Според последните сведения, които се имат в щаба на действующата армия, този фронт се заема от страна на противниците ни с 301 дружини, 395 батарен и 56 ескадрона — всички сведени в 26 дивизии. Изобщо взето, бойната сила на съглашенските войски възлиза на 200,000 бойци пехотинци, 1512 оръдия и 6,000 сабли.

Разпределението на тези войски по националности се вижда от следната таблица:

---

1) Писмо № 10427 от 6. юлий 1918. година

ТАБЛИЦА

за числото на съглашенските войски на Балканите

От каква националност	Дивизии	Пех. дружини	Артилерия						Конница
			Полска и планинска.		Тежка и средна		Всичко		
			бат.	ор.	бат	ор.	бат.	ор.	еск.
Англичани	4	52	69	276	57	202	126	478	14
Французи	8	104	131	524	48	162	179	686	24
Италианци	1	18	9	36	—	—	9	36	—
Сърби	6	64	48	192	6	24	54	216	18
Гърци венизел.	3	27	12	48	—	—	12	48	—
Гърци крал. армия	4	36	12	48	—	—	12	48	—
Всичко	26	301	281	1124	111	388	392	1512	56

Към тези войски на Съглашението може да се допусне с голяма вероятност, че до началото на септември ще се присъединят най-малко 5 — 8 гръцки дивизии, т. е. 45 — 72 дружини със съответната полска артилерия.

Срещу тези неприятелски сили ние сме поставили, като се сметнат и войските на Беломорската отбрана, 267 дружини, 344 батареи и 40 ескадрона — всички сведени в 15 дивизии. Общата бойна сила на армията възлиза на 182,000 бойци-пехотници, 1345 оръдия и 4800 сабли.

Тези сили могат да бъдат засилени най-много със 6 дружини и 12 батареи от войските, които се намират още в Добруджа, и които получиха вече заповед да се прехвърлят на южния фронт. Едно по-нататъшно засилване на българските войски е възможно само с помощ от страна на съюзниците.

За сега силите на Съглашението, както се вижда от приложената таблица, надминават нашите с 34 дружини, 44 батареи (176 оръдия) и 16 ескадрона.

ТАБЛИЦА

за бѫлгарските и сѫюзни войски на фронта от устието на р. Марица до р. Шкумба.

АРМИИ		Пехотни дружини	Артилерия						Ескадрони
			Планинска и полска		Тежка и средна		Всичко		
			бат.	ор.	бат.	ор.	бат	ор.	
XI. армия	бѫлгарски	132	50	200	12	48	62	248	5
	германски	3	16	48	9	36	25	84	4
	австрийски	1	7	28	2	6	9	34	—
I. армия	бѫлгарски	66	71	284	13	50	84	334	3
	германски	—	10	40	8	28	18	68	–
II. армия бѫлгарски		48	54	216	15	54	69	270	7
IV. армия бѫлгарски		26	58	232	19	75	77	307	21
Всичко		267	262	1048	78	297	344	1345	40

Това надвишаване на неприятелските сили, както се вижда, не е значително, и то не би сѫставлявало опасност за защитата на нашите позиции, ако армията ни беше напѫлно маневрена, и ако нападателния дух вѫв всички части беше на нужната висота. За сѫжаление обаче нито едното, нито другото от тези необходими за боеспособността на армията качества са запазени напѫлно. Поради изтощението и измирането на добитѫка, поради ограничените превозни механически средства, маневрената способност на войските е намалена чувствително, а поради ред причини, между които на пѫрво място лошата храна, още по-лошото облекло, и поради другите познати причини, на които пѫрвоизточникѫт е в тила, духа на войските е понизен до степен, че днес най-много може сѫс сигурност да се говори на войниците за една отбрана, но не и за едно нападение.

Поради тези причини численото превѫзходство, което сега противникѫт има над нас, и което утре ще се уве-

личи, не може да бъде уравновесено, както при други случаи това може да се приеме, с една по-голяма способност към маневриране от наша страна и с по-високия борчески дух на нашите войски. При днешните условия ние по необходимост трябва да прибегнем към пресмятанията на математиката и да потърсим силата в изравнение на числото.

Но, понеже ние не сме способни да направим едно напрежение по-голямо от досегашното, необходимо е, по силата на сключената военна конвенция да поискаме онази подкрепа от съюзниците си, както това аз исках от правителството с № 9946 от 24. май н. г. Този въпрос трябва да се постави на нашите съюзници в най-скоро време, понеже България понася тежести, които далеч надминават нейните задължения. Трябва да се изтъкне на германското правителство, че нашата армия може да уравновеси най-много сръбската и гръцката, обаче ефикасната помощ, която тези последните получават от Англия, Франция и Италия, и която е равна на 13 дивизии с 1500 оръдия, трябва да бъде уравновесена от силите на нашите съюзници. Само тъй ние ще бъдем справедливо облегчени в задачата ни, и положението на южния фронт ще се заздрави напълно — нещо, което ще повдигне духа на българския войник и ще затвърди в него вярата в силата на нашия съюз."

В заключение на това писмо се казваше: „ . . . . за сега на южния фронт съществува едно относително равновесие на сили, което поставя и двете страни в невъзможност да предприемат решителни действия с надежда за значителни успехи.

Това равновесие на сили обаче постоянно се изменя и натегва към страната на противника, и, когато превъзходството му над нашите сили бъде значително, той ще се опита да ни нанесе един голям решителен удар . . . . . Затова моля правителството да настои енергично, щото съюзниците ни да изпълнят задълженията си по конвенцията и свързаните с нея въпроси по снабдяването на българската армия с бойни материали. . . .

Моля почитаемия Министерски сѫвет да се занимае с тези вѫпроси в едно от най-близките си заседания и, проникнат от задачите на великите моменти, които преживяваме, да вземе по тях решение. При това, ако правителството намери за удобно и уместно, нека настои пред германското правителство, по всичко, което зясяга този пункт, да се сѫбере една конференция от представители на правителствата и главните командувания на Бѫлгария и Германия, която да се произнесе по всички вѫпроси в свѫрзка сѫс воденето на войната".

Този ясен доклад, в който се казваше, че бѫлгарската армия не може да уравновеси освен силите на Сѫрбия и Гѫрция, беше едно важно признание от страна на главното командуване за безсилието, в което се намирахме. Този аргумент трябваше да бѫде използуван, за да се постави на ясно вѫпроса за задѫлженията на сѫюзниците кѫм Бѫлгария. Вместо това, вѫпроса пак се продѫлжи из дипломатическите канцеларии, за да се отговори на бѫлгарското правителство пак сѫщото: че германците са изпѫлнили напѫлно договорните задѫлжения сѫгласно конвенцията за война срещу Сѫрбия.

По такѫв начин вѫпроса за поддрѫжките с войски остана неразрешен до деня, когато армията на генерал Франше д' Епере премина в решително настѫпление.

През всичкото време на войната, фиксирано вѫрху мисѫлта да тѫрси едно голямо решение на западния фронт, германското главно командуване не сѫзря опасностите, които можеха да последват за сѫюзното дело от разклащането на фронта на Балканите, и остана глухо на всички бѫлгарски доводи и искания. Не само не се изпрати помощ, но и тези малки сили, които германците имаха в Македония, бяха намалени вѫпреки сѫпротивата на бѫлгарското главно командуване и често пѫти дори и без всекакво предупреждение на бѫлгарските командни инстанции.

Това, разбира се, не извинява нито бѫлгарското правителство, нито главното ни командуване, които имаха

пълната възможност да поставят въпроса за подкрепленията решително и определено пред германците, като ги оставят да теглят последиците от едно положение, което за нас ставаше непоносимо.

При почването на голямата офенсива на 15. септември щаба на действующата армия поиска от фелдмаршал фон Хинденбург да изпрати първоначално шест, а по-сетне десет германски дивизии. Вместо тези сили фелдмаршал Хинденбург изпрати една усилена германска бригада и една австрийска дивизия. Впоследствие, когато положението стана по-тежко, тези сили се увеличиха на две германски и две австрийски дивизии; а най-после, когато положениесо стана критическо, на 26. септември фелдмаршала телеграфира:

„Със всички разполагаеми сили идем да Ви спасим". Моментът обаче беше пропуснат. Морала на армията беше покрусен, и българската армия не беше във състояние дори със цената на тежки териториални жертви да задържи напредването на неприятелската армия до пристигането на значителни съюзни подкрепления.

От това изложение се вижда, че въпроса за оттеглянето на германските войски и за помощта, която съюзниците ни дължаха, не е нов. Той възникна още на другия ден след падането на Ниш и заемането на Крагуевац. За нещастие обаче, цели три години се протакат безполезни разговори и протести, без да се вземе едно определено решение по него. Сума благоприятни моменти се пропущат, когато силата на малката България беше от решително значение за задържане на положението, както беше случая при обявяване на войната от страна на Румъния и повторната мобилизация на гръцката армия, за да не говорим за по-рано пропуснатите случаи към края на 1915. година. Така, поради излишна коректност, която никога няма да бъде оценена, и поради нерешителност на правителство и командуване, въпреки всички правдиви предвиждания, допусна се, съюзната подкрепа в Македония да се изрази само в три слаби баталйона, и цялата тежест на войната да

легне изключително вжрху бжлгарската армия, която се разгжна пряко силите си и вжн от границите на разумната вжзможност.

Беше необходимо да се спрем на този вжпрос малко по-наджлго, защото различните гледища по него на двете сжюзни командувания никога не бяха помирени, и защото тук се крие една от най-големите причини на нашето поражение. Докато от бжлгарска страна се подджржаше до последния момент, че повеленията на военната конвенция сж в сила, и че Германия и Австрия манкират на едно свое договорно заджлжение, като не подпомагат Бжлгария с необходимите войски, от германска страна се джржаха на буквата на конвенцията и на споразумението за общо вжрховно командуване, както без всякакжв разум отблжскваха едни искания, които бяха правдиви, и удовлетворението на които, без да се джржи сметка за каквито и да било конвенции и споразумения, беше наложително от гледището на общия сжюзен интерес.

Сега е ясно, че положението през лятото на 1918. година е било тжй тежко за германската армия, че, дори вжрховното командуване и да е желаело да помогне на Бжлгария с войски, не е било в положение да стори това. Много по-добре щеше да бжде обаче, ако тази истина беше казана направо на бжлгарското главно командуване, и ако не се тжрсеха околни пжтища, които само изстудяваха искреността на сжюзните отношения, за да се прикрие едно безсилие. И в това отношение вжрховното командуване направи една вжрховна грешка, като не прие предлаганата му конференция за обсжждане на военното положение, гдето щеше да чуе една печална, но искрена изповед, че бжлгарската армия без надлежна помощ от страна на сжюзниците не би могла да изджржи в борбата срещу многобройните си противници в случай на една атака. Това щеше да бжде, може-би, за общо добро, защото, вероятно, щяха да се обмислят начините за отстраняване на тази опасност, която не беше опасност само за Бжлгария.

Но вѫн от тези натегнати отношения между главните командувания, имаше друго едно обстоятелство, сѫщо от голямо значение. На фронта, гдето войници и офицери не бяха напѫлно в течение на разговорите, които се водеха между бѫлгари и германци, се знаеше, че сѫюзниците са длѫжни да дадат на Бѫлгария 12 дивизии. Те не видяха тази сѫюзна сила дори в най-тежките моменти и почнаха да вадят всички предположения за недоброжелателство на германците кѫм нас, в подкрепа на което идеха още несполучливото разрешение на Добруджанският и ненавременното повдигане на Маришкия вѫпроси.

Тези обстоятелства, естествено, гнетяха духа на войникѫт и сѫздаваха настроения, които намаляваха бойната сила на армията и бяха предвестник на бури.

ГЛАВА VI

Материално положение и морално състояние на войските

Въпроса на тази глава е твърде обширен. Той е от капитална важност, и неговото разглеждане в пълнота би изисквало, да се засегнат всички условия и всички чувствувания, които се изпитваха на фронта, като се погледне на тях по-отблизу през призмата на войнишките преживявания в боя и пред боя. Такова едно разглеждане би имало значение за психологическото изследване на боя, което не е предмет на настоящата книга. За краткост ние дори съединихме разглеждането на двата въпроса — на онзи за материалното положение и на този на моралното състояние на армията — в една глава. Макар по естество тези два въпроса и да са основно различни, те имат тясна причинна връзка един от друг до степен, че единия в много отношения обусловя другия. Върху морала на войските материалните условия оказват такова голямо въздействие, че понякога правят да остане суетен всеки опит, който мери да повдигне техния дух чрез позоваване върху военните добродетели на дълг и на търпение. Това особено е вярно при едно положение на материални несгоди, което трае дълго време. Такова положение претъпява в голяма степен всички възвишени пориви и чувствувания, защото и най-добрите войници не са чужди на човешките слабости и, колкото и да се издигат нагоре, и те в края на краищата падат все пак на земята поради тежестта на своето тяло. От този естествен закон мъчно се избягва, когато се говори за колективността като морално цяло.

А познато е, че материалното положение на армията ни никога не беше напълно добро. Мобилизацията

я завари не напълно снабдена с всички запаси от храна, облекло и бойни припаси. Малкото време, което ни отделяше от Балканската война, и обстоятелството, че Европейската война избухна едва една година след сключването на Букурещкия мир, не позволиха на армията ни да се снабди с всички материали и средства, които бяха необходими за воденето на войната. В много отношения нашето снабдяване зависеше от чуждите пазари, които още в 1914. година бяха вече затворени. Поради туй не трябва да се чудим, ако армията ни тръгна на война с известен некомплект във войнишкото снаряжение, в инженерните материали и във въоръжението, колкото се отнася главно до бойните припаси за артилерията. Не същото обаче може да се каже и за облеклото и храната. Балканската война беше показала, че облеклото се износва твърде скоро, и че една сериозна организация на снабдяването в това направление е необходима. Нищо обаче не беше направено за подобрение на този отрасъл, макар че можеше много да се стори, защото в страната си имахме, както суровите материали, тъй и необходимите фабрики за изработването им в платове. Трябваше обаче още от мирно време да се организира производството, а това не беше сторено. Затова скоро след почването на войната липсата на облекло започна да се чувствува, и ние трябваше да искаме такова от нашите съюзници.

Колкото се отнася до прехраната, и в това отношение работата куцаше значително. Никакво подобрение на тиловата служба от опита на Балканската война не беше направено, вероятно по същата причина — липса на време. Малкото дни, които протекоха от подписването на военната конвенция до обявяването на мобилизацията, не дадоха възможност, да се почне на време формирането на магазините в близост до операционния театър, вследствие на което нито съсредоточаването, нито операциите можаха да се почнат в оговорения в конвенцията ден. Отсрочването обявяването на войната с три деня не спомогна много за подобряване на поло-

жението. Благодарение на местните средства, които позволяваха в голяма степен да се задоволяват нуждите на войските, прехраната отиваше добре; но още в началото на ноември затрудненията станаха тъй големи, че войските, а особено добитъка, почнаха да търпят големи лишения. За да се помогне на работата, трябваше да се пожертвува началника на главното тилово управление; но времето показа, че вината не е толкова в личността, колкото в системата, която беше лишена от онази еластичност и предвидливост в организацията, които местните условия налагаха.

Но, докогато средствата на страната бяха още достатъчни, нуждите на войските, макар и със закъснение, все можеха да се задоволяват. Малките запаси на страната обаче скоро почнаха да се изчерпват, още повече и за туй, че нашите съюзници по всички пътища почнаха да изнасят всички предмети от първа необходимост. Още през 1916. година положението стана такова, че хлебната дажба на войниците трябваше да бъде намалена.

Настъплението в Добруджа и големите запаси, които бяха намерени там, подобриха малко положението, поне до там, че освободиха главното тилово управление, макар и за кратко време, от грижите за прехраната на II. армия. Редом с това обаче страната обедняваше поради износът и поради задължението, да се прехранват германските войски, които се намираха в България и на фронта.

През 1917. година положението стана още по-тежко. Хляба на войниците, освен гдето се намали по тегло, се влоши и по качество. С голяма мъка се събираше едва 50—60 % от полагащото се брашно, което се изпращаше ден по ден на фронта, гдето никакви запаси не съществуваха. Войниците получаваха месна храна само 2 или 3 пъти в седмицата. Още по-зле стоеше прехраната на добитъка, който, за да не умре от глад, беше изтеглен и разпределен на малки групи, често пъти на повече от сто километра зад фронта на армиите.

По такъв начин действующата армия се иммобилизира. Мъчнотиите по прехраната създадоха пасивност в командуването. Но лятото на 1917. година мина, реколтата беше прибрана, и пак положението по прехраната не се подобряваше въпреки настоятелното искане на главното командуване. През месец август 1917. година главнокомандующия се видя принуден да обърне сериозно вниманието на правителството върху това положение, което го спъваше в неговите оперативни съображения, и което поставяше българската армия в твърде несгодното положение само да търпи ударите на противника, без да може да нанася такива, понеже нейната маневрена способност беше намалена до неимоверност. В същото време главнокомандующия предлагаше на правителството най-късно до 1. октомрий да снабди армията с необходимите храни и облекло, като създаде запаси във вътрешността поне за 4 — 5 месеца.

Това искане на главнокомандующия не биде изпълнено, и частите прекараха в продоволствено отношение и по отношение на облеклото една лоша зима, а маневрената способност на армията бе сведена до нула.

Излишно е да се спираме върху писмата, разменени по това плачевно положение на материална необезпеченост на армията между главно командуване и правителство, между разните войскови управления и главното тилово управление. Всички те говорят само за едно, че началниците на фронта са погълнати от една грижа — да осигурят съществуването на войниците си за утрешния ден.

Донесенията на частите през юний и юлий 1918. година рисуваха едно положение, което не даваше добри надежди за бъдещето. Хлебната дажба насвякъде беше намалена на 600 грама, и то от брашно, което съдържаше 80 — 90% царевица, и в което нерядко се намираха остатъци от кочани. Някъде хлебната дажба беше намалена на 500 грама, а в някои части от II. армия се даваше, както се казваше в донесенията, „ечмичен

хляб със слама",[1]) който причиняваше стомашни разстройства у войниците.

Дойдем ли до облеклото, положението през лятото на 1918. година беше също тъй извънредно лошо Почти във всички части половината от войниците бяха със съвършено скъсано горно облекло. За да отидат в домашен отпуск, войниците е трябвало да си заемат облекло един от други. Долното облекло беше в още по-плачевно положение. Някои части донасяха, че много войници са нямали никакво долно облекло и ходели „почти голи", а в други донесения се казваше, че се срещали „войници голи и окъсани в парцали и много нямали освен по една риза, и то съвършено прогнила от безсменно носене".

Състоянието на обущата не беше по-добро. Имаше части, в които 50% от войниците бяха боси, а някъде обути в налъми. По такъв начин една смена, за да постъпи на позиция, е трябвало да взема обущата на друга смена.

На един полк, който отиваше от Добруджа да засили Сборната дивизия (71. пехотен полк), главнокомандующия лично направи преглед през лятото на 1918 година и бе ужасен от виденото. Повече от половината войници бяха боси и облечени в дрипи, под които се подаваха месата им. И този полк отиваше да прогони противника, който беше атакувал нашето крайно десно крило!

Нямаше какво да се прави, трябваше да се изпитат всички средства за подобрение на положението, и щаба на действующата армия взе инициативата да подкани българските граждани да се притекат на помощ, който с каквото може, за да се облече българския войник. . . В същото време до правителството се изпрати доклад[2]), в който по общото материално положение на армията, очъртано в твърде меки линии, се казваше следното:

---

[1]) Донесение от командующия II. армия.

[2]) Доклад № 10,585. от 18. юлий.

„Почитаемото правителство е осветлено напълно върху материалното положение на войските. Колкото се отнася до прехраната, може да се смята кризата за премината. Не същото обаче може да се каже за облеклото и обущата. Тук е необходимо взимането на бързи мерки, понеже 25% от облеклото е напълно износено, а има части, в които 20% от войниците са свършено боси. Всяка надежда да се поправи положението с наши средства, поне за обущата, е изключена. Тук трябва да се бърза, защото най-късно до 1. октомврий армията трябва да бъде снабдена с ново облекло и здрави обуща. Ако това не стане, духа на войските значително ще отпадне, понеже самите началници няма да бъдат вече в състояние да намерят в себе си онази морална основа, която е необходима, за да се говори на войниците с убедителност.

Не трябва да се забравя, че противника за сметка на нашата нищета прави големи агитации и, нека се признае, не без успех. Неговите позиви всякога свършват с думите: „Войници, вие сте гладни, голи и боси, елате при нас, ние ще ви нахраним, облечем и обуем. Вие ще живеете охолно в свободна Франция". И много изпокъсани войници се поддават на тези изкушения.

Въпроса за долното облекло е също тъй един от болните въпроси. Трябва да се направи възможното и по него. В това отношение аз моля правителството да подкрепи инициативата на щаба на действующата армия по събиране на долно облекло от населението."

Това състояние на храната, облеклото и обущата не даваше възможност да се извършат и най-елементарните разпределения на службите с онази незабавност, която военното дело изисква, нито да се предприемат и изкарат до край известни тактически операции, които сигурността на фронта налагаше.

Туй положение ставаше вече обезпокоително и в един други доклад до правителството, пак през месец юлий, се казваше:

„Разбира се, войника дири в ума си причините на това положение. Той взема всичко пред вид: и дълготрайността на войната, и липсата на подвоз, и лошите пътища, и износа на съюзниците; но все пак остава дълбоко убеден, че неговите лишения са резултат не на една обективна необходимост, а на недобрата организация, на некадърността на властта, на не добри ръце, на користолюбие у разни лица, на алчност за богатство, на спекули, на злоупотребление с неговия залък и облекло.

Това си убеждение той гради на непосредствено наблюдение върху онова, което става във вътрешността на страната. При тази действителност душата му се пълни с недоверие, и разочарованието го обладава.

На своите лични лишения обаче войника не отдава толкова голямо значение. Тези лишения стават чувствителни, когато войника констатира влошаване, също тъй бързо, на храната, облеклото и обувките на неговите близки и роднини. Туй положение вътре в страната угнетява духа на войника, изпълва го с очудване и основателни безпокойства, разстройва го и го кара да негодува, защото той, земледелецът и скотовъдецът, отдава затрудненията в страната по отношение на предметите от първа необходимост главно на гешефти, спекули, партизанство, фаворизация, на липса на разпоредителност и на желание, да се поддържа едно положение със цел да се използува за лични интереси".

. . По-нататък в доклада се казваше, че отпуските, които се дават на войниците, са вече средство не за подбодряване, а за влошаване на войнишкото настроение. Своето обезсърдчение от виденото във вътрешността на страната завърналите се от отпуск войници предаваха на своите другари. Те им разправяха, често пъти в преувеличена форма, кой кмет или секретар бирник как злоупотребява, как те търгували със сиренето, солта, газта и пр., как общинските власти не се грижели за семействата им, и как, докато едни трупали богатства, техните семейства тънели в мизерия. Те знаеха, къде

е отишла вжлната от Бжлгария, кжде е бжлгарското жито, защо на фронта липсва тютюн, кой го изнася, и кой колко печели. Те разправяха на другарите си, че в страната се намират много здрави младежи, способни да носят оржжие, които са освободени от служба, и които сквернели честта на войнишките семейства.

Така разменяните между отделните войници мисли затвжрдяваха убеждението им, че спекулата и безправието са система. От отпуск войника се врящаше с вжзмутена душа и с протести и критики на уста. По такжв начин на много места по позициите е вжзникнала мисжлта, изказвана твжрде рязко и определено: „противникжт е отзад", се казваше в доклада.

Ето така материалните несгоди се обжрнаха в един мощен инструмент за рушение духовните сили на войника. Правителството, наистина, взе бжрзи мерки да поправи това положение и в скоро време постигна добри резултати. Но беше вече кжсно. Още през месец август пжлните с дрехи и обуща кола, които отиваха кжм фронта, срещнаха групи войници, вжоржжени с пушки и бомби, които бяха напуснали своеволно своето място на позициите и отиваха в родните си места да се разправят с вжтрешните врагове. Това беше вече лошо предзнаменование на едно близко крушение.

Победата е резултат от разрушението не на материалните, а на моралните сили на неприятеля. А моралната сила, какжвто и да е източникжт ѝ, намира своята основа в сжзнанието, което дава на душата онази твжрдост, която е необходима за всеки гражданин и войник, за да се преследва, без колебания и при всички обстоятелства, изпжлнението на онова, което се нарича общ джлг. От теоретична гледна точка, следователно, военния джлг не се различава от длжжностите, които тежат на всички граждани в джржавата. Там, кждето всички еднакво се ползуват от свободите и изгодите, които им гарантира колективността, необходимо е и еднакво да се носят всички тежести и жертви, които запазването на тази колективност налага. В една демократична джр-

жава като нашата само пълното и справедливо съгласуване на силите за достигане общите цели на народа можеше да доведе до равновесие и запазване на борческия дух на народа до край. Днес войните се водят от целите народи, а не от армиите. А това обстоятелство налагаше еднакъв режим на фронта и във вътрешността. Туй не можа да се разбере, и не можа да се намери правителство, което да го наложи.

Българския войник тръгна на война без голям ентусиазъм и при протеста на една част от българското общество. Появилите се в някои части още в първите дни след съсредоточаване на армията непокорства бяха само единични проявления и бяха бързо усмирени със всичката строгост на закона. Сравнително лесните победи в Сърбия и първите успехи значително повдигнаха духа на българския войник и затвърдиха в него вярата в скорошния благополучен край на войната. Последвалите след това събития, които ни накараха да заемем за отбрана южния фронт, срещу противници, които ние не сме смятали в числото на възможните ни врагове, не разколебаха духа на войските, поради постоянните и растещи успехи на германците в Русия и по-сетне поради блескавите действия в Добруджа и Румъния.

Малко по малко обаче дългото стоене на позициите при значителни несгоди, липсата на достатъчна храна и добро облекло, постоянно растещата скъпотия на предметите от първа необходимост и неуредиците вътре в държавата, които излагаха на страдания семействата на бойците, създадоха благоприятни условия, да се разпространи и намери почва в армията онази вредна агитация от страна на Съглашението, която мереше да убие в българския войник вярата в крайния успех и да му вдъхне, че нашето национално обединение ще може да се достигне по други пътища, без значителни усилия и жертви.

Неблагоприятното разрешение на Добруджанския въпрос, ненавременното повдигане въпроса за корекция на източната граница в полза на Турция, постоян-

ното натрапничество на германците, които изнесоха от страната всичко, което беше необходимо за прехрана и облекло на население и армия, въпреки запрещението на законите, дойдоха да увеличат нетърпението у бойците до степен, че голяма част от тях не виждаше или, по-добре, не съзнаваше целта на продължаването на войната.

До началото на 1918. година, въпреки проявените в някои части незадоволства, морално войската още се крепеше, но тя беше изгубила нападателния си дух поради несигурното положение по прехраната и поради изтощението на добитъка. Напразно главнокомандуващият апелираше, както се каза, към правителството и Дирекцията за С. Г. О. П., да се вземат необходимите мерки, за да се осигури прехраната, понеже се виждаше спрат в своите оперативни съображения. Нищо не помогна, и частите, особено от XI. армия, влачеха едно мизерно съществуване. Това сломи твърде много духа на войските, които, като виждаха германците, стоещи до тех, добре нахранени и още по-добре облечени, не можеха да си обяснят истинските причини за това и даваха с готовност ухо на всички небивалици, които им разказваха зломишлени агитатори.

От всички донесения, които се получаваха в щаба на действующата армия, се виждаше, че морала на армията почва сериозно да се пречупва, и повече от началниците изказаха мнение, че войските ще отбраняват позициите си, защото в тях е заседнало здраво убеждението за опасностите, които ни очакват от едно поражение, но че те неохотно биха отишли в атака. Това вече само по себе си беше една опасност за сигурната защита на позициите, защото никоя отбрана не е действителна, ако войските не са в състояние да атакуват.

Пред едно такова сериозно положение главното командуване не можеше да не заинтересува правителството и още през месец май поиска от него, да се

вземат ред мерки за закрепването на духа в армията. Тези мерки се заключаваха в следното:

1) да се поискат от Германия необходимите подкрепления в предвидения в конвенцията размер, за да се даде възможност на част от българските дивизии да бъдат извадени в втора линия, за да си починат и се постегнат;

2) да се изпратят на фронта всички здрави и млади хора от вътрешността, които с разни постановления и без такива бяха успели да избегнат от изпълнението на отечествения си дълг;

3) да се подобри прехраната на войските, и да се набави необходимото облекло;

4) да се вземат мерки срещу дезертйорите, като тяхната собственост се конфискува;

5) да се положат особени грижи за осигуряване прехраната на офицерските и войнишките семейства, особено в градовете;

6) да се нареди редовно посещение при войниците на фронта, било от членове на правителството и парламента, било от почтени граждани и видни обществени дейци.

Разбира се, по всички тези искания на главното командуване правителството направи твърде малко. За да се помогне що-годе на моралното подобрение на войниците, щаба на действующата армия още през 1917. година почна издаването на едно списание „Походна Войнишка Библиотека“ със цел да даде в ръцете на войниците подходно четиво, за да могат те да се запознаят по-добре с историята, географията и литературата на своята родина, за да имат по-големи основания да я обичат. Разпореди се тъй също, да се четат редовно беседи на войниците, за да им се разяснят целите на войната, и да им се привие убеждението, че въпреки всички несгоди и лишения, трябва да се издържи до край. По-късно, към средата на 1918. година, когато моралната поквара във войската беше станала застрашителна, щаба на действующата армия установи инсти-

тута на наставниците в полковете, за да може чрез специално подготвени офицери, подофицери и войници да закрепи вжв всички бойци ония граждански и войнишки добродетели, които са необходими за сигурната защита на родната земя. Този наставнически институт току-що бе почнал да работи, когато почна септемрийската офенсива.

И тжй, както главното командвване, така и правителството отлично знаеха моралният упаджк в армията, само че между тях нямаше пжлно разбиране за мерките, който трябваше да се вземат за закрепване духа на войските. Между това всеки изминат ден показваше ясно, че, ако работите продължават да вжрвят така, нас ни очаква катастрофа, в случай че Сжглашението реши да действува активно на Балканите. Достатжчно е, да се посочат за това следните факти:

Проектираното през март 1918. година настжпление в участжка на Сборната дивизия западно от Охридското езеро, сжс цел да се заемат по-изгодни позиции, и да се застраши комуникационния пжт на сжглешенските войски, който минаваше от Санти-Кваранта за Корча, предизвика известно брожение в някои части. Вжпреки всичките приготовления, тази операция трябваше да бжде отложена, едно поради лошия дух на част от войските, друго поради липса на достатжчно хранителни припаси и поради несигурния подвоз.

Кжм края на м. май 1918. година, както споменахме по-рано, противникжт атакува нашите позиции пред десното крило на 5. дивизия по Яребичните висоти и ги зае с голяма леснина.

Ако успеха на Сжглашението беше ограничен, това не беше наша заслуга, а последица от едно щастливо стечение на обстоятелствата, че противника преследваше една ограничена цел и се задоволи с един локален успех.

Главното командуване беше импресионирано от тази загуба на силно укрепената позиция и заповяда, да се сжредоточат всички разполагаеми сили, за да се от-

воюва загубеното. Отвсякъде обаче заваляха донесения, че войските не са способни за една атака, че нападателния дух е понизен, че е даже съмнително, дали те ще могат да задържат и новата си линия, ако неприятеля продължи действията си. Една анкета, заповядана от началника на 5. дивизия, установи, че голяма част от началниците бяха изгубили вяра в подчинените си. При тези условия, за да се предприеме предписаното настъпление, щаба на 5. дивизия поиска освен значителни пехотни подкрепления още и многобройна артилерия — сили, които нямаше от къде да се вземат. При все това приготовленията за атаката продължаваха. Биде изпратен на помощ 83. пехотен полк, една дружина от който още с пристигането си в разположението на 5. дивизия се разбунтува. Бунта биде усмирен, но главните подбудители дезертираха. Минаха 2—3 седмици, обаче приготовителните работи за атаката не свършваха, все още липсваше нещо.

За да се ускори решението за атаката, и да се улеснят действията на 5. дивизия, заповяда се на командующия II. армия да произведе с армията си едно общо нападение на струмския фронт, без да разкрива на частите, че с това се мери една демонстрация. Резултатът от този опит беше, че дезертиранията и от частите на тази армия към противникът и към вътрешността зачестиха. Пред тези факти и след допълнителните донесения на командующите I. и II. армии, че духа в частите е разколебан, и че те са ненадежни за атака, главнокомандующия не се реши на риска да отиде до край и, след като взе мнението на групата Шолц, заповяда, да се спрат приготовленията за атака, и войските да се отбраняват здраво на новите си позиции.

Всичките тези събития бяха вече един белег, който показваше, че морала на армията ни е пречупен чувствително, и че командуването няма вече никак увереност в успеха на нападателните действия; иначе то щеше непременно да наложи изпълнението на дадените вече разпореждания.

И тъй, към края на май и началото на юний нашия фронт беше подложен на една криза, от която се излезе само благодарение бездействието на неприятеля. Ако действията бяха продължили, ние безспорно щяхме да имаме пробив на фронта със всичките негови последици, каквито видяхме през септември 1918. година.

За закрепване морала на войските бяха уволнени няколко бригадни и полкови командири, и бе сменен командующия I. армия и неговия началник на щаба. В същото време бе привлечено вниманието на германското главно командуване върху сериозността на положението на южния фронт*).

Между това морала на войските не се повдигна, понеже не бяха отстранени вътрешните условия, които създаваха причините за разложението. Умората от безсменното заемане на дълги позиции, недоволството от работите вътре в страната, лишенията поради лошата храна и облекло продължаваха да съществуват. Появиха се в много части брожения, които бяха потушени, но само временно. При една обиколка на фронтът от страна на главнокомандующия през месец юлий в един от полковете на сборната дивизия излиза пред строят един окъсан подофицер и с висок глас в присътствието на главнокомандующия заявява, че войната трябва да се прекрати, че при такова окаяно положение по-нататък не може да се воюва. Тази дързост, за съжаление присъща на голяма част войници, убиваше авторитета на началниците и отнемаше тяхната командна власт. Голяма част от началниците не намираха в себе си сили да се борят срещу тези проявления на непокорство от страна на войниците. Това положение не можеше да избегне на зоркото око на нашите противници. Многобройните дезертйори, между които, за съжаление, имаше и офицери, даваха на съглашенските разузнавателни органи точни указания за моралното разложение всред нашата войска. При раздаването ордени на италиан-

*) Писмо № 10198. от 15.VI. 918.

ските войници през месец август 1918. година, генерал Момбелли, началник на 35. италианска дивизия, държал реч, в която между другото казал:

„Германските войници, които стояха досега срещу нас, са напуснали вече фронта и са заменени с български. Българските войници обаче са напълно деморализирани. Многобройните напоследък дезертйори рисуват положението за състоянието на духовете в най-черни краски. Принуждавани от германците, те събирали последните остатъци от военните си добродетели, за да предприемат ония дребни патрулни нападения, които вие всякога отбивате твърде лесно. Не е безосновно прочее мнението на ония, които смятат, че с добре нанесен удар върху българските войски могат да се постигнат резултати от не малко значение на Балканите. Все повече и повече надделява убеждението, че досегашната чисто отбранителна задача на съюзните войски на този фронт трябва да се обърне в задача на голяма активност".

В тези няколко думи на генерал Момбелли лежи пълната истина за причините, които накараха генерал д' Епере да хвърли армията си в една решителна акция, Туй морално разложение на българската армия беше добре известно в щаба на съглашенския командующ. Ето как органите на този щаб описват положението: „ . . . Българската армия беше уморена от войната. От много месеци насам можеше да се следи със сигурност постоянното намаление на нейния дух. Многобройните беглеци свидетелствуваха за общото безразличие и растещата недисциплинираност на войските. . . Мислите на българския войник бяха отправени не към врага, а към вътрешността. Той очакваше от политиката края на войната, и, ако с идването на власт на г. Малинов бягствата на войниците бяха малко намалени, това се дължеше изключително на надеждата за мир, която новия кабинет събуждаше... Армията бе узряла за разгром при един първичен неуспех [1])".

[1]) L' Illustration, 12. X. 918 г.

Но за тази голяма морална поквара у войниците допринесоха твърде много и известните изявления на председателя на Съединените Щати. Редом с Англия, Съединените Щати бяха онази държава, която се ползуваше с един неизмерим морален престиж в България. Чрез своя Роберт Колеж в Цариград, гдето мнозина видни българи бяха получили своето образование, чрез пропагандаторската дейност на много мисионери протестанти, изпращани от Америка, които учеха българския народ на вяра в Бога и на правда и любов към ближния, и които бяха закрилници на много наши сънародници, останали под чужда власт, името на Съединените Щати се споменуваше във всяка българска къща с обаяние. Затова и доверието, с което българския войник на фронта посрещна уверенията на председателят Уилсон в световната правда и справедливост, беше безгранично. Не само войниците, но това доверие беше обвзело и офицерите. Ако принципа на националностите се провъзгласяваше като основа за бъдещата групировка на държавите, ако империите, създадени със сила, се осъждаха, за простият ум на войника не можеше да има по-голяма съблазън, особено когато голямата американска република ставаше гарантка за изпълнението на това право дело. И така, душата на войника беше подготвена. Той не виждаше по-нататък смисъл в продължаването на войната, понеже българския народ се биеше за една кауза, която от национално гледище беше права и свещена. Да се дойде до един по-бърз мир, беше копнежа на българския войник. „Америка после ще уреди всичко", си казваше той.

И хубавите принципи, прокламирани от председателя, жадно се поглъщаха от наболялата душа на един народ, който от много години се биеше и мреше за свето национално обединение. Мирът обаче не идваше, а войника нямаше вече желание за борба. Всред материалните несгоди, които той преживяваше, дойде един проблесък — възможност да се свърши войната, без голямата цел, за която тя бе почната, да пострада в нещо.

Какво по-прелъстително от това? И войника се поддаде на онзи морален упадък, който му отсече крилата на самопожертвуването и го направи пригоден да възприема най-опасните обещания. И днес — но днес е вече късно — всеки българин, като преживява голямото разочарование в световната правда и справедливост, разбира, че хубавите думи на председателят Уилсон бяха едно опасно наркотично средство, което атрофира боеспособността на армията ни и ни накара да сложим оръжие, преди да бъдем бити.

Наистина, имаше един момент на морално подобряване в армията: то беше времето, когато кабинета на Радославов биде сменен от кабинета на Малинов. Но това подобрение трябваше да се смета като един период на очакване. Наистина, новия кабинет положи много грижи за материалното обезпечаване на армията, обаче това не стигна да поддържа духа на бойците и да ги накара да се жертвуват с възодушевлението на първите дни. Агитаторите, които искаха свършването на войната, се втурнаха още по-усърдно на работа. Те измислиха нов силен за простата душа на войника аргумент, че новото правителство било дошло с твърдото решение да продължава войната, докогато Германия иска, а Радославов бил сключил договор само за три години война, и затова той паднал. Тази агитация, поддържана и водена умело, даде своите резултати. Започнаха по фронта да се появяват позиви, да се пишат писма до началниците, да се лепят по пътищата и позициите афиши, с които се предупреждаваха всички да бъдат готови за уречения ден, между 10. и 15. септември, за да турят край на войната.

Всичко това сочеше вече на едно морално разложение, което беше обвзело всички. Разбира се, там, гдето спокойствието на фронта още цареше, войниците още намираха в себе си добродетели да се въоръжат с известно търпение и да чакат, крепени от началници и другари, които съзнаваха опасностите от едно преждевременно напущане на фронта.

Достатъчен беше обаче един силен и смел удар, за да се подложи на изпитание издръжливостта на бойците, и да се разклати фронта, който представляваше само една великолепна фасада, устоите на която обаче бяха вече разклатени от времето, и зад която фасада едва се скриваше мизерията и моралното крушение на цял един народ, изоставен от съюзниците си, изгубил надежда за крайната победа и немащ вярата в собствените си сили.

ГЛАВА VII

Военното положение на южния фронт в началото на месец септември 1918. година

Чрез това, което предшествува, ние си поставихме за задача да дадем на читателя една кратка, но по възможност ясна представа за условията, при които предстоеше да се развият големите събития на южния фронт през септември 1918. година.

Много грешки, извършени от политиката и стратегията, бяха усложнили твърде много задачата на българския войник. Доста преди неприятелската офенсива българската армия преживяваше вече един морален кризис, който ясно показваше, че върху нейната издръжливост не можеше да се разчита със сигурност. Това положение беше парализирало българското главно командуване в неговите оперативни съображения. По силата на стеклите се обстоятелства, срещу които нямаше възможност да се отиде, голямата оперативна цел на българското главно командуване намери израз в една директива до армиите, в която се казваше, че заеманите до сега позиции трябва да се защищават до последна крайност, като се осуети всеки опит на противника да мине в настъпление.

Тази пасивна стратегическа задача беше наложена на главното командуване поради малобройността на армията, поради познатите причини за неудовлетворителното състояние на духът и поради лошото положение на подвозните средства. По този начин цялата инициатива за действие беше оставена в ръцете на противника, който беше напълно свободен да мести и съсредоточава резервите си, както намери за добре, сигурен, че няма да бъде обезпокоен. Тъй много благоприятни моменти за активни действия от българска страна бяха

пропуснати, и в щаба на действующата армия се гледаше сѫс сѫрдце свито от болки на едно положение, което ни правеше безпомощни зрители пред всеки маневр на неприятеля, чрез който той групираше своите сили, за да удари срещу разните участѫци на големият отбранителен фронт. Напразни бяха обаче всички молби до германското главно командуване да засили южния фронт пред вид на една вероятна и решителна атака от страна Сѫглашението. „За тази голяма операция бѫлгарската армия трябваше да бѫде готова морално и материално, и то не само да посреща ударите, но и да нанася такива", се казваше в доклада до правителството от 18. юлий. Вѫпреки всички протести и писания обаче работата си остана неизменна, и никой от бѫлгарските отговорни фактори не посмея да направи една решителна стѫпка за уясняване отношенията и задѫлженията между Бѫлгария и сѫюзниците ѝ. Без да познаваме всички причини, няма да бѫде рискувано, ако кажем, че отговорните фактори вѫзпираше да поставят решително вѫпросите, свѫрзани с намясата на Бѫлгария вѫв войната и с оставането ѝ по-нататѫк в сѫюза, преувеличеното значение, което те отдаваха на германската мощ, и заблуждението, твѫрде изкусно поддѫржано у тях, че войната скоро ще се свѫрши.

А действителното положение далеч не беше такова' и от средата на юлий, когато французите не само спряха последната германска офенсива, а и сами те минаха в настѫпление, Германия изгуби всички шансове да излезе победителка. Още на 8. август военното положение на западния фронт е било тѫй тежко (това казва сам генерал Лудендорф), че германското главно командуване изгубило всяка надежда да победи. Но тази надежда едвали е била много голяма и по-рано. Още през пролетта на 1917. година сѫглашенските сили на западния фронт значително надвишаваха германските. По-после намясата на Америка вѫв войната дойде да влоши още повече положението и да постави германската армия пред големи изпитания. До края на месец

юлий 1918. година 1,300,000 американски войници бяха вече пренесени във Франция, и, под натиска на големи съглашенски сили, през това време германската армия се намираше в отстъпление на един широк фронт. На състоялия се на 14. август коронен съвет фелдмаршал фон Хинденбург е изказал мнение, че германското правителство трябва веднага да влезе в преговори за мир, защото военното положение е лошо.

Това състояние на германската армия на западния фронт и това убеждение на германското командуване не можеха да останат скрити за наблюдател, който би следил отблизу действията на германските войски. И тежка отговорност пада върху лицата, които бяха назначени да следят положението и действията на германската армия на фронта и в тила, загдето не уведомиха своевременно и искрено правителството и главното командуване за истинското положение на нещата. Доколко тези осветления са били давани другъде, не ни е известно, обаче онова, което е факт, то е, че щаба на действующата армия през всичкото време бе уверяван, че големи германски сили се съсредоточават на западния фронт, за да преминат отново в решително настъпление. Това обстоятелство е много важно, защото то самото оказа, може-би, голямо влияние върху нерешителноста и мудността на правителство и командуване да поставят ясно и открито на германците въпроса за по-нататъшното водене войната на Балканите или за потърсване други пътища за свършването ѝ, понеже при условията, в които се намирахме, продължаването на войната не беше вече по силите на малкия български народ. Това явствува и от сравнението на силите.

I. Български сили.

Преди почване на голямата съглашенска офенсива отбраната на южния фронт беше възложена на четире армии: *Приложения 4*

а) XI. германска армия, командующ генерал Щойбен, щаб г. Прилеп.

б) I. бѫлгарска армия, командующ генерал Нерезов, щаб с. Дедели.

в) II. бѫлгарска армия, командующ генерал Луков, щаб с. Св. Врач.

г) IV. бѫлгарска армия, командующ генерал Тошев, щаб г. Ксанти.

Пѫрвите две армии образуваха армейската група на генерал фон Шолц, щаба на която се намираше в гр. Скопие.

Разположението и сѫстава на армията, като се почне от запад кѫм изток, бяха следните:

А. XI. армия заемаше за отбрана фронта от р. Шкумба до в. Мала рупа в следния ред:

а) най на запад, от р. Шкумба до Преспенското езеро, се намираше Сборната дивизия на генерал Кантарджиев. Сѫстав: 23 п. дружини, 69 оръдия 42 минохвѫргачки, 225 картечници и 1 ескадрон.

б) по на изток 6. п. Бдинска дивизия на генерал Попов заемаше участѫк от Преспенското езеро до с. Тѫрново. Сѫстав: 12. п. дружини, 58 оръдия, 35 минохвѫргачки, 146 картечници и 1 ескадрон.

в) редом. сѫс 6. дивизия, от с. Тѫрново до западна Черна, заемаше участѫк 1. п. Софийска дивизия на генерал Недялков. Сѫстав: 15 п. дружини, 57 оръдия, 28 минохвѫргачки, 197 картечници и 1 ескадрон.

Тези три дивизии в оперативно отношение бяха подчинени на щаба на 62. германски корпус.

г) От западна Черна до с. Маково участѫка се отбраняваше от 302. германска дивизия (само щаба германски) на генерал Цигезар, сѫстав: 14 п. дружини, 63 оръдия, 6 минохвѫргачки, 144 картечници и два ескадрона.

д) от с. Маково до с. Зовик участѫка принадлежеше на 4. п. Преславска дивизия на генерал Киселов. Сѫстав: 12 дружини, 48 оръдия, 137 картечници, два ескадрона.

е) на изток от 4 пехотна дивизия до Доброполската река отбраната беше вѫзложена на 2. п. Тракийска

дивизия на генерал Русев. Сѫстав: 18 п. дружини, 108*) орѫдия, 30 минохвѫргачки и 222 картечници.

Тези три дивизии сѫставляваха 61. германски корпус.

ж) последната дивизия от XI. армия беше 3 п. Балканска дивизия, командувана от генерал Рибаров, която отбраняваше участѫкѫт от Доброполската река до в. Мала рупа. Сѫстав: 22 дружини, 77 орѫдия, 32 минохвѫргачки, 224 картечници и 1 ескадрон.

Вѫн от тези сили, щабовете на 61. корпус и на XI. армия разполагаха с резерв от 10 дружини и 106 картечници.

Б. I. *армия* заемаше за отбрана фронтѫт от в. Мала рупа до в. Висока чука, северно от Дойранското езеро, сѫс следните дивизии:

а) 5. п. Дунавска дивизия на генерал Бончев заемаше участѫкѫт от Мала рупа до Вардара. Сѫстав: 24 п. дружини, 188 орѫдия, 53 минохвѫргачки, 267 картечници и 1 ескадрон.

б) планинската дивизия на генерал Сапунаров отбраняваше участѫкѫт от Вардара до с. Даутли. Сѫстав: 9 п. дружини, 69 орѫдия, 16 минохвѫргачки, 92 картечници и 1 ескадрон.

в) 9. п. Плевенска дивизия на генерал Вазов заемаше участѫкѫт от с. Даутли до Дойранското езеро. Сѫстав: 17 п. дружини, 119 орѫдия, 34 минохвѫргачки, 184 картечници и 1 ескадрон.

г) 1. бригада от 11. дивизия заемаше участѫкѫт от Дойранското езеро до в. Висока чука. Сѫстав: 6 п. дружини, 24 орѫдия и 64 картечници.

Вѫн от тези сили, армията разполагаше с резерв от 7 п. дружини и 56 картечници, а щаба на армейската

*) Господин Ив. А. Русев в книгата си Добро поле и 2. п. Тракийска дивизия казва, че в участѫка на дивизията се намирали само 74 орѫдия. Сведенията на щ. д. армия бяха, че там се намират 108 орѫдия, от които 76 бѫлгарски и 32 германски. Понеже Г-н Русев не говори нищо за тези германски орѫдия, вероятно те са били изтеглени, без да бѫде уведомен за тов ащаба на действующата армия.

група Шолц имаше в свое разположение резерв от 7 п. дружини, 56 картечници и 6 орждия.

В. II. *армия* заемаше за отбрана фронтжт от в. Висока чука до р. Ангиста сжс следните дивизии:

а) 11. п. Македонска дивизия (генер. Златарев) заемаше участжкжт от в. Висока чука до р. Струма. Сжстав: 12 п. дружини, 62 орждия, 16 минохвжргачки, 139 картечници и 1 ескадрон.

б) 7. п. Рилска дивизия (генерал Тасев) заемаше участжкжт от р. Струма до с. Вишани. Сжстав: 15 п. дружини, 97 орждия, 149 картечници и 1 ескадрон.

в) 8. п. Тунджанска дивизия (ген. Богданов) заемаше участжкжт от с. Вишани до р. Ангиста. Сжств: 15 п. дружини, 80 орждия, 12 минохвжргачки, 184 картечници и 9 ескадрона.

Щаба на II. армия разполагаше само с артилерийски резерв от 12 орждия.

Г. IV. *армия* заемаше за отбрана и наблюдение обширния фронт от р. Ангиста до устието на р. Марица. Тя се сжстоеше:

а) от 10. п. Беломорска дивизия (ген. Петров), която отбраняваше и наблюдаваше участжкжт от р. Ангиста до устието на р. Места. Сжстав: 9 п. дружини, 115 орждия, 96 картечници и 1 ескадрон;

б) от Беломорската отбрана (генерал Икономов), която наблюдаваше брега на морето между Места и Марица. Сжстав: 6 дружини опжлченци, 97 орждия, 80 картечници;

в) от 2 конни дивизии в сжстав 19 ескадрона, 7 п. дружини, 16 орждия, 124 картечници, образуващи резерв на IV. армия.

Вжн от тези войски, щаба на действующата армия имаше в свое разпореждане 9 дружини, 36 орждия и 96 картечници.

Подробното разпределение на тези войски се вижда от следната

ТАБЛИЦА

за бѫлгарските и сѫюзните войски от р. Шкумба до устието на р. Струма кѫм 14. септемврий 1918. година.

Части	фронт в клм.	дружини	картечници	орждия	минохвѫргачки	на дружина се падат за отбрана километра	на килом. се падат орждия и минохвр.	Забележка
XI. армия								
Сборната дивизия	55	23	225	69	42	2.400	2.	Средната численост на дружината трябва да се смята 700 бойци с пушки
6. пех. дивизия.	20	12	146	58	35	1.600	4.7	
1. пех. дивизия.	16	15	197	57	28	1.000	5.3	
302. пех. дивизия.	14	14	144	63	6	1.000	5.	
4. пех. дивизия.	16	12	137	48	—	1.350	3.	
2. пех. дивизия.	20	18	222	108	30	1.100	6.9	
3. пех. дивизия.	42	22	224	77	32	1.900	2.6	
Резерв на армията	—	10	106	—	—	—	—	
Всичко в XI. арм.	183	126	1401	480	173	1.400	3.6	
I. армия								
5. пехот. дивизия	25	24	267	188	53	1.000	9.6	
Планинската див.	10	9	92	69	16	1.100	8.5	
9. пехот. дивизия	10	17	184	119	34	0.600	15.3	
1/11 пех. бригада	12	6	64	24	—	2.000	2.0	
Резерв на I. арм.	—	7	56	—	—	—	—	
Всичко в I. арм.	57	63	663	400	103	0.900	8.8	
Резерв на групата Шолц	—	7	56	6	—	—	—	
Всич. в арм. група	240	196	2120	886	276	—	—	
II. армия								
11. пехот. дивизия	24	12	139	62	6	2.000	2.8	
7. пехот. дивизия	22	15	139	97	—	1.460	4.4	
8. пехот. дивизия	42	15	184	80	12	1.460	4.3	Фронта на 8. дивизия обемаше част от езер. Тахино
Резерв на армията	—	—	—	12	—	—	—	
Всичко. .	88	42	472	251	18	2.000	3.	
IV. армия								
Само на Струмския фронт от 10. п. дивизия .	26	6	32	44	—	4.000	2.	
Резерв на главн. командуване. .	—	9	96	36	—	—	—	
А всичко на юж. фронт от р. Шкумка до устието на р. Струма.	354	255	2720	1217	294	—	—	От тези войски само 3 дружини, 202 орждия, 9 минохвѫрг. и 138 картеч. бяха германски

По такъв начин къмъ деня на неприятелската офанзива на един фронт от 354 километра по линията на позициите, като не считаме фронта по брега на морето от устието на Струма до устието на Марица, бяха разположени за отбрана на тази дълга линия от наша страна 255 дружини с 1217 оръдия, 2726 картечници, 294 минохвърлачки и 26 ескадрона.

Ако къмъ тези войски се прибавят и войските, предназначени за охрана на морския бряг от Струма до Марица (16 дружини, 168 оръдия, 268 картечници и 20 ескадрона), ще се види, че изобщо на южния фронт българската армия разполагаше с 269 дружини, 2988 картечници, 1395 оръдия, 294 минохвърлачки и 45 ескадрона. Общата численост на тези войски заедно със службите, по списъчното състояние на хората, възлизаше на 626,287 души. Наличното състояние обаче не надминаваше 560.000 души, от които числото само на пехотинците с пушки възлизаше общо на около 182,000 души.

От приведената таблица явствува също тъй, че по отношение гъстотата на отбраната най-добре беше поставена I. армия, в която на дружина се падаха средно 900. метра от отбранителния фронт на армията, а на един километър фронт от отбраната се падаха близу 9. оръдия и минохвърлачки. От дивизиите най-добре беше поставена 9. дивизия, която за отбраната на километър фронт разполагаше близу с две дружини и с повече от 15 оръдия и минохвърлачки. В отбранително отношение сравнително зле бяха поставени досежно живата сила и артилерията: Сборната дивизия, 3. пехотна Балканска дивизия и 11. пехотна Македонска дивизия, обаче трябва да се има пред вид, че напълно планинския характер на участъците на тези дивизии позволяваше едно сравнително намаляване на живата сила за отбрана.

II. Съглашенски сили

Сведенията, които щаба на действующата армия имаше за силите и разположението на съглашенските

войски кѫм деня на решителната атака, се виждат от приложената карта.

Южния фронт на сѫглашенските войски, като се почне от р. Шкумба та до р. Струма, вѫрвеше паралелно на бѫлгарския. Пѫрвата неприятелска позиция започваше от Кѫрчова при горното течение на Шкумба и по височината на Мокра планина достигаше западния бряг на Охридското езеро. От там позицията минаваше между двете езера, вѫрвеше по хѫлмовете на Галичица планина, като оставяше високия масив Томарос на бѫлгарите. После от източния бряг на Преспенското езеро вѫрвеше по високите чуки на Баба планина и по височините северно от Битоля минаваше в Битолското поле и достигаше р. Черна, гдето след пресичането на Селечка планина следваше по височините на Индже и Кожух-планина до в. Мала рупа. След това по северните отрози на Паяк планина, пресичаше долината на Вардара, южно от Гевгели и Дойранското езеро и от там по западните и северни склонове на Круша планина и Бешик даг слизаше по десния бряг на р. Струма до нейното устие.

Цялата тази позиция беше укрепена според изискванията на сѫвременната фортификация и представляваше едно сериозно препятствие. Като се почне от запад кѫм изток, сѫглашенските войски заемаха за отбрана този укрепен фронт в следния ред:

а) От р. Шкумба до с. Будимирци източно от река Черна фронта се заемаше от източната французка армия на генерал Анри. В тази армия влизаха 30., 56., 76., 156. и 11. колониални французки дивизии, 35. италианска дивизия и 3. гѫцка дивизия.

б) Източно от тази армия сѫрбската армия заемаше фронт между с. Будимирци и с. Бахово. Тя се сѫстоеше от две армии: I. армия на генерал Бойович, сѫстоеща се от Дринската, Дунавската и Моравската дивизии, и II. армия на войвода Степанович, сѫстоеща се от Шумадийската, Тимошката и Юго-славянската дивизии. Знаеше се, че зад фронта на сѫрбските дивизии се намират сѫщо тѫй две французки дивизии (122. и 17. колониални).

в) Фронта между Бахово и Маядаг беше зает от групата дивизии на генерал Анселм. Войските на тази група се състоеха от 16. колониална дивизия и Архипелажката гръцка дивизия. Към тази група е била придадена и 4. гръцка дивизия.

г) На изток от Маядаг до устието на р. Струма отбраната на фронта беше възложена на английските дивизии на генерал Милн, в които влизаха 22., 26., 27., и 28. английски дивизии и 1., 2., 13., 14., Серската и Критската гръцки дивизии[1]).

Щаба на действующата армия пресмяташе бойната сила на съглашенската армия на 312 дружини с 1536 оръдия, 3248 картечници и 2348 автоматически пушки. Разпределението на тези сили по националности се вижда от следната

ТАБЛИЦА

за числото на съглашенските войски на Балканите.

От каква народност	дивизии	дружини	картечници	автоматич. пушки	оръдия	обща численост	бойци пехотинци
Французи	8	104	1464	1248	686	200,000	72,000
Англичани	4	52	408	312	478	120,000	42,000
Италианци	1	18	324	124	36	40,000	13,000
Сърби	6	57	512	160	216	130,000	35,000
Гърци	9	81	504	504	120	140,000	57,000
Всичко	28	312	3248	2348	1536	630,000	219,000

От тази таблица, данните на която не се разнят значително от истинските, се вижда, че към деня на атаката Съглашението превъзхождаше българската армия, като не вземаме под внимание старата артилерия и опълченските дружини на Беломорската отбрана,

[1]) По-късно, на 23. IX., гръцката армия на Струмския фронт се отдели да действува самостоятелно под началството на генерал Данглис.

вѫрху която не можеше да се разчита при една маневрена война, с около:

59 дружини
260 картечници
2348 автоматични пушки
319 орѫдия
36,000 бойци пехотинци.

Това надвишаване на силите, наистина, не е голямо и не би представлявало при други условия опасност за дѫлготрайната защита на позициите; обаче при моралните и материални условия, при които се намираше нашата армия през 1918. година, туй превѫзходство в силите беше от решително значение.

Трябва да се има пред вид, че в морално отношение сѫстоянието на Сѫглашенската армия беше несравнено много по-добро от това на бѫлгарската. Наистина, известно разколебание и морален упадѫк бяха обвзели сръбската армия в началото на 1918. година, обаче намясата на гѫрците вѫв войната и бездействието от бѫлгарска страна вѫзвѫрнаха отново на сръбските войници вярата в крайният успех. Колкото се отнася до гѫрците, те под ръководството на французките офицери можаха да се организират и подготвят за нуждите на сѫвременната война, а едно твѫрде умело употребление на фронтѫт от страна на французкото командуване ги бе направило да позабравят вѫтрешните вражди и бе привило у тех желанието да вѫрвят напред. Духѫт у англичани и французи всякога бе добѫр.

Дойдем ли до материалното положение, никакво сравнение не може да става между двете армии. Сѫглашенската армия никога не изпита ужасите на гладѫт и онова мизерно положение в облеклото и обущата, в което бѫлгарската армия живееше вече от години.

Вѫн от това, главната военна сила на южния фронт бяха французи и англичани. И, докато бѫлгарите се чувствуваха изоставени сами на себе си, сръби и гѫрци изпитваха силната и действителна подкрепа на своите велики сѫюзници и придобиха вяра в собствените си сили.

При това положение задачата на бѫлгарската армия от ден на ден ставаше по-мѫчна. Бѫлгарското главно командуване сѫзнаваше това много добре и още в края на 1917. година беше решило да атакува неприятелските позиции, преди гръцката армия да дойде да засили армията на генерал Сарай. За тази цел се искаше само да се притеглят от Добруджа и Румѫния всичките бѫлгарски войски, а германците да не изтеглят нито един войник от намиращите се тогава в Македония германски войски. При това положение се предполагаше, кѫм средата на пролетта да се образува един резерв нещо повече от 30 дружини сѫс сѫответната тежка и лека артилерия, и тогава да се опита един смел удар в долината на Вардара и по Круша планина. Тази операция, водена смело и решително при кордонното разположение на английските войски (4 дивизии от Вардара до устието на Струма) без значителни резерви вѫв втора линия, обещаваше голям успех.

Обаче и тази мисѫл на бѫлгарското главно командуване трябваше да бѫде изоставена, понеже, вместо да се засили, отбраната на южния фронт постоянно се отслабваше. Поради действията на западния фронт, както бе изложено в една от предшествуващите глави, германците изтеглиха почти всичките си пехотни части и голяма част артилерия. Това стана причина, идещите от Добруджа и Румѫния бѫлгарски полкове, вместо да послужат за образуване на резерва, да отидат и заменят германските дружини и батареи, изтеглени от позицията.

От друга страна, поради отстѫплението на австро-унгарските войски в Албания под натиска на неприятеля, една цяла бѫлгарска дивизия трябваше да бѫде изпратена западно от Охридското езеро, за да обезпечи крайното десно крило на армията. По такѫв начин отбранителния фронт, вместо да се намали, се удѫлжи с още няколко десетки километра.

Това стана причина, идещите подкрепления да заемат място в пѫрва линия на позициите, и никакви резерви да не могат да бѫдат образувани, а, следователно,

и всякаква идея за нападателни действия в голям мащаб да бъде изоставена. Задачата на българската армия си остана чисто отбранителна. Как българското главно командуване е гледало на този въпрос, се вижда от следното писмо, изпратено до фелдмаршал фон Хинденбург[1]):

„Последните действия в Албания създадоха едно положение, което може да стане застрашително за десното крило на нашите войски западно от Охридското езеро. Поради малобройността на австрийските части, които, изглежда, не държат и достатъчно сметка за връзката между нашите и техните войски, ние сме длъжни да вземем самостоятелно особени мерки за осигуряване десното ни крило, чрез изпращане към тази страна и последните малки резерви, с които разполагаме. По такъв начин, от една страна чрез постоянното удължаване на българския фронт, а от друга страна поради изтеглянето на германските части ние, въпреки прехвърлянето на всички български войски от Добруджа в Македония, не можахме да си образуваме поне един малък резерв, без който защитата на позициите не може да бъде осигурена. Независимо от това, че 15 пехотни и 6 артилерийски полка дойдоха от Добруджа и Румъния да засилят нашите войски в Македония, всички те се стопиха в запълняне празнините, причинени от изтеглянето на германските части, и в заемане на новосъздадения фронт западно от Охридското езеро, който постоянно се удължава. По такъв начин българската армия от устието на Струма до Гора Топ (западно от Шкумба) се намира изтегната в една линия без никакви поддръжки. Като се прибави към това линейно разположение и слабата маневрена способност на нашите части, ще се разбере, колко това положение на нещата е свързано с големи опасности, ако противника, както има основание да се предполага, предприеме един голям решителен удар на нашия

[1]) Писмо № 10472 от 11. юлий 1918. година.

фронт . . . . . В свръзка с това моля върховното командуване да подложи на сериозно проучване положението на южния фронт въобще, и след надлежна преценка да се обсъдят начините за една действителна и своевременна подкрепа на българската армия пред вид растещата активност от страна на съглашенските войски на Балканите".

Разбира се, на това писмо на главнокомандующия германското главно командуване отговори с един съвет: да се заеме отбранителната линия още по-слабо, за да се спестят войски за необходимите резерви, понеже според пресмятанията на германците съглашенските войски в Македония били по-малобройни от българските — нещо, което не отговаряше на действителното положение. Вън от това, мисълта за отделяне необходимите резерви не бе чужда на българското главно командуване. И в това отношение още на 26. февруарий 1918. г. на армиите и на армейската група Шолц се предписа [1]) да заемат най-икономично фронтът и да отделят възможно повече резерви, които да се отдръпнат назад и подготвят за сигурно отбиване на всяко неприятелско нападение. По-късно тези заповеди бидоха преповторени няколко пъти, като от частите на II. и IV. армии се оттеглиха, въпреки всички мъчнотии, три пехотни и един артилерийски полкове като резерв на главното командуване. Армейската група обаче не можа да отдели значителни части в резерв, понеже постоянните нападения пред фронта на I. и XI. армии не позволиха, да се намали броя на защитниците за непосредствената отбрана на позициите. Още в началото на месец юлий армейската група донесе в щаба на действующата армия, че между станциите Градско и Криволак ще образува един значителен резерв от български и германски части, които съответно ще се подготвят под ръководството на един германски генерал, но този резерв, въпреки всички усилия на групата, не можа да надмине 7-8 дру-

---

[1]) Предписание № 9133 от 26. февруарий 1918. година.

жини. При тези условия главнокомандующият отговори на фелдмаршал Хинденбург така [1]):

„На № 9170 . . . . . Колкото се отнася до резервите, от щаба на действующата армия се дадоха своевременно необходимите нареждания до армейската група фон Шлоц, с които се препоржча, да се изтеглят назад колкото може повече части. Сжщото се направи и до II. и IV. армии, които вече имат отделени в резерв по една бригада. Аз добре сжзнавам, че едно ефикасно командуване е невжзможно без силни резерви, но в това отношение ние не можем да задминем известни граници, които непосредствената сигурност на фронта налага.

От приложената тук таблица [2]), в която числото на бойците е изчислено, вжз основа на последните сведения, по 140 пушки за французка рота, по 160 пушки за английска, италианска и гржцка роти и по 100 пушки за сржбска рота, се вижда, че бойците с пушки в източните сжглашенски армии вжзлизат на 151,500 души. Ако кжм това число се прибавят бомбохвжргачките и картечните войници и пр., ще се получи една численост по-голяма от 200,000 души бойци. Това число на бойците няма да намалее, напротив, има всички основания да се предполага, че цялата гржцка армия, сжс всичките си дивизии, ще дойде да увеличи това число.

Нашата армия и при това максимално напрежение, което сме направили, не може да изравни сжбраните сили на всички сжюзници от сжглашението — нашите сили са много по-малки. Прибавена кжм това и сжвсем слабата маневрена способност на нашите части в сравнение с тази на противника, ще се разбере, колко за нас е мжчно да разполагаме сжс силни резерви, за да бждем господари на положението.

Ето защо . . . . . бях помолил вжрховното командване да подложи още веднаж на сериозно проучване военното положение на Балканите и да ми сжобщи,

---

1) Писмо № 10739 от 28. юлий 1918. година.

2) Тази таблица е тождествена с приведената на стр. 118.

какви мерки възнамерява да вземе за подкрепа на българската армия в случай на един сериозен удар от страна на Съглашението, който удар по всяка вероятност трябва да се очаква към края на август и началото на септември. В същото време аз ще бъда много благодарен на Ваше Превъзходителство, ако се въздействува на австро-унгарското главно командуване да изпрати достатъчно войски в Албания, за да могат австрийците да заемат за сигурна отбрана участъка непосредствено западно от р. Шкумба, за да се освободи от там поне нашия 36. пехотен полк."

Отговор на това писмо се получи в щаба на действующата армия на 17. август. Той завършваше със следното съвсем неопределено уверение: „Ваше Превъзходителство, бъдете уверени, че всякога се грижа, щото в бъдеще при едни евентуални сериозни боеве да подкрепя България с всички средства, с които бойната обстановка на другите бойни фронтове ще ми позволи да разполагам."[1])

Към това време обаче положението на южния фронт се считаше достатъчно разяснено. Получените от разни източници сведения посочваха, че войските на генерал Франше д'Епере наскоро ще предприемат нападение срещу нашия фронт. За това бяха предупредени и командующите армиите[2]). При това положение неопределеният отговор на фелдмаршал фон Хинденбург направи в българската главна квартира съвсем тягостно впечатление. Това впечатление се засили още повече в началото на септември, когато единствената германска дружина (11. йегерска), която се намираше в резерв на армейската група и беше в движение да се премести по-близу до фронта пред вид на една възможна атака от страна на противника, получи от германското главно командуване заповед да се върне назад и замине за Германия. Ясно беше, прочее, че, въпреки формалните

---

[1]) Писмо № 9170/II от 16. август 1918. г.

[2]) Телеграма № 10945 от 14. август 1918. год.

обещания, за голямата борба, която предстоеше в Македония, бѫлгарската армия беше изоставена на собствените си сили. А кѫм края на август вече не само се знаеше, че противника ще атакува решително на южния фронт, но беше вече определена и посоката на тази атака.

Противно на това, което се говори в обществото, атаката на неприятеля не беше изненада за никого. Още в началото на втората половина на месец август в щаба на действующата армия беше известно, че противника готви нападение в голям размер по фронта на XI. армия, главно в участѫка на 2. и 3. пехотни дивизии. Знаеше се сѫщо тѫй, че за тази цел в Мѫгленската долина бяха притеглени две французки дивизии. Като най-вероятни обекти за неприятелската атака, като се сѫди от групирането и засилването на неприятелската артилерия, се предположи Добро поле и сѫседните му участѫци от двете му страни. Пред вид на туй още на 27. август се обяви пѫлна бойна готовност вѫв 2. пехотна дивизия и десно-фланговата бригада на 3. пехотна дивизия, т. е. в тези части, които защищаваха участѫците от двете страни на Добро поле.

Ето как разузнавателния бюлетин на щаба на действующата армия резюмираше положението кѫм края на август :

„По показания на пленници, неприятеля приготовлява обща офенсива на Македонския фронт. За тази офенсива по-конкретно се посочват направленията западно от Охридското езеро, в Битолско, в посока на Добро поле и Хума.

Обаче слуховете за предстоящо нападение западно от Охридското езеро по билото на Мокра планина не отговарят на действителността. Може-би е било замисляно едно нападение в горната посока, но успехите на сѫюзните австрийски войски в Албания, изглежда, попречиха на реализирането му, тѫй като сѫсредоточените по-рано тук французки редовни войски 260. п. п. от 57. резервна дивизия и 227. полк от 76. дивизия се

изтеглиха от тук и изпратиха към долината на р. Деволи, а мястото им се зае от иноземни французки войски, есадисти и сърби от неизвестна формация със слаба подготовка и лишени от всякакъв настъпателен дух. Но, при все това, и при тоя разноплеменен състав и недостатъчна бойна стойност на войските западно от Охридското езеро, слуховете за нападение и пресичане на пътя Охрид — Елбасан продължават.

Като се вземат обаче под внимание сведенията за усиленото работене по пътищата в Поградецко и престрелката на батареите по нашите позиции, разпространените слухове не са лишени от правдоподобност. Но действията, които могат да се развият за сега в този участък, поради малочислеността на войските тук не могат да имат някой широк размах, а ще се ограничат само с демонстративни действия.

Едно нападение в Битолско, в посока на Перистер, ако и често сьобщавано, изглежда малко вероподобно. Ако и да се съзира развиването голяма активност по подобрение на пътната мрежа към Ниже поле, ако и да са констатирани нови поставени батареи в този участък, все пак не се прозира цел на нападението. Не се съзира една по-активна подготовка, която да разкрива нападателни намерения на противника.

Друг би бил въпроса, ако това нападение се предприеме в посока северно от Битоля, но приготовления за едно нападение тук няма.

Сведенията за предстоящо нападение в *посока на Добро поле добиват все по-голяма актуалност.* Приготовителните работи се развиват с трескава дейност. Постройката на пътища за камиони до Еровете, Каймакчалан и Пожарския рид е на привършване. Подвоза на бойни припаси и инженерни материали, започнат преди два месеца, продължава още. В разположението на Дринската и Дунавската дивизии са построени гнезда за около 17 батареи. Всеки ден се откриват новопоставени батареи. Съзират се значителни биваци на части в Мъгленско. Говори се за идването на французки и

гръцки части. *Изобщо, атаката в посока на Добро поле е вече въпрос на дни. Главният удар ще се насочи срещу участъка Добро поле — Ветреник* със цел да се заеме билото, което е в наше владение, и да се премахне несносното положение за сръбските войски, особено тилните части, които извънредно много страдат от командуващото положение на нашите войски.

Друго едно направление, в което трябва да се очаква едно нападение, е в посока на Хума, ако и да липсват за това по-точни сведения. Нападението срещу Хума ще бъде в свръзка навярно с това при Добро поле. Обект на атаката ще бъде участъка в. Гърбата — в. Филип, срещу които от десет дни се води систематичен разрушителен артилерийски огън, придружен от време на време и с обстрелване с газови снаряди. Напоследък се забелязва превдигането и на пехотни части към фронта. Очакват се и нови части от Гърция (4. и 9. гръцки полкове) . . . . . .

В долината на Струма за сега не се сързират никакви признаци, които да издават някакви нападателни намерения от страна на намиращите се тук гръцки войски.

В заключение може да се каже, че на македонския фронт се намираме в надвечерието на една по-голяма активност от страна на противника, главно в разположението на сърбите. Дали тази активност ще се изрази само в частични нападения за заемане билото Добро поле — Ветреник, или ще се изрази в един пробив, който ще има за обект Прилеп, ще покаже бъдещето, а именно, къде ще бъдат вкарани французките резерви".

От това изложение явствува, че атаката по посока на Добро поле не само не беше изненада за никого, а, напротив, в щаба на действующата армия още към края на месец август тя се смяташе за въпрос на дни. Това в същото време най-ясно оборва всички сния непочтени твърдения на некомпетентни хора, които като първична причина на нашето поражение сочеха обстоятелството, че началника на щаба на действующата армия не бил ориентиран достатъчно в положението

от своите подчинени органи, — нещо, което не отговаря на действителността, както ще се види и от по-нататъшните разпоредби.

Още на 10. август бе разпоредено до дивизиите, въпреки извънредно трудните условия за прехраната на добитъка, да се спре изпращането му на паша в Моравско и старите предели на Царството, пред вид *предстоящата* офенсива от страна на Съглашението на Македонския фронт.

Към 23. август, за същата цел, щаба на XI. армия, чрез удължаване на бойните участъци, отдръпна назад три пехотни полка (16., 53. и 81.), които заедно с три полски отделения (36 оръдия) образуваха резерв на армията.

Щаба на армейската група Шолц на 30. август донесе в щаба на действующата армия, че от наблюдения и показания на избягали от плен българи трябвало да се очаква с голяма сигурност атака от страна на противника срещу Добро поле. В свръзка с това се обяви повишена бойна готовност в участъците на 4. и цялата 3. дивизии.

На 3. септември щаба на действующата армия предупреди армейската група Шолц да засили отбраната на участъка Добро поле, срещу който участък противника се готви да атакува. Едновременно с това се разпореди, резервите, които бяха непосредствено в разпореждане на българското главно командуване (14. и 87. пехотни и 24. артилерийски полкове) да се доближат по-близу до I. армия.

Заедно с тези разпоредби и със цел да се подобри и улесни командуването в участъците на 3. и 5. дивизии, бе разпоредено, да се пренесат от Добруджа на южния фронт щаба на 12. пехотна дивизия и един бригаден щаб от същата дивизия. За щаба на 12. дивизия се отдели нов участък от десното крило на 5. и лявото крило на 3. дивизия. По този начин се възнамеряваше, да се облегчи командуването на тези две дивизии, като

се намалят участъците им. Тази промяна до деня на офенсивата не можа да се извърши.

На 7. септември армейската група Шолц донесе на главнокомандующия, че е засилена отбраната на Добро поле със 6 дружини, 10 гаубични оръдия и една картечна рота.

На 8. септември щаба на същата армейска група донесе в щаба на действующата армия, че намира, какво *разполагаемите резерви са достатъчни, за да се посрещнат неприятелските удари.*[1]) В частност този щаб смяташе, че намиращите се в резерв зад фронта на I. армия 4 пехотни полка заедно с двата пехотни полка (14. и 87.) в околността на Струмица (ще рече, всичко 6 пехотни полка) са *предостатъчни* за посрещане на всяка евентуалност. За посрещане пък на една близка атака към Добро поле щаба на групата бил приближил вече зад този участък целия 53. пехотен полк, една германска картечна рота и две гаубични батареи, а зад 4. дивизия — 16. пехотен полк. При нужда към застрашения пункт щели да бъдат изпратени, освен горните полкове, още 49., 73. и 81. пехотни полкове или всичко 15 дружини, които щаба на групата смяташе за *напълно достатъчни* за посрещане на всяка изненада.

Най-после, на 12. септември се разпореди, резерва в разпореждане на главното командуване да се премести в непосредствена близост до I. армия при Милетково, за да може в случай на нужда да засили и 3. пехотна дивизия. Няколко деня по-рано I. армия бе засилена с още пет гаубични батареи, взети от II. и V. армии.

Приведохме тези разпоредби на разните командни инстанции, за да се види, че атаката по посока на Добро поле беше атака не само очаквана, но и с положителност предвидена. Характерна е при това увереността на щаба на армейската група Шолц, че с разполагаемите резерви ще може да задържи положението. Тази увереност на групата Шолц се основаваше върху по-

[1]) №№ 2343 и 2347 от 8. септември 1918. година.

знатата упоритост на бѫлгарския войник в боя и вѫрху твѫрде трудната планинска местност, която не позволява реализирането на бѫрзи успехи дори и тогава, когато противникѫт е числено по-силен. Опитѫт от миналото беше показал, че бѫлгарския войник, вѫпреки всички несгоди и лишения, които теглеше, се беше бил всякога храбро, когато е бил атакуван. При тази оценка обаче бяха изпуснати из вид важни условия. Липсата на ефикасна сѫюзна помощ беше убила в бѫлгарския войник вярата в крайният успех. При тези условия и при познатите мѫчнотии в прехраната, умората от войната се чувствуваше, и вредните агитации на противника намираха почва в простите войнишка сѫрдца. От всякѫде се повтаряше мисѫлта, че войниците ще дѫржат позициите си, но не щели да настѫпват, че частите им не са способни за нападение. А днес коя отбрана може да бѫде действителна, ако защитниците не са способни за активни действия?

Но имаше, както бе изтѫкнато в предходната глава, и други обективни признаци, по които можеше да се сѫди, че частите не са вече на висотата за една сериозна отбрана на позициите, която би искала много жертви. Цели роти се поддаваха на бунтарски внушения, други отказваха да работят на позициите, другѫде пѫк започнаха масови бягства на вѫоръжени войници кѫм вѫтрешността. При тези условия, за достатѫчната защита на позициите би могло да се говори само тогава, ако поне материалното предимство беше на наша страна. Известно е обаче, че и в това отношение бѫлгарската армия беше много по-назад от армията на Сѫглашението, която беше по-многобройна и несравнено много по-добре снабдена.

Поради туй заключението, до което идваше щаба на армейската група, че защитата на позициите е гарантирана, и което беше вѫзприето и от щаба на действующата армия, почиваше вѫрху едно предположение, теглено от опита на миналото, но не почиващо вече вѫрху действителното положение.

Тук му е мястото да спомена също тъй, че няколко деня преди неприятелската офенсива главнокомандующия генерал Жеков замина за лечение в странство. Неговото място беше заето от генерал Тодоров.

При тези обстоятелства започнаха решителните неприятелски действия, които, без да бъдат изненада, достигнаха в скоро време резултати, които бяха неочаквани.

ГЛАВА III

Добро поле

В едно проучване като настоящето, което има за цел да даде общи осветления вѫрху ония условия и обстоятелства, които станаха причина за нашето поражение, подробното разглеждане на отделните действия на частите в боевете за пробива на южния фронт не е от сѫществено значение. Поради туй, в тази глава за действията при Добро поле ще се говори само дотолкова, доколкото това е потребно, за да се извадят заключения за целесѫобразността и своевременността на известни отговорни разпореждания на по-големите началници.

Както се изтѫкна в предходната глава, готвената от Сѫглашението атака по посока на Добро поле не беше изненада за бѫлгарското командуване. За тази атака бяха предупредени всички щабове, а най-вече щабовете на 2. и 3. дивизии, гдето много по-рано от деня на атаката беше обявено положение на повишена бойна готовност. При все това там противника успя да реализира една победа без големи усилия и без много жертви.

Фактите са познати. Вѫзползуван от маневрената си способност и от онази пълна инициатива в действията, която абсолутната пасивност на бѫлгарите му беше предоставила, противника през юлий и август беше успял да сѫсредоточи значителни сили срещу фронта на нашите 2. и 3. дивизии. След като завѫрши спокойно всичките си подготовителни работи, неприятеля започна огневата подготовка на решителната атака на 14. септемврий сутринта. Артилерийски огѫн от 570 орѫдия и минохвѫргачки се изсипа с небивала сила вѫрху позициите на бѫлгарските полкове, които бранеха участѫ-

ците от двете страни на р. Доброполска. Този огън, който продължи 24 часа, беше приковал защитниците на позициите в окопите и в закритията. На 15. септември сутринта гъсти неприятелски пехотни вериги се понесоха в атака. Неприятелската артилерия, която беше извършила своето дело на разрушение и беше разчистила вече пътя за напредване на пехотата, продължаваше да обстрелва близкия тил на нашата позиция. Малобройните защитници на позициите не издържаха срещу постоянно повтаряния натиск на една след друга следващите неприятелски вериги и почнаха да се отдръпват от укрепената си позиция. Веднъж изгубена първата и единствена укрепена линия, пробива беше направен, и войските почнаха да се отдръпват бързе назад, без даже понякога да оказват каквато и да било съпротива на противника. Изпращаните постоянно подкрепления не смогнаха да задържат положението. Увлечени от общата вълна на отстъпващите войници, те не можаха да окажат възможната съпротива на противника и го оставиха да увеличи лесно успехите си. На 20. септември тези успехи бяха вече толкова големи, че главното командуване се видя принудено да заповяда отдръпването на целия фронт на XI. и I. армии на позадни позиции. На 23. септември противника зае Прилеп, на 24. същи неговите авангарди влязоха в Щип, а на 28. септември той беше със своите части пред Скопие и Царево-село.

При тези обстоятелства причините, които доведоха армиите на Съглашението за две седмици до старите предели на българското царство, не могат да бъдат разглеждани с едностранчивост. Дълбоки военни и обществено - политически причини, някои от които бяха вече изтъкнати, подготвиха това наше поражение, което ще тегне на много поколения.

За по-голяма нагледност при разглеждане на причините, които оказаха влияние за непосредствения пробив на фронта, ние ще ги разделим на обективни и субективни. В първия род причини ще групираме онези

фактически данни, които са неоспорими и не се поддават на различна преценка: позиции, сили, материално положение, морално състояние на войските. Второто поделение ще побере онези условия и обстоятелства, които се поддават на преценки, които, естествено, не могат да бъдат споделени от всички: оперативни разпоредби, ход на бойните действия, командуване.

а) Обективни причини.

1. *Позиции.* Закрепени от две години на едни и същи места, нашите войскови части работиха с прилежание и настойчивост да създадат една система на укрепления, които да запазват колкото може по-добре живата сила от поражението на неприятелският огън и да гарантират защитата на позициите с минимално число бойци. В това отношение, като се държеше сметка за опитите от войната, беше направено твърде много, и повечето от участъците на фронта бяха организирани в отбранително отношение по начин, че тяхната защита можеше да се смята за сигурна дори срещу няколко пъти по-силен противник, щом защитниците имат солидни морални достоинства.

Въпреки всички давани разпореждания по укрепяването и отбраната на позициите, щаба на действующата армия след падането на здраво укрепените позиции по Яребичните висоти се видя принуден да издаде едно специално предписание*), в което, като се изтъкваха някои грешки по укрепяването и заемането на позициите в връзка с тогавашното състояние на духът у войниците, се заповядваше, укрепяването и отбраната им в бъдеще да става по един точно определен начин. С това щаба на действующата армия въвеждаше един шаблон, който отнемаше на по-долните началници известна част от инициативата по въпросите зе укрепяване, заемане и отбрана на позициите, но към тази мярка щаба на действующата армия се бе видял при-

*) Предписание № 10307 от 24. юний 1918. година.

нуден да прибегне поради страха, който съществуваше у някои началници, да отслабят отбраната на първата линия окопи, за да формират необходимите резерви и поради слабия дух на войските, който налагаше като необходимост, да се определи по възможност точно мястото на всеки войник в боя, и да се ешелонира отбраната в дълбочина.

Това предписание в съществената си част определяше:

1. при организиране на отбраната да се устроят поне две позиции, отстоещи една от друга от 3 до 5 километра;

2. всяка една от тези позиции да бъде организирана в дълбочина, като се построят три линии окопи, отстоещи една от друга на 80—200 крачки, защото една единствена *линия не е в състояние да издържи съсредоточеното усилие на неприятелската артилерия;*

3. зад по важните участъци на позицията, на около 300—500 крачки, да се построят преградни позиции;

4. в първата линия окопи да се построят малки подслони и окопи само за дежурните отделения и постове; повечето подслони и галерии да се строят във втората и третата отбранителни линии;

5. първата линия окопи да не се заема навсякъде; в нея да се разполагат дежурните отделения (постоветѣ), които поставят само двойни часови. Назначението на тези отделения е да откриват настъплението на противника и да донасят за това. Когато неприятелят атакува независимо от количеството му, *дежурните отделения остават на местата си и продължават борбата,* и само когато противника премине изкуствените препятствия те се оттеглят на втората отбранителна линия;

6. неприятелският удар се посреща на втората линия. Тази линия се заема от ядрата на ротите, назначени в бойна част. Нито един от защитниците на тази линия няма право без особена заповед да се отдръпне назад. *Даже ако противника прегази тази линия, борците остават на нея и продължават борбата.*

Спре ли се противника на пѫрвата линия, частите от втората линия извѫршват поврътно нападение веднага, без да чакат ни заповед, нито поддръжките от третата линия;

7. третата линия окопи е линия на поддръжките и изходно място за поврътните нападения. Тук се разполагат ротите от дружинната поддръжка, а когато бѫде уяснено, че противника ще атакува, тогава в тази линия трябва да се притеглят и части от полковата поддръжка; поради това на тази линия трябва да има достатъчно галерии и подслони за запазване поддръжките от поражение до вкарването им в действие;

8. ако противника достигне нашата втора линия, от третата линия се повежда поврътно нападение. Най-удобния момент за това е, когато неприятеля започва да минава втората линия окопи. Тогава с едно решително и безогледно втурване напред поддръжките атакуват с твърда воля да вѫзстановят пѫрвоначалното положение.

Тези сѫ накратко по-сѫществените разпореждания, които главнокомандующия заповяда да се вземат за строго и неуклонно изпълнение, като подкани началниците да положат усилия и настойчивост по изграждане на позициите сѫгласно тези начала, осветени от бойния опит, както и да подготвят и поддържат бодрия дух на частите за предстоящата борба.

Изобщо, това предписание поставяше твърде определено, без всякакви условности, въпроса за укрепяването и защитата на позициите. Наистина, за голяма част от фронта нямаше нужда от тези напомняния, понеже там отбраната беше организирана действително солидно и напълно според изискванията на опитите от войната, обаче някъде, за сѫжаление, оставаше още много да се желае и много да се прави.

Един от най-слабо укрепените участъци на южният отбранителен фронт беше безсѫмнено участъка, срещу който противника поведе атаката си. За тази решителна атака главното командуване на сѫглашенските армии

в Македония беше определило пространството между р. Лешница и в. Петерник, т. е. един фронт около 23 километра, който се заемаше от една бригада от 3. п. Балканска и две бригади от 2. п. Тракийска дивизия. Местността тук е планинска и твърде пресечена, а в източната си част п окрита с гъста гора. Височината на върховете тук достига 1700—1800 метра над морското равнище. Тази височина сравнително се намалява, колкото се отива по на запад, и към реката Лешница тя достига около 1200 метра. Местността в тила на позициите е мъчно достъпна и образува ред гребени с обща ориентировка от изток към запад, които са пригодни за отбрана срещу един противник, който настъпва от юг към север.

Позицията, която българските части заемаха в този участък, беше линията, на която те задържаха натиска на противника към края на 1916. година, след изгубването на Каймакчалан. Изобщо, в тактическо отношение позицията като линия не беше лоша, ако се сравнява с тази на противника, и ако се гледа на нея като на един последен етап за отиване напред. Тя обаче беше трасирана от самите условия на боя и като такава имаше недостатъци. В непосредствена близост до позициите на неприятеля, тя не можеше да бъде една позиция за упорна защита. Необходимо беше избирането на друга една линия по-назад, която да позволява едно по-спокойно и по-съобразено с изискванията на тактиката и фортификацията укрепяване. Това важно условие не беше спазено, и, за голямо нещастие, в продължение на две години всичкото внимание беше обърнато главно към подобряване съобщенията в тила и към изграждането на една линия окопи съвсем близу до окопите на противника — обстоятелство, което правеше работата много трудна и малко продуктивна.

Тъй атаката на неприятелските войски завари защитниците на атакуваният участък разположени на една единствена позиция, състояща се от един окоп, а някъде само с

два-три реда окопи, но с телени заграждения само предпървата линия окопи. По такъв начин отбраната беше лишена от дълбочина, понеже нямаше подготвена втора позиция, върху която да отстъпят разбитите на първата позиция войски, и където да се закрепят пристигащите поддръжки.

Наистина, участъците, които имаше да се укрепят, бяха много големи, но ние оставаме с убеждението, че, ако имаше повече система в работата, в продължение на две години можеше да се направи нещо повече от това, което бе направено. За нас е важно сега да констатираме, че позициите на 2. и на 3. дивизии не отговаряха нито на едно от условията, определени в предписанието на щаба на действующата армия, и, следователно, защитата на тези позиции не можеше да бъде водена, въпреки достоинствата и качествата на живата сила, с надлежната упоритост и гъвкавост.

Във 2. п. Тракийска дивизия заповед за системно укрепяване на позициите в дълбочина бе издадена през м. август 1918. година от новия началник на дивизията генерал Русев, който замени генерал Бурмова, повикан да заеме длъжността началник на щаба на действующата армия. До тогава, според свидетелството на новия началник на дивизията, било е работено с редко усърдие по укрепяването на първата линия окопи, но нищо не било сторено за системно укрепяване на позициите в дълбочина [1]). Колкото се отнася до 3. дивизия, там работата беше още по-зле. В една заповед по тази дивизия [2]), издадена, за съжаление твърде късно, едва на 8. септември 1918. година, се казва:

„Някои участъци по позицията не са укрепени в дълбочина, както сега се организират позициите, а е приготвен за отбрана само първият окоп. *Той даже на места не е приспособен за стрелба.* Втората и третата линия окопи, преградните и междинните позиции не са напълно организирани".

---

[1]) Доброполе и 2. п. Тракийска дивизия от Ив. Ат. Русев.

[2]) Заповед № 52. от 8. септември 1918. година.

По-нататък същата заповед, като говори за отбраната на позицията, предписва на частите да я заемат в дълбочина — теоретично нареждане, което не можеше да бъде изпълнено поради туй, че не беше съобразено с истинското положение. Действително, ако се гледа на книга, всичко беше предвидено за ешелониране на отбраната в дълбочина. От представените в щаба на действующата армия отчети и според дадените сведения, на атакуваният от противника фронт се намираха три позиции (гл. карта 1 : 200,000):

I. позиция — от в. Скалиста, р. Доброполска, в. Гръцки пост, Продановата висота, Ветерник, Баховския рид, Ковил, Борис, с. Зборско, с. Тушин, с. Нънте и в. Мала дрена.

II. позиция, която даже се нарича главна, — линията на Бригадната височина, Голям и Малък Козяк, Камила, Мечи камен, Пулевиц, Прашник, Блатец, Голубец, Рудари, Дрян.

III. позиция (междина) — в. в. Хлебар, Кравица, Кукуруз, Ковил, Преслап, Червена вода, Рупите, Малък дрян.

Всички тези позиции обаче, както се вижда и от заповедта на началника на 3. дивизия от 8. септември, съществуваха само на картата. По тях не беше работено. И, ако повече от две години не бяха стигнали, за да се направи една линия окопи, може да се предположи, за колко време е щяла да бъде изпълнена тая обширна програма, която вън от тези три горни позиции предвижда дори и построяването на една запасна позиция на линията Мечи камен, Тополец, Дуденик, Пожаревиц, Рудари.

И тъй, неоспорим факт е, че позицията на атакувания фронт не беше приготвена за упорна отбрана; нямаше даже организирана нито една позиция тъй, както не само с предписание № 10,307 се заповядаше, но както още в началото на 1917. година беше установено с издаденото от щаба на действующата армия упътване за укрепяване на позициите. По този начин борбата с противника през време на атаката беше водена само на първата отбранителна линия, гдето бяха

сѫбрани всички сили и средства, понеже друга укрепена линея по-назад не е имало, следователно, боят е протекѫл при най-несгодни за нас условия. Поради туй успеха на противника бе сравнително лесен.

Следователно, както в 3., тѫй и вѫв 2. дивизия, имаше приготвена за отбрана само една позиция. Но и тази позиция не беше организирана за упорита и продѫлжителна сѫпротива. Опита беше показал, че една позиция, организирана за упорита отбрана, трябва да има три непрекѫснати линии окопи на разстояние от 80 до 200 крачки една от друга. Тези предели бяха установени от необходимостта, да не може неприятелската артилерия да поразява едновременно две последователни линии окопи, и да могат да се извѫршват своевременно и бѫрзо повѫтните нападения срещу противника, който е успял да заеме една от линиите. Такава организация на позициите не сѫществуваше. Вѫв 2. пехотна дивизия положението беше сравнително по-добро, но в 3. пех. дивизия на голямо протежение позицията имаше приготвен за отбрана само един окоп, който дори не всякѫде беше приспособен за стрелба. Как при тези условия защитата ще може да се ешелонира в дѫлбочина и да води борбата с онази последователност и постепенност, които при сѫвременния силен артилерийски огѫн са необходими за успеха? За отбелязване е факта, че никоя от по-големите командни инстанции не беше се намесила да коригира едно положение, което, ясно беше, не отговаряше на разпоредбите, давани от щаба на действуѫщата армия още от 1917. година. А тук имаше три командни инстанции над дивизиите: 61. корпус, XI. армия и армейската група Шолц. Трите тези инстанции бяха германски, и вѫпреки големия боен опит, който германските началници имаха от западния боен фронт, те не се намесиха, за да се поправи своевременно едно положение, в което липсваше предвидливост за утрешния ден. Наистина, през месец юлий 1918. година германското командуване поиска от главнокомандующия да смени началника на

3. дивизия, но в това искане не се правеше никакъв намек за неудовлетворителното и недостатъчно укрепяване на позициите.

Вижда се, прочее, че позициите на 2. и 3. пехотни дивизии не бяха укрепени както трябва. Че е могло да се направи нещо повече, е безспорно. За това е било необходимо само да се работи с по-голяма система, да не се прахосват и без туй малкото работни ръце за извършване постройки, които можеха да бъдат отложени запо-благоприятно време, и да се прибегне към още по-широко използуване работата на местното население.

И тъй, като първа обективна причина за успеха на атаката на противника трябва да се изтъкне слабата и неотговаряща на съвременните изисквания организация на фортификационните работи по атакувания фронт.

2. *Съглашенски и български сили.* Както се каза, противника беше избрал да атакува участъка между р. Лешница и в. Петерник. Атаката в тази посока е била решена още в края на месец юний, когато почват и приготовленията за изпълнението ѝ. Наистина, в продължение на нещо повече от два месеца съглашенското командуване извърши една работа, която не беше от леките, особено по отношение подобряването на съобщенията и настаняването на тежката артилерия.

За атаката на казания горе участък генерал Франше д'Епере беше съсредоточил цялата сръбска армия от шест дивизии, две французки дивизии (122. и 17. колониални) и 38 тежки батареи с калибър между $10^1/_2$ и $15^1/_2$ сантиметра. Към деня на атаката противника разполагаше с една бойна сила от 75 дружини, около 40,000 пушки с 570 оръдия и минохвъргачки [1]). Около

---

1) Артилерията на противника се състояла от:

88 оръдия и гаубици	. . . . .	155 м. м.
48 „ „	. . . . .	120 м. м.
16 „ „	. . . . .	105 м. м.
140 планински оръдия	. . . . .	65 м. м.
142 полски „	. . . . .	75 м. м.

72 средни и леки минохвъргачки.
12 тежки минохвъргачки.

150 от орждията бяха тежки, а между минохвържгачките имаше дванадесет 24-сантиметрови. Разпределена по общия атакуван фронт, тази бойна сила даваше $1^1/_2$ дружина и 25 орждия на километър.

Удара на противника обаче не бе насочен равномерно по целия фронт. Той беше нанесен главно вържху позициите между Сокол и в. Петерник на един фронт, по права линия, около 9 километра. Срещу този участък именно бяха сързредоточени три сръбски и двете френзски дивизии = 48 дружини заедно с голямата част от тежката артилерия. По такъв начин в този участък, гдето собствено се извършши и неприятелския пробив, противника разполагаше с по пет дружини и с повече от 40 орждия на километър.

Срещу тези неприятелски сили българското главно командуване можеше да противупостави 18 дружини, 74 орждия, 45 минохвържгачки и 204 картечници от 2. пех. дивизия и втората бригада от 3. п. дивизия (7 дружини*, 18 орждия, 15 минохвържгачки и 64 картечници).

Вън от тези сили, към застрашените за атакуване пунктове можеха да бъдат притеглени още първия ден 3 дружини от 53. пехотен полк и две дружини от 80. пехотен полк, тъй че, общо по целият атакуван фронт, при най-благоприятни условия, можеше да се разполага с 30 пехотни дружини срещу 75 на Сръглашението и сръс 125 орждия и минохвържгачки срещу 570. Както се вижда от това, противника беше успял да сързредоточи една сила, която надминаваше $2/^1_2$ пъти нашата пехота и четире пъти нашата артилерия. Дойдем ли обаче до участъка между в. Сокол и в. Петерник, на които непосредствено се нанесе решителният удар, ще видим, че превъзходството значително се изменя в полза на неприятеля.

Отбраната на участъка, гдето противника щеше да нанесе решителния си удар, беше вързложена на една бригада от 8. п. дивизия, която влизаше в сръстава на

* Една дружина от 80. пехотен полк в поддръжка.

2. п. дивизия, и на една бригада от 3. п. дивизия. Общата бойна сила на тези части, заедно с поддржжките на дивизиите, които можеше да се притеглят за действие в тази посока, беше 18 дружини, 48 орждия и 42 минохвржгачки. Срещу тези сили противника држжеше 48 дружини и повече от 420 орждия и минохвржгачки. Превзходството му, следователно, беше три пжти по-голямо за пехотата и пет пжти по-голямо за артилерията и минохвржгачките. Това превзходство на противника обаче се чувствуваше много по-силно поради туй, че неговата артилерия беше от по-голям калибжр, и защото броя на минохвржгачките в сравнение с този на орждията не надминаваше 25%, когато у нас това сжотношение достигаше 90%.

Да балансира това числено надмощие на противника бжлгарското главно командуване нямаше вжзможност. Всичките резерви, които се намираха в разпореждане на армиите и на щаба на действующата армия, вжзлизаха на 29 дружини сжс 62 орждия и 272 картечници. Главното неудобство за употребление на тези резерви беше, че те бяха разхвжрлени зад целият отбранителен фронт на действующата армия, и нямаше абсолютно никаква вжзможност, те да бждат сжсредоточени на време. Тези резерви бяха разположени в пунктовете, указани на картата (приложение 4), и най-близките части можеха да стигнат, при усилен марш, кжм Добро поле едва 24 часа след получаване заповед за тржгване.

Но друго важно неудобство имаше в употреблението на тези резерви. Те се сжстояха от отделни полкове и батареи и, следователно, бяха предназначени да запжлват малки празнини, които се явяват на фронта. Липсваше обаче една голяма организирана част, която би могла да изпжлни една сериозна задача, за да поеме отгоре си фронта на една цяла дивизия, която отстжпва, след като е била бита. Това беше една слабост, която се сжзнаваше, но не можеше да се поправи.

И тжй, като втора обективна причина за успеха на противника срещу Добро поле трябва да се изтжкне

малобройността на войските ни и слабостта, отдалечеността и раздробеността на нашите резерви.

3. *Дух и дисциплина.* След онова, което се каза в глава VI. за моралното състояние на армията изобщо, остава твърде малко да се добави за духа в частите на 2. и 3. дивизии. Тези две дивизии не правеха изключение от общото; напротив, имаше всички белези, по които можеше да се заключи, че положението беше до известна степен по-лошо.

От показанията на мнозина очевидци, както и от документите, се установява, че дисциплината в частите, на които се падна да понесат удара на съглашенските войски, е била понизена в значителна степен много месеци преди почването на неприятелската офенсива.

На първо място трябва да се посочи изчезването на онази почитателност, която подчинените дължат на началниците си. Навсякъде при отдаване чест на началниците и в отговорите се забелязваше една напуснатост и мекушавост, която не отговаряше вече на ония изисквания, които налага военната дисциплина. Тези нарушения постепенно стигнаха до там, че почнаха да се изразяват в явни колективни непокорства и в престъпни действия, насочени срещу началниците.

Още през месец април имаше случаи, когато войниците отказваха да отидат на работа на позициите, като заявяваха на началниците си, че те вече не искат да се бият; а през юний, юлий, август и септември се случиха и посегателства върху живота на някои офицери, твърде настойчиви в желанието си да поддържат строга дисциплина. По такъв начин престъпността в частите беше голяма, и военните съдилища не смогваха да разгледат всичките дела. Впрочем, съда вече не плашеше никого, понеже големия брой на осъдените оставяше във войниците убеждението, че след войната те ще бъдат помилвани.

През това време друго едно зло почна да застрашава солидността на фронта. Бягствата на войниците към вътрешността на царството и към противника

зачестиха до степен, че от единични се обѫрнаха на групови. Между 1. май и 1. септември от частите на 2. и 3. дивизии бяха избягали повече от 300 души, значителен процент от които — към страната на противника. Това наложи на българското главно командуване да вземе ред полицейски мерки, които обаче не помогнаха много за ограничаване на злото. Началниците на фронта също тъй правеха възможното. По този повод началника на 2. дивизия казва[1]: „Сформирах във всяка бригада полиция в тила. Наредих окопно охранение и заповядах, да се застрелва всякой, който се опита да избяга към врага — имаше застреляни при вражеските телени мрежи беглеци".

Наред с бягството бяха констатирани и много случаи на самонараняване със цел да се избегне носенето на службата на фронта. Само в 3. дивизия имаше случаи на изкуствено причинени язви по краката и ръцете, които довеждаха понякога до тежки заболявания.

Най-после, агитацията срещу продължаването на войната беше пуснала дълбоки корени и се водеше почти явно. За нейния голям успех спомогнаха, както вече изтъкнахме, крайната умора на бойците, големите лишения, които те търпяха, неуредиците във вътрешността, изгубването вяра в успеха на съюзниците и пр., но тук като че ли всички условия намираха една по-благоприятна почва за развитие, отколкото другъде. Съглашенската агитация беше успяла да си създаде по този начин всички предпоставки за едно разрушително въздействие върху духа на защитниците и да им извести чрез плакарди и позиви, че 15. септември, деня на решителната атака, е ден определен за туряне край на войната по взаимно съгласие между войниците от двете страни.

Въпреки всичките строги законни мерки, които бяха взети, за да се тури край на злото, не беше възможно да се постигне никакво подобрение. Деморали-

---

[1]) Ив. Ат. Русев. Добро поле и 2. Тракийска дивизия.

зацията се усилваше не с дни, а с часове, и на много места в частите на двете дивизии тя се изрази в колективна непокорност. При все това, ако се прегледат донесенията за ежедневното положение, които се получаваха в щаба на действующата армия през дните, които предхождаха неприятелската атака, ще се види, че там се говори за „дух добър", „бойна готовност пълна и добра", когато в действителност дух, морал, па и дисциплина бяха разклатени от основата и не можеха да се смятат дори и за удовлетворителни. Поквара та навсякъде беше пуснала дълбоки корени и не даваше място за увереност в командуването.

Третата обективна причина за успеха на противника през септемврийските дни трябва да търсим, следователно, в моралната поквара на бойците, в които беше силно само желанието, на всяка цена да се тури край на войната.

4. Материални условия. Материалното положение на частите от 2. и 3. п. дивизии по отношение на храната и облеклото беше еднакво с това на другите дивизии, т. е. то никога не беше задоволително. Най-зле в това отношение стоеше бригадата от 8. дивизия, която бранеше участъка между в. Сокол и р. Доброполска, и която, откъсната от своята дивизия, най-силно бедствуваше.

Добитъка в голяма част беше измрял, а друга голяма част, за да бъде спасена от гладна смърт, беше изпратена много назад из полетата на Македония. Това намали в значителна степен подвижността и маневрената способност на частите, особено на артилерийските, и понякога трябваше да се употребят задружните усилия на цял един полк, за да се запрегне само една батарея. А за успешните действия в планинска местност, каквато беше местността в участъците на 2. и 3. дивизии, е необходима подвижност до най-голяма степен.

Тези неблагоприятни материални условия, прибавени към безсменното заемане на позициите и усилената работа, бяха докарали едно положение на неподвижност и преуморяване, което правеше и най-ревностните вой-

ници апатични към службата. Всичко туй не беше от естество да даде на командуването увереност в една активна отбрана на позициите.

По такъв начин, една четвърта обективна причина за нашия неуспех се корени в лошото материално положение на войските, в тяхната преумора, в тяхната слаба маневреност.

*

Сумирани всички тези обективни причини, които обусловят воденето на войната: терен (позиция), сили, дух и материална сигурност, идат да покажат, че българската армия се намираше в едно положение, което даваше малка надежда за добрия ход на работите в бъдеще. Нито една от тези положителни данни не говореше в наша полза. По сили, по дух и по материална обезпеченост противника превъзхождаше нашите войски, и ние не бяхме в положение да допълним несгодите на една слабо укрепена позиция нито дори с по-голяма способност за маневриране. При туй положение надеждите, които се градяха за задържане на позициите със силите, които се имаха на разположение както това твърдеше щаба на армейската група, не отговаряха на една обективна преценка на условията.

Тук е необходимо да се подчертае, че от всички слабости най-опасната слабост беше покварата на войнишкия дух. Нито числото, нито добрите позиции, нито дори отличното оръжие струват нещо, когато няма защитници и борци, които се въодушевяват от една мисъл — да победят или да умрат. А ние при лошия дух нямахме на наша страна нито превъзходството на оръжието, нито това на позициите. В туй отношение за издръжливостта на българската армия можеше да се направи една предварителна сметка. И тази сметка беше направена. Тя на много пъти беше посочвана на върховното командуване, но българските предупреждения не бяха нито чути, нито разбрани от германците.

И сега, като се знаят неблагоприятните условия, в които се намираше и живееше българската армия, един

въпрос се слага сам по себе си: можеше ли с тези сили и средства и при познатото морално състояние на войските да се ограничи поне чрез по-целесъобразни действия първоначалният успех на противника, и да не се допусне, той да се разрази в една катастрофа. На този въпрос ще се помъчим да отговорим в следните бележки, които засягат субективните причини на нашето поражение.

Б. Субективни причини.

1. *Предварителни разпоредби.* Както е известно, голямата оперативна задача на българската армия на южния фронт се заключаваше в това да бъде стража на позициите, които заемаше, като възпре и сломи всеки опит на противника да мине в настъпление. Българското главно командуване мислеше, че силите, с които се разполагаше на южния фронт, бяха достатъчни за изпълнение на тази пасивна задача до тогава, до когато не беше се намесила във войната цялата гръцка армия. Когато стана известно, че гръцката армия е напълно мобилизирана, и че някои гръцки дивизии са се явили вече на фронта, българското главно командуване побърза да предупреди, както върховното командуване, така и правителството, че с разполагаемите сили може да се уравновесят най-много силите на сърбите и гърците, но че нещо повече българската армия не може да стори, понеже умората, моралната слабост и нищожната маневреност не даваха никакво основание да се вярва, че българските войски са способни на по-големи усилия от тези на Съглашението.

Когато стана известно, че неприятеля готви един голям удар главно срещу позициите на Добро поле, главното командуване се задоволи само да даде известните разпоредби за поддържане пълна бойна готовност в частите, срещу които се предполагаше, че удара ще бъде насочен, а също тъй да усили застрашения фронт със съвсем незначителни поддръжки пехота и артилерия.

Както споменахме в гл. IV., въпроса за посрещането на един решителен удар от страна на противника

беше обсѫждан в щаба на действующата армия. Идеята, да се посрещне неприятелският удар не чрез право противудействие на резервите, а чрез един самостоятелен удар в някой друг пункт на неприятелските позиции, беше намерила одобрението на главнокомандующия. Скоро обче тази идея трябваше да бѫде изоставена, понеже след заповяданите, няколко месеца преди атаката, приготовления за настѫпление пред фронта на II. армия главнокомандующия се убеди, че подобна самостоятелна операция е много трудна. Действително, командующия II. армия беше донесѫл, че при сѫществуващото морално сѫстояние на войските и при нищожната маневреност на частите, да се разчита на успех при едно настѫпление оттатѫк Струма, е сѫмнително.

Когато в началото на месец септември стана явно, че сѫглашенските войски готвят една решителна атака, начина за отбиване на тази атака не беше даже разискван в щаба на действующата армия. Както главнокомандующия генерал Жеков, който замина на лечение на 8. септември, тѫй и началника на щаба му генерал Бурмов стояха на гледището, че удара трябва да се посрещне чрез засилване войските в атакуваният участѫк. Мнението на армейската група пѫк, какво тя е сигурна, че с разполагаемите резерви ще може да задѫржи натиска на сѫглашенските войски, идеше да успокои щаба на действующата армия вѫрху правилността на взетото решение.

Точи начин на действие в продължение на три години нито веднаж не беше се оказал непригоден. Пасивната задача на бѫлгарската армия да печели време, докато Германия победи противниците си на западния фронт, позволяваше да се избягват големите операции, които вѫн от туй, че са рисковани, но изискват и много жертви. Да се ограничи успеха на противника, следователно, чрез изпращане на подкрепления кѫм атакувания фронт, беше едно решение, което отговаряше на стратегическата цел, която бѫлгарската армия имаше да достига.

По такъв начин, както щаба на действующата армия, тъй и щаба на армейската група фон Шолц при размисляването на резервите излизаха от решението да противупоставят на удара на неприятеля една пасивна съпротива в участъка, който той ще избере за атака. Никаква мисъл не само за изпреварване на противника в действията, но и за един контър-удар в началото на септември не беше предварително разисквана пред вид на това, че маневрената способност на частите беше нищожна. Всичките предварителни разпоредби клоняха, да се отбие удара на противника чрез противустоене върху заеманите позиции, но и в това отношение разпоредбите за засилване на частите от 2. и 3. пехотни дивизии се правеха с една мудност, която показваше, въпреки всички външни белези, че разните командни инстанци нямаха още пълната сигурност, че неприятеля ще атакува само при Добро поле.

През това време командующият Източните съглашенски армии в Македония беше приготвил своя план за разбиване на българския фронт. Този план е бил съобщен на армиите с особена инструкция, изпратена на 31. август[1]). В тази инструкция се казва:

„Общата офенсива има за цел пробиването на неприятелския фронт и разбиването на българските армии със цел да се добие един решителен успех.

А. Една главна централна атака, която ще извършат френско-сръбски сили, трябва да разбие 2. и 3. български дивизии и да се насочи в най-скоро време към Неготин, Кавадарци, за да среже на две българските армии.

Б. Когато тази атака напредне и започне да заплашва вардарската комуникационна линия, англо-френско-гръцки сили ще атакуват източно от Вардара I. българска армия, за да ѝ попречат да се устрои и отбранява комуникацията в долината, която е от грамадно значение за по-нататъшните операции.

---

[1]) „Офенсивата на Източните съглашенски армии“ от полковник Юнцижер.

В. По-сетне напредването на централната атака ще се последва от едно комбинирано действие, водено с войските, които са западно от р. Черна, и със част от войските на централната атака по посока на Прилеп; след това успеха ще се разшири към запад и север чак до Скопие.

Г. Гореизложените на кратко операции ще бъдат по-късно допълнени на изток с друга една операция, водена със част от английската армия заедно с гръцки войски, със цел да падне отбраната на Беласица, и да се заеме Рупелското дефиле.

Всичките тези операции съставят първата фаза на нашата офенсива.

Д. С първата фаза на действия ние мерим на първо място унищожаването на организираните неприятелски сили, гарантираме се освен това срещу една случайна неприятелска реакция, като се стараем да добием база, обслужвана с добри съобщения с тила на армиите.

На края на първата фаза ще трябва да се заеме следното разположение:

Французката източна армия — Тетово, Качаник Куманово.

Сръбската армия — Кратово, Кочани.

Групата дивизии — Радовиш.

Английската армия — Струмица, Св. Врач, Мелник Крушево.

Гръцката армия — Зърнево, Серес".

По-нататък, във втората част на инструкцията, се казва, че крайните обекти за достигане през втората фаза са Ниш и София.

Тази инструкция е важна в две отношения:

1) В нея се говори за успеха на действията с една сигурност, която не оставя място за съмнение. Върху какво почиваше тази увереност? Не иска и дума, тя се основаваше върху пасивното държане на българските войски, които в продължение на две години не бяха дали знак за живот, и върху онази слабост на духа на българските части, която беше добре известна на фран-

цузкото командуване, и за която говори генерал Момбелли в речта си към италианските войници.

2. Главната атака е възложена на френско сръбски сили. Вън от артилерията, която беше изключително французка, французите дадоха за произвеждане на главната атака две пълни французки дивизии, на които се възложи да извършат непосредствено и пробива. По този повод полковник Юнцижер казва: „Сръбското висше командуване трябваше да си пази силите; единственото средство, да се осигури пълната подкрепа на сръбската армия, беше — да й се отвори пътя към нейното отечество. Един път позицията на противника пробита, тя можеше, на открито поле, да прояви напълно своята бойна способност в планинската местност и по-добре от всички отчаяно да преследва".

Така предварителните разпореждания на нападателя носеха отпечатък на смелост, която не държи сметка за волята на отбраняващия се, но в същото време те почиваха върху едно разумно комбинирано сътрудничество между войските на разните съюзници.

Колкото се отнася до българската армия, тя беше лишена от всякаква свобода на действие, чрез която само се достигат на война положителни и големи резултати. Тя трябваше да следи всяко мърдване на противника, за да взема съответни мерки за защита. И в това отношение, може да се каже, българското командуване беше подчинило своята воля на волята на командующият Източните съглашенски армии. Към това трябва да прибавим още, че дивизиите не бяха проучили предварително, как ще организират отстъплението си, ако противника ги отблъсне от позициите, които възнамеряваха да заемат.

От тук и първата субективна причина, която беше от значение за крайният изход на борбата, и която съществуваше от две години, се заключаваше в липсата на инициатива у българското командуване и в пълното подчинение на решенията, които то вземаше, на волята на неприятеля. Това вече беше първата крачка към поражението.

2. *Действията от 14. до 20. септември.* Борбата за пробива на южния фронт почна на 14. септември в 6 часа сутринта. Ние няма да описваме, как е била заета за отбрана позицията на 2. и 3. дивизии, нито как са протекли отделните моменти на боя. Онова обаче, което още от сега може да се каже в тежест на отбраната, то е, че тя не можеше да бъде водена рационално и съобразно с изискванията на съвременният отбранителен бой. Поради отсътствието на една позиция, която да съдържа материалните елементи за една упорна отбрана, естествено, отбраняващия беше принуден да постави в единствения съществуващ окоп значителни сили, вместо само дежурни отделения. По такъв начин войските, подложени на терорът от силният артилерийски огън, трябваше да водят главната борба на предната линия, при тежки условия.

За отбелязване е, че първия ден на офенсивата, 14. септември, беше ден на силен артилерийски огън. Пехотните действия бяха слаби и никъде на фронта не постигнаха трайни успехи. Жертвите от наша страна не бяха големи, обаче силния неприятелски артилерийски огън беше оказал голямо морално въздействие върху войските.

Новите средства за борба подлагат бореца на страшни изпитания. Наистина, не всеки снаряд достига своята цел, не всеки куршум—своята жертва, но всред страшния гърмеж и под постоянната угроза на смъртта нервната система става тъй напрегната, че често пъти бойците изпадат в едно положение, което ги прави неспособни да се подчиняват на всяка разумна повеля на волята. Върху това обстоятелство трябва да се обърне особно внимание, когато се преценяват действията на бойците.

През този ден стана ясно, че противника ще нанесе решителния си удар пред левия фланг на 2. и десния фланг на 3. дивизия; същевременно с това обаче бяха констатирани нови сериозни групирания на неприятелски войски към Битолския фронт, гдето артилерий-

ската дейност беше сѫщо тѫй засилена. Поради тази причина щаба на XI. германска армия насочи част от резервите си в тази посока.

Изобщо, поради усилената огнена дейност източно от Черна и на Битолския фронт щаба на армейската група и щаба на XI. армия направиха следните разпоредби:

1. Два пехотни полка (53. и 81.) заедно с две батареи и едно германско картечно отделение, се дадоха в разпореждане на 61. корпус. На 16. пехотен полк бе заповядано да се доближи зад фронта на 2. дивизия.

2. Целия 73. пехотен полк и 12. германска йегерска дружина бяха изпратени за село Беранци в близост до 1. и 6. дивизии пред вид на неуясненото положение на Битолския фронт. Рано сутринта на 15. септември пехотните части на 17. колониална и 122. французка дивизии в последователни гѫсти вериги атакуваха бѫлгарските позиции от двете страни на р. Доброполска и в кратко време добиха важни резултати. Малобройните защитници, останали на пѫрвата позиция, се опитаха да окажат сѫпротива на неприятелските части, но, силно потресени от артилерийският огѫн, не издѫржаха при вида на неприятелската пехота, която решително се катереше по стрѫмните склонове на нашите позиции. Така, някѫде без борба, на места след големи усилия и след много атаки и контѫр-атаки, сѫглашенските войски заеха пѫрвоначално позициите непосредствено от двете страни и южно от Доброполското блато. Кѫм 4 часа след пладне цялата пѫрва позиция между Сокол и Петерник беше в ръцете на противника. Тѫй пробива беше свѫршен.

Пред растещия натиск на сѫглашенските войски бѫлгарските полкове получиха заповед да се отдѫпнат и организират за отбрана на позициите южно от с. Градешница, в. в. Яребична, Цар Фердинанд, Тунджански гребен, Бригадната висота, Козяк, Камила, Мечи камен, Преслап. Разстроените и умаломощени защитници, броя на които беше останал сѫвсем малѫк,

се оттеглиха към посочените пунктове, след като пожертвуваха по-голямата част от своята артилерия.

Този бързъ успех на неприятеля върху единъ широкъ фронтъ се явяваше твърде обезкоителенъ поради разстройството на частите (донесенията гласяха, че полковете отъ 2. бригада на 3. дивизия били останали съ по 100—200 бойци), поради липсата на каквито и да било фортификационни работи върху опредѣлената за заемане позиция и най-после поради невъзможността, да се изпратятъ своевременно значителни и добре организирани подкрепления.

Какъ е протекълъ въ подробности боя презъ този денъ, за насъ не е отъ значение. Важно е да се отбележи само, че бързият успехъ на противника се дължи на голѣмото морално угнетение, което силният артилерийски огънъ бѣше причинилъ върху защитниците, които, и безъ това съ не особена морална стойкостъ, поради причините, които изложихме, се почувствували деморализирани, още повече и за туй, че при една отбрана, която се води при такива неблагоприятни условия само върху единъ окопъ, влиянието на началниците мъчно се чувствува. При тази отбрана войниците бяха изоставени сами на себе си, поради което те някъде и преждевременно са напущали местата си. Още въ 6 часа сутринта на 15. септемврий са били забелязани масови отдръпвания на войници отъ полковете на 2. и 3. дивизии къмъ тила, вслѣдствие на което позициите са били оголвани, и на противника се даде възможностъ да заеме нѣкои пунктове почти безпрепятствено.

Тѣзи отстъпващи войници внасяха деморализация и униние навсякъде, презъ където преминаваха. При това положение и поддръжките, изпращани за засилване на фронтъта и затвърдяване на положението чрезъ контръатаки, проявяваха слаба, дори и нищожна активностъ, а някои отъ тѣхъ дори отказаха да се бият.

Бъдещият историкъ ще установи, че 15. септемврий бѣше съдбоносенъ денъ за защитата на позициите. Понататъкъ великото дѣло на България можеше да бъде

спасено само чрез намясата на своевременно изпратена голяма сжюзна помощ.

В една анкета по тези действия, произведена на другия ден след нашето поражение, се казва: „На 15. септемврий 1918. год. ратниците, които заемаха позициите на 2/3 и 1/8 бригади, укрепявани и отбранявани почти $2^1/_2$ години от самите тях при условия и несгоди не по-леки от настоящите, в по-голямата си част убити духом и деморализирани от престжпна пропаганда, под гнета на неприятелската артилерия разколебани и изгубили вяра в своята мощ, не бяха в сжстояние да се противупоставят с подобаващото самопожертвуване на неприятелския натиск и, като се поддават на неговият удар, дават му вжзможност да пробие и отвори фронта на позициите им, за да ги обхваща и изненадва от всяка страна".

Показаните през този ден загуби, като се вземе под внимание наличното число на хората в полковете, бяха твжрде големи. Те достигаха средно 40—50% от общия брой на бойците. Трябва обаче да се има пред вид, че в тези загуби влизаха голям брой пленени и отлжчили се от частите си войници. Загубите на атакуващия, според сведения, черпени от щаба на източните сжглашенски армии, достигаха на около 1,200 убити и ранени.

Това, което стана при Добро поле, не трябва да ни очудва. Опитжт от войните отдавна е показал, че и най-храбрите и най-калени в боевете войници са готови да се деморализират; колко повече това можеше да се очаква от войници, моралното разтление на които беше захванало да се чувствува много месеци преди деня на атаката. Че е имало отделни случаи на героизжм, на безподобно самопожертвуване, на силни контраатаки и повржтни нападения, не иска и дума, но изобщо издржливостта на бойците не стигна онези граници, които тя беше достигнала в тежките и с големи жертви водени боеве през есента на 1916. и пролетта на 1917. година.

На 15. септемврий вечерта командните инстанции бяха уведомени за размера на неприятелският успех и

за понесените жертви. При това положение, както щаба на действующата армия, тъй и щаба на армейската група фон Шолц, който имаше пълна свобода на действие, намериха, че все още е възможно да се поправи положението чрез изпращане на подкрепления. Тези командни инстанции нямаха точна представа за моралното състояние на войските и мислеха, че противника, поради понесените от него загуби, не ще може да има бързи успехи в един труден планински терен, който дава възможност на отбрани войници, снабдени с няколко картечници и оръдия, да оказват дълга съпротива на много пъти по-силен противник. Поради туй разпоредбите, издадени от щаба на действующата армия, се ограничиха в насочване към атакувания фронт на 14., 16., 49., 81. и 87. пехотни полкове, две германски дружини и пет батареи.

В същото време, за да се облегчи командуването на 2. и 3. дивизии, щаба на армейската група разпореди, да се формира нов дивизионен участък от деснофланговата (2/3) и левофланговата (1/8) бригади от 3. и 2. дивизии, под началството на германския генерал фон Ройтер. Това беше една мярка, която идеше доста късно, и която трябваше да се вземе много по-рано, преди деня на атаката.

В същия ден се разпореди до армейската група фон Шолц да заповяда на частите да задържат на всяка цена линията: Тунджански гребен — Бригадната висота — Козяците — Преслап до пристигането на насочените към тази линия поддръжки. На фелдмаршал фон Хинденбург бе телеграфирано да изпрати бързо 6 дивизии съюзна помощ, а правителството бе замолено да подкрепи това искане на българското главно командуване.

Така деня 15. септември отбеляза един решителен успех на неприятеля, дължим както на неговото голямо числено превъзходство, тъй и на намалената издръжливост на нашите войски, които в голямата си част излязоха от ръцете на своите началници.

На 16. септември съглашенските войски разшириха успехите си на изток и запад. На запад усилията на неприятеля да напредне оттатък Сокол се разбиха о храброто държане на 21. Средногорски полк, а на изток противника придоби малки успехи, които се дължаха не толкова на неговите настойчиви атаки, колкото на слабата съпротива на защитниците.

Срещу новата ни позиция, която отстъпилите части от 2. и 3. пехотни дивизии заеха през нощта срещу 16. септември на линията: Бешище — Полище — в. Голям-Козяк—в. Преслап, противника на 16. сутринта поведе настъпление. Тази позиция беше само изучена и нямаше никакви фортификационни постройки. След няколкократни атаки, към 11 часа пр. пл. противникът успя да заеме височината източно от с. Бешище и да обходи в. Лубеница, южно от с. Полище, където плени части от 28. пехотен полк заедно с командира му.

Сръбски части още сутринта на 16. атакуваха в. Голям Козяк и след две атаки успяха да го заемат. Намиращите се там части от 2/3 бригада, поради малкия си числен състав, се държали съвсем слабо.

По този начин бойния ред се разнищи, и другите полкове отляво и отдясно почнаха да се отдръпват. Къде тези полкове щяха да се спрат на позиция, никой не можеше да каже. Всичко зависеше от случая и от благоволението на противника.

През този ден се водеше тежка артилерийска борба и срещу позициите на 1. армия от двете страни на Вардара. Особено силен огънь беше срещу Дойранският участък, гдето имаше всички признаци, че неприятеля приготовлява един голям удар.

Създаденото положение задаваше големи грижи на българското главно командуване поради слабите сили, с които се разполагаше, и поради разколебания дух на някои части, който никак не позволяваше да се разчита върху тяхната бойна стойност. При туй положение помощник-главнокомандующия генерал Тодоров, който замястваше заминалия на лечение главнокомандующ гене-

рал Жеков, за да се ориентира по-добре върху вървежа на действията, замина за мястото на пробива и на 16. септември късно след пладне стигна в разположението на 3. п. дивизия. По пътя помощник-главнокомандующия срещна 14. пех. полк, който се намираше при село Милетково с две планински батареи, и го насочи към с. Радина, за да действува заедно със частите на 3. п. дивизия за ограничаване успех на противника на изток, който можеше да застраши десното крило на I. армия.

Вследствие бързите успехи на неприятеля щаба на 3. п. дивизия беше напуснал с. Акчар и беше се преместил в с. Конопище. Една ясна ориентировка върху положението никой не можеше да даде на помощник-главнокомандующия. Поради широкия фронт и несигурните връзки боя беше предоставен на по-долните началници. В дивизията нямаше един изработен и предварително проучен план за начините на действие при разните случаи на отбранителната война. От по-рано не беше се мислило и не беше се обсъдило, по какъв начин ще се действува при възможните и вероятни случаи, ако частите на дивизията бъдат принудени да изоставят отбраната на първата линия. Правеше впечатление, че началника на дивизията не вярваше вече във възможността да поправи положението. Той даже беше подал до щаба на действующата армия телеграма, с която искаше да бъде освободен от командуването на дивизията по болезнени причини. Пристигащите постоянно поддръжки се изпращаха все напред, за да се изгубят по планинските долини и чуки. По всичко се виждаше, че няма сигурност в работата. При вида на това положение, още същата вечер бе изпратена до началника на щаба на действующата армия, за ориентировка, следната открита телефонограма:

„Тук положението е неуяснено и се мени всеки час. Частите са доста разтроени, особено 29., 32. и 80. пехотни полкове, а отчасти и 24. пехотен полк. Липсва връзка със съседите, и няма взето предварително решение по заемане една нова позиция и стабилизиране на един

нов фронт. Тъй, както вървят работите, за противника няма да бъде мъчно да печели всеки ден все нови и нови успехи.

Ако едно отстъпление по-нататък се наложи, което е много вероятно, I. армия ще трябва да вземе собствени мерки за охрана чрез завиване на десното си крило по Марианската планина, затова се разпореди, 14. пехотен полк с две планински батареи от I. армия да замине от Милетково за с. Радина, за да прикрива крайния десен фланг на 5. дивизия и да действува при сгоден случай във фланга и тила на противника, който би настъпил северно от Конопище. Трябва да се направи всичко възможно за изпращане на подкрепление, особено планинската артилерия, иначе задържането на позициите може да бъде резултат само на една щастлива случайност, но не и на един обмислен предварително план".

След обмяна на мисли с началника на дивизията върху сериозността на положението помощник-главнокомандующият одобри, да се продиктува на началника на щаба на дивизията една бележка, с която главно се разпореждаше, пристигащите подкрепления да не се изпращат напред, а да се спират на една позиция северно от Конопище, гдето да се стабилизира един фронт, към който постоянно да се отдържват и разстроените части. Затова на първо време се разполагаше със следните пресни войски: 49., 14. и 87. пехотни полкове, 3 батареи от 24. артилерийски полк и две планински батареи от I. армия. Към тези войски трябваше да се присъединят онези, които се оттегляха от фронта, и новите подкрепления, които щеше да изпрати щаба на действующата армия.

На 17. и 18. септември обаче събитията се развиха с такава бързина и тъй неблагоприятно, че направиха невъзможно изпълнението на каквато и да било идея за право спиране на неприятелския удар.

На 17. септември противникът атакува два пъти безуспешно височината при с. Бешище и в. Пантелей-

мон. Заблуден от невярно донесение, че неприятеля бил заел в. Пантелеймон, и че командира на корпуса бил заповядал, всички части, действуващи източно от р. Черна, да се оттеглят на западния бряг на тази река, началника на 2. дивизия разпорежда двете бригади от дивизията да се отдржпнат вечерта на 17. срещу 18. септември по левия бряг на р. Черна. По такжв начин се образува един отвор, който нямаше с какво да се запжлни[1]). През този ден операциите пред фронта на 3. дивизия протекоха сжщо тжй неблагоприятно. Без да имаше какжвто и да било натиск от страна на неприятеля, цели полкове от тази дивизия напущаха позициите си при пжрвият изстрел на неприятелят и при пжрвия неприятелски снаряд, попаднал в техните редове. Тжй сами по себе си естествено силни позиции бяха напускани, без да се окаже каквато и да е сжпротива на противника, само под привидния страх да не бждат обходени. Който познава тези непристжпни и диви места, ще остане всякога очуден, как е могло да се печелят тжй лесно успехи там, гдето само шепа борци, решени да умрат, можеха да забавят напредването на противника за много дни. И в този ден получи още веднаж потвжрждение една стара истина: оржжието е нищо, човек е всичко.

В произведената анкета за действията на 3. дивизия за този ден се дава следното характерно заключение:

„Изобщо, на 17. септември 3. пехотна дивизия не е могла да задржи позициите си. Почти всички полкове привечер, без да е имало особен натиск от страна на противника, са напуснали доброволно позициите си под един общ типичен претекст: заплашване на фланг и тил, отстжпване на сжседа, недостиг на патрони и пр. В тоя ден се подчжртава усилване на деморализацията на всички части в дивизията“.

---

1) Фактите и условията, при които е било заповядано това отговорно отдржпване на частите на 2. п. дивизия, са изложени в труда на г. Ив. Ат. Русев, цитиран по-рано, стр. 98.

А командира на 2/3 бригада в релациите си за действията на 17. септември пише:

„От този момент (към 2 ч. сл. пладне) се започна вече деморализацията и явното нежелание на войниците да се бият. Това нежелание да се съпротивляват на противника беше общо за всички. В тези непристъпни планини, по тия стръмни и скалисти долове може да се задържи и десеторно по-силен противник, щом като защитника желае да се съпротивлява. Обща апатия беше обвзела всички, и никой не желаеше да си даде сметка, че с нежеланието си да се бием ние излагаме на катастрофа цялата страна . . . . . "

Тези силно болезнени, но правдиви думи, казани от близък участник в боевете, звучат като искрена изповед на едно наболяло войнишко сърце. Това беше действителното положение. Да се поправи то чрез средствата, които се имаха на разположение, нямаше възможност.

При все това нито в щаба на действующата армия, нито в щаба на армейската група се имаше още ясна представа на истинското положение на фронта. Тези щабове все още вярваха, че положението ще може да бъде поправено, и мислеха и сега още, че деморализацията на частите не е достигнала до там, че да ги прави негодни за никаква съпротива; затова предполагаха, че изпратените подкрепления, които, взети по книга, приблизително уравновесяваха вече силите на противника, ще спомогнат поне за временното му задържане.

На връщане от щаба на 3. дивизия, на 18. септември помощник-главнокомандующия мина през Прилеп, гдето беше щаба на XI. германска армия. Тук се състоя едно съвещание, в което взеха участие командующият армията генерал Щойбен и началника на щаба на армейската група полковник Шверин, и в което се обсъди положението. Командующият XI. армия изтъкна, че неговата надежда да възпре напредването на противника е малка, понеже частите не оказват никакво съпротивление, и че, ако работите отиват така, той ще бъде принуден да заповяда в най-скоро време отдръп-

ването на цялата армия. В заключение той поиска, да му се изпратят още значителни подкрепления от частите на I. и II. армии. Един контър-удар със частите от десното крило на армията при създадените условия командующият армията смяташе свързан с големи опасности и вече изгубил значение.

Началника на щаба на армейската група беше на същото мнение, но добави, че имал заповед да съобщи на командующият армията, какво отеглянето на армията, особено на десното крило, поради политически и морални причини, които са от значение за българите, трябва да стане само при крайна необходимост.

Помощник-главнокомандующият одобри гледището на генерал Щойбен и обеща, че ще изпрати възможните подкрепления от II. и IV. армии, след като размени мисли по този въпрос с началника на щаба на действующата армия. Той се надяваше, че войниците ще се подбодрят морално, понеже в този ден (18. септември) I. българска армия беше записала една голяма победа над противника, който беше атакувал позицията на 9. п. дивизия източно от Вардара.

Колкото се отнася до оттеглянето на десното крило на армията, помощник-главнокомандующия се присъедини към мнението на началника на щаба на армейската група, след като се разясни, че то изразява едно желание на българския цар, който, изглежда, е настоявал пред командующият армейската група генерал фон Шолц, да се направи всичко възможно за задържането на градовете Охрид, Ресен и Струга в български ръце. Във всеки случай помощник-главнокомандующия настоя, да се остави на генерал Щойбен по-голяма свобода да действува съобразно създаденото положение. Колкото се отнася до подкрепленията, които командующият XI. армия искаше да му се пратят от I. армия, помощник-главнокомандующия съобщи, че е говорил по този въпрос със командующия I. армия, но че тоя му отговорил, че не можел да отдели от армията никаква част освен 14. пехотен полк и двете планински батареи,

които вече бяха насочени към 3. дивизия. Той заяви обаче, че командующия групата армии е властен и може да разпореди, ако намира възможно, да се вземе и друга някоя част от I. армия.

Командующият XI. армия генерал Щойбен запита тогава, дали не може да се заповяда на I. армия да мине в настъпление. Помощник-главнокомандующия съобщи, че този въпрос го е занимавал, и че по него той е говорил с командующия I. армия, генерал Нерезов, но че последния не се наемал да мине в настъпление, понеже считал, че силите му са недостатъчни.

Същия ден помощник-главнокомандующия се върна в Кюстендил, гдето го чакаше съобщението, че генерал-фелдмаршал фон Хинденбург разпоредил, да се изпрати на южния фронт една германска бригада от Севастопол. Това съобщение завършваше с уведомлението, че повече войски не могат да се изпратят. Този отговор беше съобщен на министър-председателя като допълнение на телеграмата, с която се искаше застъпничеството на правителството пред германците, да се изпратят на България шест дивизии съюзна помощ.

През деня на 18. септември противника беше реализирал само малки успехи. И през този ден обаче частите отстъпваха, без да оказват съпротива на неприятеля, който беше успял да достигне линията: моста Росимбей на р. Черна—Куманичево—северно от Мрежечко—южно от Конопище. Тъй пробива беше вече напреднал за четире деня на 30 километра зад първата българска позиция. А това беше много, като се вземат във внимание естествените мъчнотии, които противникът имаше да побеждава.

За по-нататъшните действия на 19., 20., 21. и 22. септември няма какво да се говори в подробности. Приложената карта (приложение № 4) показва някои от етапите, които българската отстъпваща войска мина до 23. септември. Пред растещата деморализация на всички части волята на началствуващите лица да приведат в изпълнение една оперативна идея не можеше

да почива на едно положително пресмятане върху числото. Ще се пратят после към атакувания фронт още 18., 37., 54. и 66. пехотни полкове, всички допълняющи дружини, два конни полка, още няколко батареи, взети от II. и IV. армии, ала всички тези войски няма да сторят нищо, понеже командуването на частите беше разстроено, деморализацията на войските пълна. Голяма вълна непокорни строеви войници бяха напуснали своите места на фронта. Нищо не беше в състояние да ги възпре. За тези войници началника на 3. пех. дивизия говори в показанията си[1]):

„Непокорните заплашваха с огън и нож офицерите и войниците от щаба на дивизията и полицейския полуескадрон, които се опитваха да ги спрат. Те изглеждаха не убити духом, вършещи умишлено деяние, което оправдаваха с това, че били разбити и че считали безцелно по-нататъшното продължаване на войната".

По същия повод началника на 2. пехотна дивизия, като говори за действията на 15. септември, пише:

„Беглеци имаше целия ден . . . Главната маса беглеци се насочваше на север от Кавадарци, за което телеграфирах в щаба на действующата армия, да се вземат мерки.

Дисциплинарният упадък по-рано в дивизията и агитационните влияния от преди действията се проявиха".

„Беглеци много. Цели взводове бягат и с оръжието си пробиват път".[2])

На 16. септември, според казването на същия началник на дивизията, в един от полковете е имало масово бягство.

При такова положение на нещата, което започна от първия ден на атаката, неприятеля вече не се сражаваше, а вървеше по дирите на нашите отстъпващи войски. Тук-там имаше проблесък от морални добродетели в някои части, но и те, оставени сами на себе си,

1) Анкета, произведена от генерал Кутинчев, за действията на 3. пехотна дивизия.

2) Ив. Ат. Русев, цитиран труд.

губеха скоро куража си и се отдржпваха. Така, на 19. септемврий Престолонаследника княз Борис беше на платото южно от с. Кавадарци, гдето срещна широко разлялата се вжлна от хора с наведени глави — бивши защитници на Добро поле, увлечени в безспирно отстжпление. С глас ясен — гласа на сжвестта — той спря челните групи, след тях и другите последователно пристигащи части и, след като им напомни за техния вжрховен джлг, покани ги да проджлжат борбата. Думите на Престолонаследника кжм войници и началници донесоха известно успокоение. Частите се спряха и заеха позиция, която почнаха да организират срещу настжпващия неприятел. Но какво можеше да направи един само човек, макар обичан от всички, при общата безинтересност и при негодуването, които бяха обвзели душите на бойците? На следния ден сжщата вжлна от хора вече газеше водите на Вардара. Морала беше пречупен. А на война моралжт е всичко.

На 19. и 20. септемврий противника реализира такива бжрзи успехи, които застрашиха сжобщенията на I. и XI. армии, че никаква илузия за задржане на неприятелското напредване пред слабата сжпротива на нашите части не можеше да има място.

От това изложение за действията ние можем да теглим едно заключение. Ако пробива на укрепения фронт и заемането позициите в атакуваният участжк беше едно сжбитие, което можеше да се случи и при най-добрите за отбрана войски на света, то безспирното отстжпление в една планинска местност, често пжти пред привидни мжчнотии и несжществуващи нападения, беше едно деяние, което може да се оправдае, но не може да се извини.

Нежеланието на войските да се сражават парализира усилията на командуването до там, че никаква сметка не можеше да се направи с увереност, че ще се повлияе благоприятно вжрху хода на операциите.

И така, втората субективна причина за лесният и бжрз успех на неприятелят е липсата на един предва-

рително обмислен план за действие, обсѫден в неговите подробности; в употребление на поддрѫжките последователно и отделно по полкове, дружини и батареи; в общата апатия, която беше обвзела подчинени и много началници, и която беше претѫпила в тях чувството на дѫлг и готовността за самопожертвуване до край, з деморализацията на войските.

3. Оттеглянето на I. и XI. армии. Деня 19. септември е един от решителните дни за насоката на операциите. През този ден противника претѫрпя, наистина едно голямо поражение пред фронта на нашите позиции източно от Вардар и северно от Дойранското езеро но в сѫщото време той реализира и успехи в участъците на 2. и 3. дивизии, които успехи застрашаваха ж.-п. сѫобщения Удово — Велес и фланговете на I. и XI армии. Коя от тези две победи щеше да надделее — нашата или тази на неприятеля —, зависеше само от едно смело решение за даване едно решително сражение сѫс всички разполагаеми сили и средства. Един смел и безогледен удар от I. армия кѫм Солун с решителното сѫдействие на II. армия и неатакуваните дивизии от XI. армия беше едно решение, което можеше да ни доведе до една победа, но сѫщо тѫй и до едно пѫлно и окончателно поражение сѫс всичките му грозни последици. Духа на войските, числеността и материалното положение на армията, най-после общото военно положение на сѫюза не препоръчваха този начин на действие, при който се рискуваше всичко без надежда да се спечели всичко. При все това, едно смело настѫпление, колкото малки и да бяха изгледите за успех поради колебливостта на много началници, които не вярваха в настѫпателния дух на своите части, за един решителен вожд щеше да бѫде, може би, вѫпреки всичко, един благоприятен случай да свѫрши войната с една блескава победа или с едно пѫлно поражение.

През този ден обаче, когато трябваше да се вземе едно сѫдбоносно за по-нататѫшния ход на действията решение, помощник-главнокомандующия беше заминал

наново за фронта, а началника на щаба живееше още с убеждението, че духа на войските ще се подобри, и че положението ще се поправи. Това си убеждение той беше предал на министра на войната генерал Савов и на министра на финансите г. Ляпчев, които на 19. септември бяха в Кюстендил. При все това, от едно допълнително разяснение по положението, което министрите пожелаха да им се даде, те се убедиха, че натиска на противника не би могъл да се задържи с леснина, и че това би могло да стане, ако се заеме за отбрана една линия към Скопие – Куманово, а може би и по на север, и то при най-благоприятни условия, че значителни подкрепления от Германия ще пристигнат в най-скоро време.

Въпроса за изпращане подкрепление на българската армия обаче не беше получил още окончателно решение. Беше съобщено, че, освен германската бригада от Севастопол, ще бъде изпратена и една австрийска дивизия. Кога щяха да пристигнат тези части, не беше известно. Германското главно командуване, което беше добре информирано за истинското положение на фронтът от щаба на армейската група, не можеше да не знае опасностите, които ни застрашаваха, обаче то не можеше да ни помогне, понеже водените във Франция големи боеве не му даваха възможност да отдели необходимите за Македония войски. Това обстоятелство се изтъкна пред министрите, и се подчърта, че тъй, както отиват работите, има всички белези да се заключи, че Германия ще бъде сигурно бита. При това положение, когато България беше изоставена сама срещу многобройни противници, въпроса за начина на воденето войната и насоката, която трябваше да се даде на операциите, не зависеше само от главното командуване, а и от правителството. И в разискванията, които станаха по този въпрос, се изтъкна, че е минало времето за колебание в избора на решенията, понеже не беше вече по силите на българската армия да задържи устрема на противника със собствени средства.

През това време обаче щаба на армейската група беше взел своето решение.

Вечерта на 19. септември щаба на армейската група разпореди, армиите да се оттеглят, както следва:

XI. армия на линията Перистер — к. 1248 — Чернобог — височината при Тополчани — в. северно Канатларци — Бели Камен — водопада при вливането на р. Каменица в р. Черна;

3. пехотна Балканска дивизия заедно с новопристигащите части да задържи позицията Режава—Бежица—Кочана — височите северно Барово—Гор. Драчевица—Коприщица.

I. армия на линията Чиф. Дрян — в. 950 — Мирчово—Удово — височините при Валандово—Раброво—Беласица планина.

Движенията на частите за заемане на тази линия трябваше да се започнат през нощта на 20. срещу 21. септември по ешелонно.

Със същата заповед щаба на армейската група Шолц разпореждаше, XI. армия да държи силни резерви зад лявото си крило за охранение пътя Градско—Велес, а I. армия да формира при Струмица един отряд (12 дружини и 12 батареи), готов за изпращане към Щип—Криволак, за да се осуети преминаването на противника северно от Вардара.

И тъй, на 19. септември щаба на армейската група фон Шолц, като оценява, че едно решително нападателно действие от наша страна би било рискувано, взема решение, което бе одобрено от началника на щаба на действующата армия, да оттегли частите на една по-задна позиция, със цел да се избегне обхода на вътрешните крила на I. и XI. армии, и да се освободят тези части от зависимостта на ж.-п. линия Велес—Дедели. Това беше едно решение, което, като изменяше позициите на 4., 302. и 1. дивизии от XI. армия и на цялата I. армия, изхождаше от желанието, да се скъпи всяка крачка от Македонската земя, и почиваше на надеждата, че пристигащите подкрепления заедно

сѫс значителният отряд, формирането на който се заповядваше на I. армия, ще успеят да поправят положението и ще задържат неприятеля на новата линия. Едно основно и документално проучване в бъдеще на условията, в които се намирахме в свръзка с положението на фронта, ще покаже, колко пагубни и непочиващи на предварителни пресмятания бяха тези решения за постепенно отдръпване, и колко, след напущането идеята за един смел нападателен удар, за нас беше необходимо да възприемем друга една идея, сѫщо тъй смела — решително отдръпване на целите I. и XI. армии много назад, до една линия, където сѫс сигурност можеше да се очаква, че достатъчно подкрепления, заедно сѫс здравите части от фронта, ще поемат наново борбата срещу един неприятел, който ще бъде сигурно дезориентиран в нашите намерения. Но, за да се заповяда това на 19. септември, се искаше сѫщо такава смелост и липса на страх от отговорност, каквито бяха необходими, за да се заповяда и едно общо решително нападение.

По такъв начин българското главно командуване пропусна известно време във взимане на решение да заповяда действия, които след няколко деня му се наложиха от неприятеля. И когато на 22. септември неприятеля стигна Криволак, гдето нямаше наши боеспособни части да задържат неговото напредване, щаба на действующата армия заповяда на групата Шолц, която още се колебаеше да вземе едно смело решение:

„Тъй, както отиват работите пред фронта на групата армии, вероятно ще бъде необходимо отдръпване на частите на други позиции. Изпратените от Австрия и Германия слаби подкрепления ще пристигнат твърде късно, необходимо е да се запази до тогава безопасността на армията, за да може тя заедно с подкрепленията да възпре противника на една предварително проучена и укрепена линия. За тази цел разпоредете, да се проучи и почне укрепяването на една позиция приблизително на линията по височините северно от

Тетово—Скопие—Щип—Плачковица и Огражден планина в свръзка с позициите на II. армия.

Тази линия да бъде основно проучена, и укрепяването й да почне със средствата на тилните части от Македонската областна инспекция и местното население. За целта в голям размер могат да се употребят и етапните германски войски. В свръзка с десното крило на позицията ще трябва да се проучи и почне укрепяването на позицията южно от Тетово—Скопие — приблизително към височините южно от Дебър—Кичево—Турия—Баба планина—Голещница планина, като се потърси връзка с поменатите по-горе позиции при Щип.

Положението налага, отдържането към тази позиция да става постепенно, за да се спечели поне две-три седмици време, което е потребно за пристигане на подкрепленията.

За мнението и разпореждането на групата да се донесе в най-скоро време. Заповед. 11639."

Тази телеграма, която беше едно подсещане за щаба на групата Шолц за едно по-смело отдържване на целия фронт на XI. армия, беше допълнена на 23. септември сутринта с една директива, която гласеше:

„До щаба на групата Шолц.

От последните събития, които се развиха по фронта на групата Шолц, може да се заключи, че противника, след като си осигури важния за него комуникационен път Битоля—Прилеп, ще продължи да развива главните си усилия нагоре по Вардар, със цел да излезе с големи сили на Овче поле към Велес и Щип, от гдето за него се откриват две главни посоки за действия: едната към Скопие, другата към Царево-село.

С бързото напредване към Велес и Скопие противника ще се стреми да отхвърли XI. армия към Албания, а с напредването си към Щип—Царево село ще застрашава тила на I. армия, евентуално и важния комуникационен път на II. армия по долината на Струма.

С бързото напредване на врага към Щип и Царево-село не само ще се постави в безизходно положение

I. армия, но се откриват за врагът и посоките към стара България.

При това сериозно положение, със цел да се посрещнат с достоинство и със шанс за успех всички възможни евентуалности, на групата армии Шолц за сега предстои:

1. Със засилване вътрешните крила на XI. армия и I. армия да образува големи ядра към Велес—Щип и с бързо маневриране от двете страни на Вардара между тези пунктове да затвори гореказаните две важни посоки.

2. От западното крило на XI. армия, което само с необходимите войски ще трябва да пази посоките към Кичево—Дебър, да се изтеглят най-бързо към Скопие не по-малко от две пехотни дивизии, които заедно с подкрепленията, които ще има да пристигнат, ще образуват главна маневрена група за контра-настъпления по Вардара със цел за възстановяване на старото положение.

3. I. армия, освен това, като държи връзка с II. армия, ще трябва да пази и посоката от Струмица през Пехчево за долината на Струма.

4. Групата армии, следователно, ще трябва за сега да тегнее с главните си сили на Овче-поле и да приготовлява откъм Скопие ядро за контър-удара. Зап. 11646."

Тази директива вече заповядваше едно смело отдръпване със цел да се образуват необходимите резерви за маневриране за един контър-удар по долината на Вардара. Ако това беше успяло, сигурно е, че неприятеля не би могъл да реализира бързи успехи към Царевоселo; следователно, все щеше да последва една задръжка в действията, докато пристигнат, ако не всички, то поне двете австрийски дивизии, които бяха вече на път.

По едно искане на австрийците, щото Сборната дивизия да остане на мястото си, докато бъде сменена от австрийски войски, началника на щаба на действующата армия телеграфира до аташирания към австрийската армия полковник Тантилов:

„Предайте в щаба на австро-унгарското главно командуване, че съгласно искането на същия щаб е разпоредено, Сборната дивизия да остави на досегашните си места, западно от Охридското езеро, силни ариергарди, докато този участък бъде зает от 9. австро-унгарска конна дивизия.

Задържането на линията Струга—Кичево с по-големи сили е съпроводено с рискове, които могат да докарат изгубването на част от нашите войски. От друга страна нуждата, да се съсредоточат възможно по-големи резерви на решителният участък, налага притеглянето на части от Сборната дивизия на север. Ето защо се налага прибирането на нашето крило по-близу към линията Дебър—Кичево, толкова повече че, когато решителният успех на външния фронт бъде достигнат, нашето десно крило лесно ще бъде изнесено напред. 11673".

На 24. септември началника на щаба на действующата армия беше заминал за София, за да вземе участие в Министерския съвет. Понеже отдържването на десното крило на XI. армия, което за нас беше от решително значение, за да могат да се изпълнят предписанията на директивата, не вървеше бърже, началника на оперативният отдел изпрати до щабовете на групата Шолц и на XI. армия, рано сутринта на 25. септември, следната телеграма:

„Очакваните действия по долината на Вардара налагат, да се бързо твърде много с отдържването на Сборната, 6. и 1. дивизии през Тетово за Скопие. Необходимо е, с усилени и непрекъснати маршове полковете да стигнат в Скопие преди неприятеля, и по такъв начин да се попречи на противника да ги откъсне от другите наши части. Освен това всички направления, които водят от юг към Вардара в околността на Скопие, трябва да се пазят най-упорно, за да се извърши оттеглянето без спънки. 11680."

Тази телеграма беше предизвикана от донесението, което се получи в щаба на действующата армия, че

частите на 62. корпус (1., 6. и Сборната дивизии), които още на 22. септември трябваше да се оттеглят на линията Дебър—Кичево—Брод, по решение на командира на корпуса били задържани на старите си позиции. Само левия фланг на 1. дивизия се беше оттеглил малко на север, за другите части командира на корпуса разпоредил да останат на старите си позиции до 25. септември вечерта.

Това закъсняване не можеше да се оправдае със създаденото военно положение, което налагаше най-голяма бързина в отдръпването на частите, за да се образуват необходимите резерви при Скопие. То обаче произтичаше все от същото желание, да се задържат градовете Охрид, Ресен, Струга, което не можеше да намери никакво оправдание. Туй обстоятелство беше толкова обезпокоително, че дори българския началник на артилерията на XI. армия донесе телеграфически в щаба на действующата армия, че германското командуване без всяка оправдателна причина забавя отстъплението на частите, което може да докара до големи опасности.

Туй с нищо не оправдано закъсняване по отдръпването на 1., 6. и Сборната дивизии ще стане по-късно причина, да се оставят в плен три от най-добрите и най-запазени български дивизии.

От изложеното до тук се вижда, че на 22. септември българското главно командуване взе най-после едно важно решение и, като не се спря пред тежката жертва да изгуби цяла Македония, заповяда, частите на XI. армия, западно от Вардар, да се отдръпнат бързо на север и да формират при Скопие един силен резерв, който можеше да изиграе една важна роля. Каквото и да се казва, не може да не се признае, че в основата на тези разпореждания беше легнала една здрава оперативна идея. С дивизиите, които щяха да се съберат при Скопие, както и с ония резерви, които можеха да се образуват от изпращаните от Германия и Австрия войски, нашата армия можеше да добие

възможност да се спусне към Овче поле и да отнеме на противника свободата да маневрира към Царево-село и да напредва към Скопие, ако разложението в нея не бе последвало тъй скоро след 25. септември.

Плана на българското главно командуване за по нататъшните действия, както проглежда от директивата от 23. септември, се заключаваше в един широк отстъпателен маневр с XI. армия, през което време I. армия трябваше да стабилизира положението си по Градец и Беласица планина, задържането на която позиция беше от решително значение за добрия ход на по-нататъшните действия. Ако това се удадеше, ние щехме да имаме благоприятно стратегическо положение за една операция със събрани сили, която щеше да постави нахълталия дълбоко напред неприятел в много трудно положение.

И тъй, на 23. септември, след като взе решение за едно широко отдръпване, щаба на действующата армия имаше повече основания да се надява за благоприятен край на действията, отколкото в началото на неприятелската офенсива. Тази надежда се осланяше и на факта, че германското главно командуване съобщи, че били на път за Македония две австро-унгарски и една германска пехотни дивизии и познатия по своята солидност германски алпийски корпус.

При това положение началника на щаба на действующата армия хранеше още надежда за добрия край на работите, поради което на загрижените запитвания на правителството върху хода на операциите той отговори:

„Министър-председателя.

Армията на фронта заема означените й позиции от висшето командуване в пълен ред, водейки упорити боеве с ариергардите си. Противника настъпва предпазливо, по-голяма активност проявява в участъка Клепа планина—Градско—Криволак.

Армията е още боеспособна, макар и не в такава степен, както всички очаквахме. I. армия е здрава, на

нея може още да се разчита. От XI. армия само 3. дивизия е деморализирана и части от полковете от състава на 2. дивизия. При това положение не може и дума да става, че армията няма да може да воюва. Тук-там се появяват непокорства, но те не са в размер такъв, за да ни накарат в този момент да прекратим борбата с враговете.

Духа на войниците в някои от полковете е понижен, но не до положение да бъде непоправим. Единствения лек на това е бързото подкрепление от страна на съюзниците ни, и то в такъв размер, че да затвърдим създаденото ново положение на армията и да можем да извадим няколко дивизии в резерв за почивка, обучение и подбодрение.

За целта съм искал от германското главно командуване 10 дивизии. С пристигане на тези дивизии ще създадем за нас благоприятно положение, и ние след известно време ще можем да минем в настъпление. За това още от сега съм дал нужните директиви на групата Шолц.

С възстановяване на новото положение съюзните дивизии трябва да останат в състава на армията ни; без това тя, под впечатление на миналото, ще изпадне в положението на безпомощност и ще почне да губи наново вяра в силата си. Армията и народа ни се намират в положението на Италия през време на офенсивата от страна на съюзниците ни при Изонцо. Както тогава съюзниците я подкрепиха на време и в късо време я подбодриха до степен да нападне, тъй и с нас това е възможно да стане, ако съюзниците ни изпратят веднага едно внушително ядро, което да създаде едно трайно положение, а не временно да коригира една лоша стратегическа обстановка. В тази смисъл аз молих германското главно командуване, моля и правителството да подкрепи молбата ми . . . . . .

Считам за необходимо, вън от това, да доведа до знанието на правителството, че при това колосално напрежение, което прави армията при най-лошите

условия на живение, не може да продължава войната за неограничено време. Като има това нещо правителството пред вид, нека направи своите съображения. 11658. 23.IX. 1918. г."

Ние се отказваме да подлагаме на преценка съдържанието на тази телеграма; тя е в много отношения характерна, и нека читателя, като има пред вид гореизложеното, сам да си направи заключение, какви биха могли да бъдат съображенията на правителството.

На следния ден началника на щаба на действующата армия бе повикан в София да даде лично някои обяснения по съдържанието на телеграмата и изобщо по военното положение пред министерския съвет, държан под председателството на царя.

Същия ден главнокомандующия генерал Жеков поиска да му се съобщи по телеграфа във Виена, какво е положението. В отсъствието на началника на щаба, началника на оперативният отдел, в духа на дадената на армията директива, изпрати на главнокомандующия следната телеграма за осветление:

„Виена, за главнокомандующия.

За осветление върху положението донасям Ви следното:

Неприятелския натиск срещу 2. и 3. дивизии има успех и се разви в голяма победа не само поради превъзходните сили на противника, но и поради слабата съпротива на нашите части и липсата на връзка в действията . . . . . .

Сега положението е сериозно, и нашите части от I. и XI. армии, които са в отдръпване, имат заповед да държат линията: Беласица—Градец планина—височините южно от Щип и Велес—Клепа планина—височините южно от Кичево и Дебър. На тази линия частите ще се съпротивляват, колкото се може по-дълго време, за да се даде възможност на 1., 6. и Сборната дивизии да се отдръпнат и групират между Тетово и Скопие.

Целта на противника изглежда да е, като заеме Щип и Велес, да съсредоточи големи сили към Овче

поле и с действия кѫм Царево село и Скопие да раздели нашите сили, като отхвѫрли XI. армия кѫм Албания, а I. армия на изток. При сегашното числено и морално сѫстояние на армията ни това лесно ще се удаде, ако противникѫт успее да се настани на Овче поле. Понеже отхвѫрлянето на I. армия от Беласица и Градец планина е за неприятеля една повелителна необходимост, за да уреди комуникацията по железнопѫтната линия в долината на Вардара, трябва да се допусне, че тази армия ще бѫде атакувана в скоро време и по фронта, ако операцията вѫв фланг откѫм Овче поле не успее. Едновременно с това очакват се действия срещу II. армия . . . . . .

Според мене положението е такова, че не трябва да се спираме пред тежката жертва да губим територия. Важното е сега, да спасим живата сила на армията и да я организираме за борба. Ето защо бѫрзото отдрѫпване на Сборната, 1. и 6 дивизии се налага. Тези дивизии, както казах, ще се сѫберат при Скопие. Образуването на друго едно силно ядро от пристигащи наши, австро-унгарски и германски части при Куманово се налага. Тези части ще трябва да бѫрзат да се спуснат кѫм Овче поле и отнемат вѫзможността на противника да маневрира по посока на Царево село и да напредва кѫм Скопие. Ако ние не успеем да сѫсредоточим тези ядра, и противника ни изпревари, то, без да даваме решителен бой, като задѫржаме настѫплението на противника с ариергарди, ще трябва да се отдрѫпнем още по на североизток, па ако е необходимо и чак до Калиманската позиция. Нашия план изобщо в главни линии трябва да бѫде: като маневрираме с десното си крило, без да даваме решителен бой, докато не групираме достатѫчно сили, да употребим всички усилия за задѫржане позицията на I. армия по Беласица и Градец планина, в сврѫзка с тази на II. армия. Затова едно от пѫрвите пристигащи подкрепления трябва да се изпрати и на I. армия, за да може тя безусловно да се закрепи на Беласица. Ако това се удаде, ние ще имаме едно

твърде благоприятно стратегическо положение, за да нанесем на неприятелят един силен удар със засилената I. армия и да го поставим в криза по-голяма от тази която ние сега изпитваме. Всичкия въпрос е обаче, дали ние ще можем да задържим сегашните позиции на I. армия, и дали подкрепленията ще успеят да пристигнат на време. Ако това се удаде, сегашния неуспех ще бъде уравновесен с една наша победа.

Необходимо е при това, да се настоява пред съюзниците за бързото изпращане на подкрепления, и то най-малко в размер равен на предвидените в конвенцията 6 корпуса. Това трябва да стане безусловно иначе с малко сили, при отпадналия дух в много части, който е помел от сърдцата на войниците всички военни добродетели, положението може да се закрепи само временно.

Ще бъде добре, ако вие изкажете мнението си по тези съображения, защото време няма за губене, а пък съюзниците се колебаят още да ни дадат онази подкрепа, която ни дължат. Време е за бързи решения № 11671. 24. IX. 1918. г."

На тази телеграма не се получи никакъв отговор но ние и сега оставаме с убеждението, че, ако общото разложениен а армията не беше последвало тъй бързо и ако дивизиите западно от Скопския меридиан бяха успели да се отдръпнат своевременно, българската армия можеше да постави безпечно втурналия се напред неприятел пред тежки изпитания. За съжаление обаче, на 25 септември щаба на действующата армия бе нападнат от рота въоръжени войници, връзката с армиите бе прекъсната, командуването парализирано.

При това положение се събира в София министерския съвет под председателството на царя. В съвета началника на щаба изказал мнение, че положението макар и тежко, ще може да се поправи, и че всички надежди за един благоприятен обрат в действията не са изгубени. Поради туй съвета не е можал да вземе едно определено решение. На излизане от двореца обаче

министрите получават съобщението, че главната квартира в Кюстендил била нападната от войници, дошли от фронта, че връзките с армиите съ прекъснати, и че за едно действително командуване вече не може да се мисли. При това положение министрите решават, че е вече крайно време, да се влезе в преговори с противника за спиране на военните действия и за сключване на отделен мир. На следния ден българските делегати заминаха за Солун.

На 27. септември началника на щаба се завърна в главната квартира. След като се убеди, че положението на фронтът е значително влошено, той изпрати до правителството следната телеграма:

„Министър-председателя.

С неизразима тъга трябва да призная, че разложението в армията расте всеки ден. След 3. и 2. дивизии сега има същи проявления на своеволно напущане на позиции в 4. и 9. дивизии. Боя се, че в скоро време същото морално състояние ще обземе и други части, понеже към причините, които идват от противника, се прибавят и грамадните мъчнотии по организирането на подвозът и снадбяването на сражаващите се части с бойни и хранителни припаси. Пътищата са препълнени с отлъчили се от частите си войници и обози, които спират движението към фронтът и с държанието си могат да се отдадат на изстъпления от разен характер. При това положение и войниците, които сега събират последните си военни добродетели, за да отстояват с мъжество на вражеското нахлуване, може да се намерят в състояние на пълно изтощение, поради липса на храна, и в невъзможност да се сражават, поради липса на муниции. По такъв начин трябва да се смята, че съпротивата, която ще може да се окаже на противника по разните позиции, ще бъде съвсем малка, дори нищожна.

Правителството ще трябва да вземе мерки за запазване реда във вътрешността, защото войниците, връщайки се по домовете си, могат да причинят такива повреди

по съобщителните средства, щото действията на армията ни на фронта може да се парализират във всеки момент. 11700 — 27.IX.1918. г."

През това време обаче разложението в армията беше взело такива размери, че беше направило невъзможно ръководенето на операциите и изпълнението на каквато и да било оперативна идея. Катастрофата наближаваше.

От казаното в този пункт можем да изведем друга една субективна причина за нашето поражение. И тази причина ние виждаме в *липсата на един вожд, вожд смел и просветен, който бравира отговорностите и умее да взема бързо решение от голям размах.* Много ценно време бе изгубено, и щаба на действующата армия попадна на едно истинско идейно решение едва на 23. септември с разпорежданията, да се върви за Скопие и Куманово. Но и това решение по причини, които лежат вън от щаба на действующата армия, и които тепърва ще се пояснят, се приведе в изпълнение с една бавност, която стана причина, да се жертвува част от българската армия.

4. *Командуване.* За да свършим със субективните причини на нашето поражение, ще кажем няколко думи и за командуването. Този е един от болните въпроси, разглеждането на които ние бихме изоставили за по-благоприятно време, ако той не допринасяше за разясняване на условията, при които се водиха последните големи боеве на южния фронт.

Фаталността беше отредила, в най-решителния час на войната главнокомандующия действующата армия генерал Жеков да не бъде на своя пост. Не може да се знае точно, какво влияние би оказало върху събитията, ако главнокомандующия не бе заминал на лечение. Естествено, неговото отсъствие създаваше една празнина в командуването, понеже и помощник-главнокомандующия, който го замястваше, и началника на щаба бяха от скоро време в главната квартира. Всичко това, вън от личните достоинства на хората, бяха обстоятелства, които не могат да бъдат причислени към благоприятните.

Мнозина предполагат, че, ако главнокомандующия генерал Жеков беше на своя пост, той щеше непременно да заповяда, още в деня, когато противника почна атаката си, друга атака сѫс частите от II. армия срещу позициите на противникѫт оттатѫк Струма. Това предположение не изглежда вероятно. Познато е, че идеята за един такѫв маневѫр не беше чужда на бѫлгарския щаб на действующата армия, и че тя бе изучавана и формулирана писмено още през лятото на 1917. година. На командующия II. армия беше предписано да проучи вѫпроса за атака на неприятелските позиции сѫс цел да се заеме билото на Круша планина и изнесат позициите ни оттатѫк Струма. По вѫпроса командующият армията беше представил един обстоен доклад, в който бяха определени точно средствата, които ще са необходими за успешното водене на това предприятие. Изпѫлнението на този план бе изоставено, защото нямаше вѫзможност да се удовлетворят исканията на командующият армията. По-кѫсно, кѫм края на 1917. година, сѫщата идея занимаваше щаба на действующата армия, обаче главнокомандующият я изостави поради лошото морално и материално сѫстояние на войските и поради липса на достатѫчно свободни войски, за да се формира една силна ударна група. Най после, през юний 1918. година главнокомандующият изгуби напѫлно увереността в способността на II. армия да мине в настѫпление, поради неблагоприятните донесения, които той беше получил за духѫт и средствата на частите от тази армия. Затуй като идея за действия главнокомандующия генерал Жеков беше вѫзприел правото спиране на неприятелският удар, чрез изпращане поддрѫжки кѫм застрашения пункт, т. е. сѫщия начин на действие, който намери приложение. Не главнокомандующия, вѫпреки всичко, можеше да заповяда на II. армия да атакува неприятеля, беше вѫзможно, но това щеше да бѫде не като последица на едно-много по рано взето решение, а като средство за излизане из едно критическо положение, продиктувано от момента.

В свръзка с отговорностите по воденето на операциите се говори също тъй, че новия началник на щаба генерал Бурмов, който встъпи в изпълнение на длъжността си на 18. юлий, не бил ориентиран достатъчно в положението, поради което не можал да издаде необходимите правилни разпоредби за посрещане на удара. Читателя сам е имал вече случая да се увери в противното след прочитането на изложеното в глава VII. Подобни несериозни и необосновани с нищо аргументи твърде зле говорят за хората, които си служат с тях, и ние се надяваме, че бившия началник на щаба на действующата армия сам ще ги отхвърли като недостойни за него оправдания. Генерал Бурмов беше ориентиран напълно в положението, но неговата грешка е, че той нямаше съзнанието за сериозността на удара който ни се подготовляваше, нито за големите последици които тоя удар можеше да има за българската армия. Той по-рано беше началник на 2. пех. дивизия и не можеше да не познава отлично фронта, срещу който противника поведе атаката си. Това познанство на терена и на условията, при които може да се развие борбата в тази планинска местност, го правеше да храни големи надежди, че положението ще се поправи. Неговата самоувереност в това отношение му подсказваше само един начин на действие — изпращане на близки и далечни подкрепления към застрашения фронт. Всяко друго гледище на негови подчинени, което мереше да го ориентира върху сериозността на положението, той посрещаше с голяма възбуденост и с явно незадоволство. Той остана чужд на големите схващания, които моментът изискваше, и всяка мисъл за едно предивременно оттегляне на целия фронт смяташе за страхливост, а всяка идея за едно решително нападение от страна на II. армия — за рискована, поради нищожната вяра, която имаше в нападателната способност на частите от тази армия.

Началника на щаба живееше с мисълта, много пъти изказвана, че положението на южния фронт трябва да

се задържи до пролетта на 1919. година. Това било необходимо. Той не вземаше обаче в съображение нито неблагоприятния за германците ход на събитията на западния фронт, нито грамадното надмощие в сили и средства, с които Съглашението разполагаше, и които през август 1918. година не оставяха никакво съмнение върху крайният изход на борбата. При тези условия, да се искат от умората, духом разколебаната и напълно изоставената от съюзниците българска армия нови жертви, беше една грешка, колкото политическа, толкова и военна. За съжаление обаче, началника на щаба имаше едно съвсем тясно схащане за функциите си и не можеше да обеме мисълта, че България е не само оръдие, а и фактор в Съюза. И в това отношение, може да се каже, той беше съвсем неориентиран в значението на своята длъжност и не можа да съобрази своята дейност с онези изисквания, които времето и условията налагаха.

За помощник-главнокомандующия може да се каже, че той действително не бе ориентиран в положението. До 8. септември той бе държан далеч от командуването, и главнокомандующия генерал Жеков гледаше на неговата длъжност като на една излишна инстанция, за съществуването на която той не намираше никакво основание. Поради туй, докато генерал Жеков беше на поста си, генерал Тодоров не се месеше в оперативните разпоредби на щаба на действующата армия. Той беше държан далеч от командуването, нему дори не се съобщаваха обикновените оперативни бюлетини. На няколко пъти той беше молил главнокомандующия да му разреши да отиде и се запознае с положението на частите в XI. армия. Това негово желание бе всякога отклоняване, и най-после му се разреши да отиде да инспектира тила на II. армия—на тази армия, която той беше командувал повече от две години.

Когато на 8. септември генерал Жеков замина на лечение, генерал Тодоров остана да го замества. Непознаващ нито работите в щаба на действующата армия,

нито положението на фронта, той предостави всичкото ржководене на войната в ржцете на началника на щаба. В критическите дни неговото влияние вжрху командуването не се чувствуваше, понеже той бе заминал за фронта да следи отблизу хода на военните действия и с личния си пример да вждействува вжрху войниците да изпжлняват джлга си до край. И в това отношение той се подложи на големи лични рискове, обаче неговото и без това малко влияние в командуването бе изгубено сжвжршено, понеже сношенията между щабжт и него бяха сжвжршено затруднени.

Колкото се отнася до германското командуване и то се видя излжгано в своите си сметки. Дали увереността, с която шаба на армейската група Шолц твжрдеше, че положението ще се задржжи с разполагаемите сили, е било едно искрено убеждение или е било едно мнение, наложено на командующия групата армии от германското главно командуване, което мнение трябваше, по заповед, да се подджржа пред бжлгарското главно командуване, за да не се искат подкрепления от Германия, е вжпрос, който подлежи на поясняване. Ние сме по-склонни да приемем последното допущане.

И през време на действията властта на бжлгарското главно командуване вжрху германските командни инстанции не се чувствуваше. Разпореждания като тези например за оттеглянето на дивизиите западно от мердиана на Скопие се изпжлниха с една мудност, която влече тежки отговорности. Туй положение на нещата идеше да допжлни неблагоприятните условия, сжздадени сжс заминаването на генерал Жеков.

Слезем ли по-надолу, ще трябва да се признае, че някои от бившите големи началници в армията, при неоспоримите достоинства на доблестните и храбри войници, които имаха, не притежаваха ония качества и познания, които са необходими за командуването на големите единици. Голямата мудност при преценяването на тактическите положения, както и при вземането на решение, и честото сжзиране на привидни мжчнотии

действуваха парализуващо вжрху някои от тях и токуречи напжлно изключваха всяка самостоятелност и инициатива.

Минем ли още по-надолу, ние ще се сблжскаме с общата маса на бжлгарският офицерски корпус. Бжлгарските офицери бяха излезли из военното училище или из школата за запасни подпоручици. Тези две учебни заведения бяха си спечелили много добро име, и в тях бждещите водачи на бжлгарския войник получаваха отлична теоретична и практична подготовка главно за длжжностите на младшият офицер. По-нататжшната подготовка на излезлите от училищата офицери беше предоставена на самите тях под ржководството на дружините и полковите командири. Школи за усжвжршенствуване на офицерите нямаше. Една такава школа сжществуваше само за офицерите от конницата, и тя бе дала отлични резултати. Току след Балканската война се сжздадоха такива школи за пехотата и артилерията и се откри военна академия, но всички тия школи едва бяха започнали да функционират. При тези условия не е чудно, ако техническата подготовка на всички офицери не бе на необходимата висота. Това особно се чувствуваше за офицерите от запаса.

Изобщо, бжлгарският офицер обичаше родината си и беше готов да се жертвува безпределно за нейното величие и добри бжднини. Целият офицерски корпус бе пропит от нападателен дух, и вжв всички бе привито сжзнанието, че само бжрзите и смели удари повалят противника. Ето защо преминаването кжм отбрана постави бжлгарският офицер в условия, които не отговаряха на неговото вжзпитание; но малко по малко той свикна и с този начин на воюване.

Едновременно с това обаче големите загуби в офицери бяха наложили засилване на командният елемент с набжрзо пуснати випуски от военното училище, а безсменното стоене на позициите в свржзка с другите неблагоприятни условия беше захванало да оказва пагубно вжздействие вжрху моралната издржливост

и на някои офицери. Прекомерното пък развръщане на българската армия беше станало причина, да се поставят на отговорни длъжности и офицери, които при други случаи не биха били удостоени с такова командуване. Много роти се командуваха от неподготвени добре запасни офицери, някои от които сами имаха нужда да бъдат напътвани, камо ли те да напътват подчинените си, за да не говорим, че тям липсваха разбирания да развият инициатива в действията, тъй необходима при сегашния боен фронт, понеже им липсваха познания.

Но ние мимоходом зачекнахме този болен въпрос за нашето командуване, без да си задаваме цел да сочим грешките и да показваме лековете. Това би било дълга работа. Фактите обаче, които показват, че в това отношение у нас е имало нещо гнило, са на лице. При всяко по-важно действие мнозина началници биваха отстранявани от длъжност за лоша разпоредителност. И при тази офенсива трябваше да се пожертвуват двама началници на дивизии, един бригаден командир и двама командири на полкове. Туй обстоятелство заслужва да бъде отбелязано. И нека тук не се мисли, че ние намираме, какво тези промени бяха продиктувани от една напълно оправдана необходимост. Това е друг въпрос, който не влиза в рамките на едно историческо проучване.

В бъдеще, когато ще се търсят по-обстойно причините за нашето нещастие, ще трябва да се проследи този важен въпрос: доколко създадените командни отношения и инстанции, а така също доколко качествата на офицерския корпус са оказали влияние върху правилния ход на събитията и върху моралната издръжливост и боеспособността на войските. Това ще бъде едно изследване, което, може-би, ще покаже, че една *четвърта субективна причина за нашето поражение се крие в непредвидливото и зле организирано командуване.*

ГЛАВА IX

Заключение

Всичко до тук казано изчерпва въпроса за причините на нашето поражение само в неговите общи линии. Войната е област на човешка дейност, която няма граници. Всяко ново вдълбочаване в нейното изучване ни открива все нови и нови условия и обстоятелства, които са оказвали влияние върху хода на събитията. Хоризонта, който ограничава нашия поглед, се измества, колкото повече отиваме напред или се издигаме нагоре. С туи се разкриват нови подробности, които не са без значение за обясняване на общото.

Войната е една ужасна драма, която за да разберем и обсъдим основно, трябва да изучим ролите на действуващите лица в разните сцени. За да се открият всички причини, необходимо е, да се изследват подробностите и фактите в тяхната последователност, да се анализират те, като се поставят в онази среда, в която съ се развили: време, място, температура, умора, разлагащи причини, вредни агитации, погрешни сведения, неоценяване на положението и пр.. От друга страна трябва да се разгледат задачите, които разните части, като се почне с ротата и се свърши с най-голямата единица, са имали да разрешават при съществуващите мъчнотии и обстоятелства, да се проучат решенията, които са били взети, как те са били приведени в изпълнение, и какви резултати са били достигнати; да се разгледа отпосле въпроса в неговата общност. По такъв начин, след един подробен анализ, ние ще бъдем в състояние да синтетизираме резултатите и да извадим заключенията за всички причини на нашите неуспехи, като ги поставим в съответна последователност.

Дотогава обаче, докогато бъде направено едно проучване в неговата пълнота, ние трябва да се задоволим с познатите факти, за да правим заключенията си.

На първо място ние се намираме пред неоспоримия факт на едно поражение. Наистина, неприятелят атакува един от най-слабите участъци с превъзходни сили и ни би. Той достигна с лекнина резултати много по-големи от ония, на които е можел да се надява, и при това със сравнително малко жертви. Нашите загуби в убити и ранени още не са известни в точност, но-самия този факт за леките загуби на неприятеля не е ли вече, въпреки всички други неблагоприятни условия, едно указание, че през 1918. година защитниците на Добро поле не бяха същите, както през май 1917. година?

Историята ни учи, и фактите показват, че в тази ужасна и страстна драма — войната — има един елемент, който доминира всички други, и който е решаващия при всички обстоятелства,—човека. Нито позициите, нито топовете, нито пушките струват нещо, когато моралните сили отпаднат, и когато на началници и подчинени липсва решителността да победят или умрат. Няма нищо по-страшно от човека, който е решен да умре; но няма и същество по-боязливо от човека, който не се въодушевява от една възвишена идея и е решен да бяга.

И така, каквато и да бъде резултатът от по-послешните изследвания, историята ще отбележи като първа причина на нашето поражение моралната неиздържливост на нашите части, които, веднаж разбити, не намериха в себе си необходимите духовни сили да продължават борбата по нататък. Тези морални сили, от които според признанието на всички велики пълководци зависят три четвърти от успеха на война, бяха пречупени много месеци преди неприятелската офенсива.

Но тази главна причина за нашето голямо нещастие, която е последица от други предхождащи я причини, не може да бъде разглеждана отделно.

Има един въпрос, който стои над всички: въпроса за воденето на войната и нейните цели. Войните, които

ОБЩА ПРЕГЛЕДНА КАРТА ЗА НАСТЪПЛЕНИЕТО В СЪРБИЯ И МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ 1915 Г.

Приложение №2

ДОБРО-ПОЛЕ

Приложение №5.

Мащаб 1:50,000

БОЙНО РАЗПИСАНИЕ
НА
БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ къмъ 15. септември 1918 год.

Приложение №1.

Дивизии предвидено да се мобилизират, според военната конвенция

Дивизии мобилизирани вмѣсто предвиденото по военната конвенция

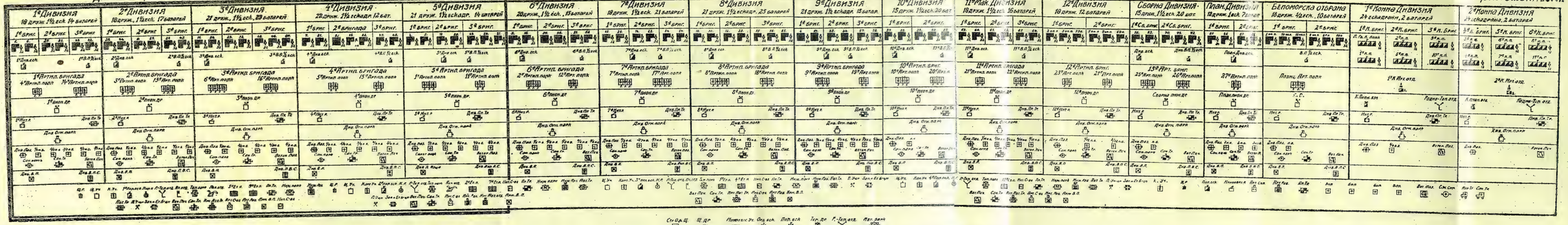

Венчко: 125 пех. дружини (отъ тѣх 335 войни); 88½ ескадрони (отъ тѣх 61 войни); 396 батарей; 15 пионерни дружини

Обща численость 877,392 души, а действующата армия 697,757 души, а запѣшността на Царството 159,906 души.

се водят сега, са народни войни, те изискват крайно напрягане на всички морални, материални и физически сили на целия народ, а следователно предполагат едно правилно предварително оценяване на общата култура на народа и на това, какво той, при дадената степен на развитие и сѫзнание, може да даде. Ето тук попадаме на мисѫлта на един велик военен философ, изказана преди един век, че войната се поражда и получава своята форма от идеите, чувствата, отношенията и средствата, които сѫществуват в момента, когато тя избухва. В това лежи един голям обществен и военен вѫпрос, който ние на мястото му се потрудихме да изясним и осветлим. Че идеите на бѫлгарския народ бяха изцяло за ревизия на Букурещкия договор и за придобиване свободата на Македония, Добруджа и Тракия, е несѫмнено, обаче голямото решение за обявяването и воденето на войната не беше сѫобразено нито с общата култура на бѫлгарския народ, нито сѫс чувствата на едно голямо мнозинство от него, без да говорим за средствата, които не бяха нито сѫгласувани, нито измерени в сѫответствие с онова напрежение, което нацията можеше да понесе.

И в това отношение през времето, когато се водеше войната, бе направена една голяма политическа и военна грешка. Бѫлгарския народ не бе подготвен нито духовно, нито материално за една тѫй дѫлга борба. Между целите, за които Бѫлгария се намеси вѫв войната и ония цели, за които Германия и великите сили бяха влезли в кѫрвава борба, нямаше никакво сѫответствие. Бѫлгарина мереше чрез войната да достигне националното си обединение, когато великите дѫржави воюваха за икономическо надмощие вѫв света — цел чужда за малката и едва зародилата се бѫлгарска дѫржава.

При тези условия, естествено, след като бяха отвоювани всички територии, населени с бѫлгари, по-нататѫшното продължаване на войната нямаше смисѫл за бѫлгарския народ, освен ако тя не можеше да се прекрати по волята на неприятеля. Бяха ли направени,

съответните сондажи за това? Ние не знаем, но мислим, че не. Твърде голямата праволинейност и изключителната лоялност на българското правителство и на българското главно командуване ни дават основание да мислим така. И, ако войната за нас продължи след това още две години, то е, защото германските цели не бяха постигнати.

Но можеше ли една малка, едва съвзела се духовно, държава като нашата, изоставена при това сама на себе си, да продължава да стои в един съюз, който искаше от нея все нови и нови жертви, без дори тези жертви да бяха ценени? Мнозина, може-би, ще кажат, че тези разбирания сочат към една измяна на Съюза. Нищо подобно. Коалициите никога не са били цел сами на себе си, а средство за достигане целите на отделните съюзници. Когато интересите на отделните държави съвпадат, коалициите отиват добре, обаче исторически факт е, че, когато различните държави достигнат главните цели, за които са се ангажирали във войната, те обикновено излизат от съюзите. Във стремежа си към обединение България допринесе твърде много на централните империи. Чрез сломяване на Сърбия тя действително освободи Македония, но в същото време избави Австрия от една голяма опасност и спаси Турция от явна гибел. С победата над Румъния, за която победа България допринесе толкова много, беше освободена наистина Добруджа, но и Австрия бе спасена от сигурно поражение, и бе създадено едно блестящо военно положение за съюза. Но когато българските войски стоеха до устието на Дунава, и когато те владееха Тракия и Македония, политическата цел, за която България се намеси във войната, беше напълно постигната. По-нататъшното оставане на България в Съюза беше въпрос на сметка, но не и на задължение. Ясно беше до очевидност, че, ако силния германски народ можеше да продължава борбата за достигане мировите цели на германската политика още много години, малкият и изтощен от две големи войни български народ не можеше да стори същото,

защото такава борба не бе в съответствие с усилията които нацията може да предяви.

За съжаление обаче, от български страна се държеше твърде много за добросъвестното изпълнение на един договор, дори и тогава, когато съюзниците бяха отказали на България предвидената договорна помощ. Това беше едно разбиране, което от гледище на държавният интерес не може да намери никакво оправдание. Ако договорите и конвенциите по намясата на България във войната бяха задължения, контрактирани между частни лица, лошите последици от които щяха да понесат само тези, които са ги сключили, ние не бихме имали да възразим нищо против подобна добросъвестност в буквалното изпълнение на договорните задължения. Но когато тези договори и конвенции засягат не отделните лица, а бъдninата на цял един народ, въпроса добива съвсем друго значение и не може вече да се обсъжда от гледището на обикновените етически задължения между отделните хора.

Управниците (думите са на Фридриха Велики) са роби на своите народи*. Когато един управник поеме задължение, което впоследствие се оказва пагубно за народа, той не трябва да се възспира от излишни скрупули и трябва да се откаже от договора. Може това да е и падение, но между личното падение и нещастието на цял един народ трябва да се предпочете първото. Тъй държавниците се жертвуват за благото на своя народ. В случая обаче не се касаеше за една такава измяна, за каквато Фридрик Велики ни говори. Достъчно беше, ако отговорните български фактори бяха настояли решително, Германия да изпълни договорните си задължения относително помощта, която тя ни дължеше по воденето на операкиите. Тази помощ в предвидения размер—12 дивизии — нямаше да ни бъде дадена, защото нямаше от къде да се вземе, но тогава правителството на България щеше да бъде с развър-

*) Histoire de mon temps. Цитувано по памет.

зани ръце да съобрази своите бъдещи решения с интересите на българския народ.

Но тази война, в която се хвърлихме тъй лекомислено, беше ли обсъдена в цялото нейно значение, и беше ли изработен нейния план? Било ли е обмислено предварително, до къде тя ще бъде водена, и какви операции са били предначъртани, за да се изпълни задачата по достигане на нашите политически цели?

Ние констатирахме, че в това отношение бяха направени грешки, които подложиха на изпитание добрите отношения между съюзниците и станаха причина, българската армия да се разгъне пряко мярката на разумната възможност. И тук трябва да повторим още веднаж, че в една добре уредена и добре управлявана страна въпроси от такова важно и съдбоносно естество не могат и не бива да се разрешават, преди да се вземе мнението на компетентните учреждения, които в случая бяха напълно пренебрегнати. И нека не се тълкува зле нашата мисъл. Тук не става въпрос за крайното решение, което всякога е от компетенцията на отговорните пред законите на страната фактори, а за ония предварителни обсъждания, които дават възможност да се чуят мненията и на други компетентни хора, върху които в мирно време лежат длъжности по подготовката на армията за война и по държавната отбрана. Това именно не бе сторено.

Но, веднаж войната обявена, беше ли водена тя съгласно с правилата на изкуството и съобразно със целите, които се преследваха? По този въпрос още Наполеон I. беше казал, че всяка добре водена война е методична; а за да бъде една война такава, необходимо е, тя да се води според принципите и правилата на изкуството и разсъдъка, като винаги се има пред вид нейната цел.

На това начало бяха направени важни нарушения. Най-първо, създадените командни отношения между съюзниците попречиха за правилното и методично насочване на операциите съобразно със целите, които

Бѫлгария преследваше. Липсата на предварително оговорен план за действие постави бѫлгарското главно командуване в едно подчинено положение, което изключваше всякаква свобода в решенията. Това положение беше още повече затруднено с поставянето голямата част от бѫлгарската армия под непосредствените заповеди на германски военноначалници. По такъв начин, въпреки правилните схващания и разбирания на бѫлгарското главно командуване, на бѫлгарската армия бе наложено, противно на разумът и разсъдъка, едно пасивно държане на един дълъг фронт, което трая с години. Историята никога няма да прости на бѫлгарското главно командуване, гдето то отстъпи пред исканията на германското командуване и допусна, малобройната армия на Съглашението в Солун да се увеличи до размерите на една голяма бойна сила. Тя никога няма да сметне като добродетел и достоинство егоистичните сметки на германското главно командуване, което, въпреки повелителните изисквания на военното изкуство, обрече на погибел един народ, без да може с това да спаси Германия. Сега може да се подържа, че, ако операциите на Балканите бяха привършени окончателно още през 1915. или в началото на 1916. г., твърде вероятно нито Румъния, нито Гърция щяха да се намесят във войната. А само тази придобивка стигаше на Германия, за да й осигури по-голяма свобода за действие на западния фронт. И кой знае, дали днес положението не щеше да бъде съвсем друго не само за Бѫлгария, а и за целия съюз. Ние не обсъждаме при туй въпроса, какво биха допринесли за германската издържливост тези мобилизирани близу 900,000 бѫлгари, ако след свършване на войната на Балканите и при невъзможността, да бъдат изпратени на западния фронт, бъдеха използувани за култивиране на плодородната бѫлгарска земя.

От чисто военно гледище германското главно командуване беше право, като настояваше, да се търси решението на западния фронт, обаче при коалициите поли-

тическите съображения често пъти имат по-голямо значение, отколкото военните, а те не препоръчваха подобен начин на действие, още повече че слабата власт на правителството вътре в България можеше да бъде закрепена само с бързи и успешни действия.

Тъй принципите на военното изкуство се явяват ненарушими и при коалициите, и едно дребнаво съображение, продиктувано от чувства на недоверие към един малък съюзник, трябваше да бъде заплатено със цената на много кръв и с едно икономическо и политическо робство, което ще тегне на много поколения. И всички, които мислят безпристрастно и разсъждават правилно, ще дойдат да признаят, че България е жертва, а не и причина за крушението на съюза. Причината германското главно командуване най-първо трябва да търси в себе си. То не трябваше да избягва, а трябваше да наложи операцията към Солун, въпреки всички мъчнотии, и тогава дори, когато българите не биха я желали. Увлечено от разбирания чужди за военното дело, то се противупостави на желанията на българското главно командуване за продължаването на действията и прикова подвижната душа на българина към един начин на воюване, който изчерпа всичкото търпение на българския войник.

Поради постоянно намаляваните сили в Македония и поради удължаването на фронта, германското главно командуване отне на българите всяка надежда за упресняване на войските и за активни действия. Отбраната беше чисто пасивна. А опитите от войната ни учат, това са го казвали всички знатни полководци, то е написано във всяка военна книга, че пасивната отбрана е обречена на сигурно поражение, и само нападателния начин на действие свършва с поваляне на противника. При тази очевидна и всекиму позната истина българската армия стоеше на позициите си, за да се заразява от бацила на разложението и за да чака изпълнението на една смъртна присъда, която сама си бе написала.

Но, ако войната не бе водена напълно според принципите на военното изкуство, понеже липсваше

увереност да бѫдем засилени, а следователно да гледаме на отбраната като на едно временно положение, то беше ли тя водена поне сѫобразно с онія чувства, които доминираха в дадения момент?

Ние се затрудняваме да отговорим положително на този вѫпрос, но от онова, което се каза в глава VI., и от онова, което стана в действителност, можем да теглим едно заключение: че в командуването нямаше точна мярка за онова, което можем, и за онова, което не можем, а следователно и за онази промяна в духѫт и настроенията, над които понякога не може да се властвува, освен като им се подчиняваме, понеже не сме в сѫстояние да им се противупоставим. Това положение подсказваше вече на командуването пѫтя за следване — пѫт, който дори царя на бѫлгарите по интуиция беше разбрал още след падането на Яребичните височини, през м. май 1918. г., когато смяташе мисията си на изток за свѫршена. По подбуждения чужди на оперативните схващания на щаба на действующата армия, който още тогава мислеше, че бѫлгарската армия без договорната помощ от сѫюзниците не може да продѫлжава с успех борбата, главнокомандующия потѫрси начин за закрепване бойната сила на войските чрез сменяване на правителството. И той се излѫга, защото по-доброто правителство, което идеше сѫс сѫщия лозунг за продѫлжаване на войната, вѫпреки подобрението на храната и облеклото, не можеше да изкорени убеждението, че ние сме изоставени от сѫюзниците, и че новото положение отсрочва разрешението на войната за едно по-кѫсно време. Само договорните 12 сѫюзни дивизии можеха да поправят и закрепят положението, ала тях ги нямаше.

Положението през септемврий 1918. година беше станало неудѫржимо. Изоставена от сѫюзниците, бѫлгарската армия не беше вече способна за вѫрховни усилия и тя беше готова да се поддаде на разложение при пѫрвия голям боен неуспех. Всички условия, по

които предварително може да се сѫди за победата на война: числено превѫзходство, материална обезпеченост, икономическо надмощие и морално превѫзходство, бяха кѫм страната на нашите неприятели. Всички обективни предпоставки за едно поражение бяха следователно сѫздадени. И в тази смисѫл Добро поле дойде като санкция на едно поражение, което сѫществуваше вече в душите. Тѫй ние бяхме победени, преди дори да бѫдем бити.

Нека поколението, което иде след нас, размисли вѫрху смисѫла на тези думи. То няма да намери в тази книга нито един ред, който буди униние и недоверие кѫм народните сили. Бѫлгарския народ има дефекти, но той има и положителни качества, които го правят достоен за една по-добра сѫдба. Всичкото зависи от народните водачи, които трябва да насочват и използуват народните усилия разумно и в интереса на общото благо.

С това ние свѫршваме. След като в по-предните глави изложихме причините на нашето поражение, в тази заключителна глава искахме да посочим само на някои общи изходни точки, от които тръгвахме при преценяването на условията и обстоятелствата, които докараха нашата военна катастрофа. Народното нещастие е толкова голямо, че ние не можехме да премѫлчим известни слабости на някои личности, които играха решителна роля в сѫбитията. В това отношение ние не дѫржахме сметка за лицата, а гледахме само фактите. И тук дѫлжим да заявим, че никакви лични чувства не са ни движили при написването на тази книга. Голямото дело на бѫлгарската армия и грамадните усилия на бѫлгарския народ в тази кѫрвава и мирова драма се нуждаят от едно поясняване. Вѫзможно е, поради непълното осветление на някои факти, да сме попаднали в някои погрешни заключения при преценяването на сѫбитията. Това обаче не накърнява голямата обективност, която си наложихме при разглеждането на тѫй сложни и тѫй важни вѫпроси. И сега, като общо заключение, трябва да кажем, че нашия народ страда от липса на

ржководни хора сжс широк поглед, решителни и с твжрд характер. Само малцина имат ясна представа за онази независимост и оная мощ на духа, които са потребни, за да се вземе едно сждбоносно решение, след като основно се размисли вжрху последиците, които то може да има за историята на една армия и за бждещето на един народ. А в тая независимост и мощ на духа е именно всичко.

Армията е един жив организжм сжс своите достойнства и своите дефекти. Онези, които са натоварени с тежката отговорност да командуват, трябва да чувствуват постоянно пулса на това живо тяло и да сжобразяват своите решения с онова, което при даденото морално и материално сжстояние на войските може да се иска от тях. И в тази смисжл една единствена воля тежнее вжрху решенията — волята на вжрховния вожд.

Приложение *а*

ВОЕННА КОНВЕНЦИЯ МЕЖДУ ГЕРМАНИЯ, АВСТРО-УНГАРИЯ И БЪЛГАРИЯ

(Превод)

1. Трите договарящи главни командувания се задължават за общо действие срещу Сърбия, а именно, Германия и Австро-Унгария в срок от тридесет дни, а България в срок от тридесет и пет дни, считан от сключването на тоя договор, да отправят в настъпление срещу сръбските граници въоръжени сили в размер: Германия и Австро-Унгария най-малко всяка една по шест пехотни дивизии, България най-малко четире пехотни дивизии според организационният им състав.

2. Главното командуване на всички въоръжени сили, упоменати в чл. 1, поема генерал-фелдмаршал фон Макензен, комуто ще бъде възложена задачата:

Да бие сръбската армия, където я намери, и колкото се може по-скоро да отвори и осигури свръзката по сухо между Унгария и България.

3. Заповедите на генерал-фелдмаршал фон Макензен са безусловно меродавни за войските, които му са подчинени. Също той има право да заповядва извършването на премястването в местата за настъплението и да определя започването на военните действия след изтичането на срока, упоменат в член 1; при което обаче остава да се има пред вид като ограничително, че българските военни действия трябва да последват на петия ден след започването на германските и австро-унгарските действия.

Към щаба на генерал-фелдмаршала постъпват най-малко по един висш австро-унгарски и български офицер, не като аташета, а като сътрудници на редовна служба.

4. Германското главно командуване се задължава, веднага щом като се отвори пътя за България, в случай че България пожелае това, да изпрати войски в размер на около една смесена пехотна бригада за Варна и Бургаз и в границите на възможността да се погрижи за пренасянето на германски подводници. Настаняването на тези войски става от българското правителство. За продоволствието си те ще се грижат сами.

5. Германското главно командуване поема задължението, щом като България пожелае това, да накара турското главно командуване да даде достатъчни сили за защита на Дедеагач срещу опити за десант и, при съвместни действия с българските войски, да ги постави под българско разположение. Че Турция ще се съгласи на това, няма никакво съмнение.

6. Германското висше главно командуване е получило от германското правителство уверение, че то е готово да даде на България една военна помощ от двеста милиона франка в най-скоро време. Подробностите ще се оговорят от финансовите власти на двете държави.

7. Германия заявява, че е готова да доставя на България военни материали от всякакво естество, доколкото туй е възможно с оглед на собствените германски нужди. Щом се появят върху това някои разногласия, последните ще се решават окончателно от началника на щаба на германската действующа армия.

8. От деня на сключването на тоя договор, договарящите държави считат като общ противник всеки неприятел, който нападне една от тях, и като към такъв ще се отнасят. От друга страна, България уверява, че ще пази безусловен неутралитет срещу Гърция и Румъния до привършване на военните действия срещу Сърбия, ако тези държави дадат уверение да не мобилизират, да останат неутрални и да не искат да завземат сръбска територия.

9. България се задължава най-късно до 15 дни от сключването на тоя договор да мобилизира четирете дивизии, упоменати в член 1, и да ги отправи в настъпление, така че най-късно на тридесет и петия ден от сключването на тоя договор те да стоят на сръбската граница готови за действия. По-нататък България се задължава да даде войски най-малко в размер една дивизия, също най-късно до тридесет и петия ден след сключването на тоя договор, да преминат сръбската граница и да окупират Македония.

10. На Турция се запазва правото да се присъедини към тоя договор в пълния му облик. Германското висше главно командуване веднага ще започне с нея преговори. След събитията, няма никакво съмнение върху това, че Турция е решена, щом България пожелае това, да даде на България военна помощ срещу който и да било неприятел и да постави под българско разпореждане предназначените за тая цел войски.

11. България се задължава да пропусне напълно безпрепятствено транзитното движение на материали и войски от Германия и Австро-Унгария за и от Турция, щом като пътя през Сърбия или Дунавския път или транзитното движение през Румъния бъде открито.

12. Този договор ще се подпише от началниците на генералните щабове на Австро-Унгария и Германия, както и от военния пълномощник на Бълтария в Плес и веднага влиза в сила.

Направен в Плес на 6. септември (24. август) 1915. г.

П. Ганчев,

Подполковник от генералния щаб и пълномощник на Царското Бълтарско Правителство.

Конрад,

Генерал-полковник, началник на Императорският и Кралски генерален щаб.

Фон Фалкенхайн,

Генерал от пехотата, началник на генералния щаб на германската действующа армия.

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

Встъпителни думи . . . . . 3—5

Глава I. Намясването на България в мировата война: Букурещкия мир и положението след Балканската война. Националните стремежи на българите. Ролята на българския цар. Трите възможности: неутралитет до край; намясване във войната към страната на Съглашението; намясване във войната към страната на Съюза. Народните чувствувания към Русия, Англия, Франция и Германия. Военното положение. Защото отидохме с Германия. . . . . 9—20

Глава II. Договори и конвенции по намясата на България във войната. Стремежи на българската политика. Договор за мир и приятелство между България и Германия. Тайна спогодба между България и Германия. Военна конвенция между България, Германия и Австро-Унгария. Каква е военната конвенция. Пренебрегване на компетентните учреждения. Нито дума за целите на българската политика. Ограничената оперативна задача на съюзните армии. Обща мобилизация. Защо беше заповядана общата мобилизация на всички въоръжени сили. Първите мъчнотии и недоразумения със съюзниците. . . . . 21—30

Глава III. Главното командуване и уреждане командните отношения със съюзниците. Мъчнотиите да се разгледа въпросът обстойно. Опитът от Балканската война. Назначаване на главнокомандующ. Липсата на едно законоположение, което да определя правата му. Властта на главнокомандующият и търканията с правителството. Чуждите намеси в командуването. Невъзможност да се създаде едно независимо и авторитетно главно командуване. Уреждане на командния въпрос със германските командни инстанции. Мъчнотиите и големите търкания в това отношение. Липсата на единство в командуването на общия фронт. Безсилието на бъл-

гарското главно командуване да наложи разбиранията си по командуването на войските. Споразумение за вѫрховно командуване. . . . . 31—45

Глава IV. Общ поглед вѫрху военните действия от началото на войната до септември 1918. година. Сили предназначени за борба срещу Сѫрбия. Сѫсредоточаване и развръщане на войските и военните действия в Сѫрбия и Македония до падането на Призрен. Операцията срещу сѫглашенският експедиционен корпус и свѫрзаните с нея вѫпроси по продължаване на военните действия кѫм Солун. Южният отбранителен фронт. Правилните разбирания на бѫлгарското главно командуване не намират одобрението на германското главно командуване. Операцията с двете крила на отбранителния фронт за подобряване на положението през 1916. година. Окончателно закрепяване на отбранителния фронт. Бездействието през 1917. и 1918. година. . . . . 47—84

Глава V. Вѫпроси в свръзка с военната помощ, която Германия и Австрия трябваше да дадат на Бѫлгария по воденето на войната. Неопределеността на военната конвенция по вѫпроса. Бѫлгарското гледище. Германското главно командуване и вѫпроса за договорната помощ. Защо не се ревизира военната конвенцик, когато Румѫния се намеси вѫв войната. Неоснователността на германското гледище, че след свършване на похода срещу Сѫрбия никаква конвенция не сѫществувала между Бѫлгария и Германия. Намаляването на договорната помощ. Протестите на бѫлгарското главно командуване. Доклади до правителството. Липсата на решителност в действията. . . . . 85—124

Глава VI. Материалното положение и моралното сѫстояние на войските. Неорганизирания тил. Големите лишения на войските. Докладите до правителството. Мѫчнотиите да се поправи положението. Армията става неподвижна и загубва нападателния си дух. Морална поквара. Агитаците. Безсилието на командуването да подобри положението. . . . . 125—142

Глава VII. Военното положение на южния фронт в началото на месец септември 1918. година. Пасивната задача на бѫлгарската армия. Пѫрвите

сведения за готвещата се голяма атака от страна на Съглашението. Разпорежданията на бълтарското главно командуване през месец август за посрещане на удара. Разузнавателния бюлетин на щаба на действующата армия от 3. септември. Оценка на положението. . . . . 143—165

Глава VIII. Добро поле. Общ поглед върху операцията. Обективни причини за пробива на фронта: позиции, сили, дух и дисциплина, материални условия. Субективни причини за пробива: предварителните разпоредби, ход на действията, командуване . . . . . 167—222

Глава IX. Заключение. Общи изводи за причините на нашето поражение. . . . . 223—233

Приложения:

а) Военна конвенция между Бълтария, Германия и Австро-Унгария . . . . . 235—237

1) Бойно разписание на бълтарската армия на 14. септември 1918. година.
2) Обща прегледна карта за настъплението в Сърбия и Македония.
3) Положението на 2. декември 1915. г.
4) Общо положение на южния фронт.
5) Карта на Добро поле 1: 50,000.

ПОЛОЖЕНИЕТО НА 2. ДЕКЕМВРИ 1915 г.

преди почване преследването срещу англо-французите.

Мерка 1:750,000.

10 5 0 10 20 30 км.

ТЕТОВО
р. Вардар
СКОПИЕ
р. Лъчина
Катланово
13
р. Треска
18
20
ВЕЛЕС
ЩИП
р. Брегалница
26
1/45
2
1м
6м
1/5м
Извор
54
Градско
3м
Криволак
2м
Росоман
49
Неготин
Соничка глава
53
122
Кавадар
Бистренци
57 ФР.ДИВ.
Кошарка
2/5м
1/14
СТРУМИЦА
14
9
28
44
р. Струмица
Възарци
ФР.Д.
2/5
1/26
1/4м
Дреново
Добротино
Удово
156
ФР.Д.
10
АНГЛ.Д.
Бабуна пл.
р. Велика
1/4м
22
2/5
ПРИЛЕП
р. Вардар
р. Черна
1/4м
Алинци
Дойранско е.
ДОЙРАН
Кав.див.
БИТОЛЯ
КУКУШ

ОБЩО ПОЛОЖЕНИЕ НА ЮЖНИЯ ФРОНТ

на 14. Септември 1918 г.

Приложение № 4.

Мерка 1:400,000.

1-30

12
77